

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ» ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН
ІМЕНІ О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ ТА СТАРОДАВНЬОЇ
І РАННЬОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
ІМЕНІ Д.Я. САМОКВАСОВА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ СТУДІЙ
ІМЕНІ П.К. ФЕДОРЕНКА
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ
КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ЗА ПОКЛИКОМ ПРЕДКІВ

Матеріали П'ятих Самоквасівських читань,
присвячених пам'яті Володимира Петровича Коваленка

SCRIPTORIUM

Чернігів
2019

Редакційна колегія:
О.Б. Коваленко (голова редколегії),
П.М. Гребень, С.Л. Лаєвський, О.П. Моця, О.Я. Рахно, В.М. Скороход, Ю.М. Ситий,
Л.В. Яснівська (відповідальний секретар).

За покликом предків: Збірник матеріалів П'ятих Самоквасівських читань, присвячених пам'яті В.П. Коваленка / Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка; Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського; Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньо-модерної історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова; Науково-дослідний центр історико-краєзнавчих студій імені П.К. Федоренка; Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського; Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Чернівці: *SCRIPTORIUM*, 2019. 204 с.

ISBN 978-966-97828-6-1

До збірника увійшли матеріали П'ятих Самоквасівських читань, присвячених пам'яті археолога, історика та педагога Володимира Петровича Коваленка (1954–2016). У книзі окреслено його життєвий шлях і науковий доробок, а також висвітлено актуальні питання історії та археології Чернігово-Сіверщини.

Для науковців, педагогів, музейників, усіх, хто цікавиться історичним минулим України.

*Збірка видана за сприяння
Олександра Івановича Козира та Петра Миколайовича Гребеня*

ISBN 978-966-97828-6-1

© Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка, 2019
© Автори статей, 2019
© *SCRIPTORIUM*, макет, 2019

КОВАЛЕНКО ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ
10 квітня 1954 р. – 23 жовтня 2016 р.

ЗМІСТ

Коваленко О., Яснєвська Л. В.П. Коваленко – археолог, історик, педагог	6
Студьонова Л. Археолог – детектив минулого	14
Гейда О. Науковий архів та бібліотека В.П. Коваленка: історія формування та структура	16
Ілляшенко Е., Потапенко О. Внесок В.П. Коваленка у підготовку Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України»	19
Лаєвський С. В.П. Коваленко і «закордонні» виставки Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського	24
Шинаков Е. В.П. Коваленко как организатор науки: взгляд с севера	26
Чеховская (Савченко) С. Шестовица. Сезон 1983. Страницы экспедиционного дневника ..	30
Яснєвська Л. Перша експедиція	31
Гурьянов В., Чубур А. Некоторые сведения о Стародубской фортеции «казачьего периода» (по археологическим материалам В.П. Коваленко и Е.А. Шинакова)	36
Сытый Ю. Материалы к реконструкции жилищ Черниговского детинца (по итогам исследований В.П. Коваленко)	44
Лось В. Уладзімір Каваленка – археолог божай міласцю, адданы даследчык Чарнігава-Северскай зямлі	54
Щавелёв С. Князь Трубчевский и Курский «Буй-Тур» Всеволод: последний берсерк?	59
Ногін Є. До питання про взаємодію неолітичних племен Чернігово-Сіверщини та населення трипільської культури	64
Новик Т., Солобай П. Полив'яні плитки з Успенського собору Єлецького монастиря (з колекції НАІЗ «Чернігів стародавній»	66
Скороход В. Населення Виповзова Х ст.	70
Гребень П., Марченко В. Археологічні дослідження 1991 р. у Північній частині давнього Чернігова	81
Сорокін С., Бондар О. Унікальна споруда Х ст. з поселення Орешня-II у Седневі	85

Сытая Л. Игольники из Шестовицы	88
Терещенко О. Битва на Нежatinій Ниві: до питання про локалізацію (короткий історіографічний огляд)	92
Ігнатенко І. До питання про локалізацію літописного Гуричева	96
Кондратьєв І. Любеч та Городець (Остер) як колонізаційні центри Давньоруської держави	103
Кедун І. Поселення Магерки І за даними останніх археологічних досліджень	109
Звагельський В. Історико-географічні питання в дослідженнях «Слова о полку Ігоревім» (історіографічний аспект)	113
Чугасва І. Літописні записи Олега Святославича: до проблеми існування	120
Скирда В., Кириченко М. Исследования северянских памятников харьковскими учеными во второй половине XX – начале XXI вв.	123
Возний І. Деревообробне ремесло на території Буковини в XII–XIII ст.	131
Готун І. Відображення у масовій забудові духовного життя населення Русі	140
Жигола В. До питання про відновлення Золотих воріт у Києві у середині XVII ст.	148
Бондар О., Веремейчик О. Антоніївський монастир у Любечі (спроба візуально-графічної реконструкції)	157
Кравченко О., Осадчий Є. Михайлівський Іоанно-Предтеченський монастир другої половини XVII–XVIII ст.	172
Саснко Н. Передмістя та околиці Батурина у XVII–XVIII ст.	178
Дробязко Н. Поховання Кочубеїв у с. Жуки на Полтавщині	182
Огієвська Р. Стара Гута у володінні родини Кочубеїв XVII–XIX ст.	185
Блакитний М. Матеріали з історії Любеча на сторінках церковної періодики Чернігівщини другої половини XIX – початку XX ст.	188
Коваленко Ю. Археологічні дослідження на території Глухівщини наприкінці XIX – у першій третині XX ст.	190
Mezentsev V., Sytyi Y. Brief report on the archaeological research of Baturyn in 2017	194

**ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ КОВАЛЕНКО –
АРХЕОЛОГ, ІСТОРИК, ПЕДАГОГ**

В одному з інтерв'ю у серпні 2009 р., відповідаючи на питання про першовитоки свого захоплення археологією, В.П. Коваленко згадав, що поштовхом до нього стали історичні романи С.В. Склярєнка «Святослав» та «Володимир», які подарувала підліткові мати. Знайомлячись із цими книгами, хлопчина відчув, за його словами, «поклик предків», за яким він вирушив у мандрівку вглиб століть, що тривала упродовж усього життя...

В.П. Коваленко-школяр. 1962 р.

каря по дереву та слюсаря.

У 1972 р. він вступив на факультет початкового навчання Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка, але вже через три місяці звернувся до ректора з проханням про переведення на історичний факультет: «Історія – це моє покликання. Я завжди мріяв зв'язати своє життя з історією, ще в школі брав участь у роботі історичного гуртка, був старостою історико-краєзнавчого музею школи № 16. У 1970–1972 рр. брав участь у роботі археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, у ряді експедицій Чернігівського історичного музею». Крім того, він зазначив, що «опанувати цикл музичних дисциплін на педфаці не можу, бо не маю відповідних даних». Рішення ректора було позитивним, і вже як студент історичного факультету В.П. Коваленко брав участь в експедиціях Інституту археології АН УРСР, які проводили розкопки на Чернігівщині, Сумщині та Київщині.

Володимир Петрович Коваленко народився 10 квітня 1954 р. у м. Семенівка Чернігівської області в родині військовослужбовця, відтак разом з батьками неодноразово змінював місце проживання – с. Дироватиха Пермської області, Новгород-Сіверський, Семенівка і, нарешті, Чернігів, де він навчався спочатку у середній школі № 16, а потім № 6.

Перше «бойове хрещення» В.П. Коваленко одержав у 1969–1970 рр. у складі археологічних експедицій під керівництвом Г.О. Кузнєцова та М.А. Попудренко, які досліджували курганні могильники поблизу сіл Гущин та Шестовиця, що неподалік від Чернігова. У 1970–1972 рр. він на волонтерських засадах долучився до археологічних розкопок у зоні спорудження каналу Дніпро–Донбас на території Дніпропетровської області, які проводила експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з Д.Я. Телегіним.

Після закінчення школи В.П. Коваленко працював на Чернігівській фабриці музичних інструментів та Чернігівському заводі радіоприладів, де опанував професії то-

В.П. Коваленко в археологічній експедиції. Початок 70-х рр. XX ст.

4-й семестр 1974 навчального року						ДРУГИЙ КУРС							
№ п/п	Назва дисципліни	Кількість год.	Прізвище професора або доцента	Екзамінаційна оцінка	Дата складання екзамену	Підпис екзамінатора	№ п/п	Назва дисципліни	Кількість год.	Прізвище викладача	Відмітки про залік	Дата складання заліку	Підпис викладача
1	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	5.11.74	Лисенко	1	Англ. мова	34	Чечинський	Залік	30.11.74	Лисенко
2	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	11.11.74	Лисенко	2	Радгосп. к.	16	Пронич	Залік	11.11.74	Лисенко
3	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	17.11.74	Лисенко	3	Політ. екон.	16	Пронич	Залік	17.11.74	Лисенко
4	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	23.11.74	Лисенко	4	Математика	34	Маслов	Залік	23.11.74	Лисенко
5	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	29.11.74	Лисенко	5	Фізико-матем.	34	Вавілов	Залік	29.11.74	Лисенко
6	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	5.12.74	Лисенко	6						
7	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	11.12.74	Лисенко	7						
8	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	17.12.74	Лисенко	8						
9	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	23.12.74	Лисенко	9						
10	Історія СРСР	34	Курба Іванович	Відмінно	29.12.74	Лисенко	10						

Студент Коваленко В.П.
Декан

КУРС Коваленко Володимир Федорович
(прізвище, ім'я, по батькові студента)

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Допущений до екзамінаційної сесії

переведений на 3-й курс факультету

Залікова книжка студента В.П. Коваленка

В.П. Коваленко серед друзів під час археологічної практики на поселенні Заруб. 1974 р.

Заняття у міському клубі «Юний археолог» веде В.П. Коваленко. 1980 р.

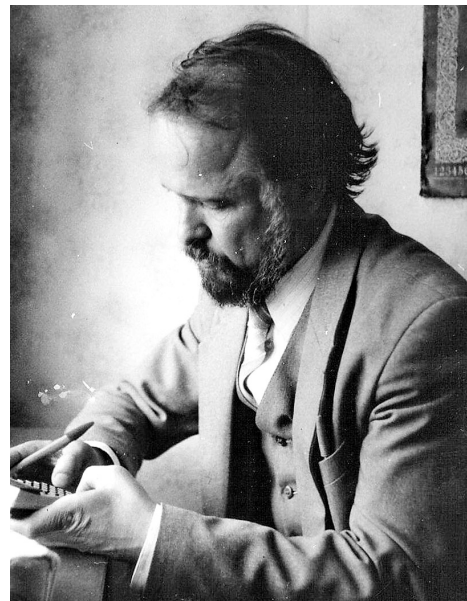

Археологічні дослідження літописного Оргоца (с. Рогоца). 1981 р.

З 1976 р. В.П. Коваленко працював науковим співробітником Чернігівського історичного музею. Протягом 1977–1978 рр. він проходив службу в армії, після закінчення якої повернувся до Чернігівського історичного музею. З його ініціати-ви у 1981 р. було створено сектор охорони та вивчення археологічних пам'яток, який він очолював до 1986 р. З 1980 р. вів заняття у міському клубі «Юний археолог», який відвідували десятки школярів міста. Деякі з них стали професійними археологами – учнями й співробітниками В.П. Коваленка.

У 1981 р. він закінчив аспірантуру Інституту археології АН УРСР (науковий керівник – акад. НАН України П.П. Толочко), а у грудні 1983 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Походження літописних міст Чернігово-Сіверської землі».

У лютому 1986 р. В.П. Коваленко розпочав науково-педагогічну діяльність у Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т.Г. Шевченка (тепер Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка). Спочатку старший викладач, потім доцент, завідувач кафедри, протягом 1988–1990 рр. – доцент кафедри історії СРСР і УРСР, а з червня 1990 р. – доцент кафедри історії та археології України. Впродовж 1991–1993 рр. навчався в докторантурі Інституту

*В.П. Коваленко за роботою на кафедрі.
Середина 90-х рр. XX ст.*

археології НАН України. У 1994–1999 рр. завідував кафедрою археології та етнографії, а у 1999–2011 рр. – кафедрою історії та археології України.

В.П. Коваленко проводив археологічні дослідження на території літописних міст Чернігово-Сіверської землі – Біловежі, Блистівита, Березого, Бохмача, Всеволожа, Глебля, Гюричів, Листвена, Лутави, Морівійська, Новгорода-Сіверського, Оргоща, Сновська, Сосниці, Стародуба, Уненежа, Хоробора. Це дало можливість не тільки одержати нові матеріали з топографії та планування давньоруських міст, дослідити залишки оборонних, житлових та господарських споруд, встановити рівень розвитку ремесла, а й з'ясувати або уточнити час виникнення багатьох населених пунктів.

Важливе значення для розуміння історичних процесів доби Київської Русі мали результати розкопок, які В.П. Коваленко проводив на давньоруських городищах та могильниках біля с. Гущина (1988 р.), с. Шестовиці (1983–1984 рр., 1998–2012 рр.) і с. Рогощі (1981 р., 1985 р.) Чернігівського та с. Клонів (1985 р.) Ріпкинського районів. За його безпосередньою участю у складі експедиції Інституту археології НАН України (науковий керівник – О.П. Моця) вперше було майже повністю розкопано давньоруське селище біля с. Автуниці Городнянського району (1987–1996 рр.). Під керівництвом В.П. Коваленка були досліджені церква Спаса початку XIII ст. у Новгороді-Сіверському (1981–1983 рр.), храм першої половини XIII ст. по вул. Сіверянській у Чернігові (1984 р.), унікальна двоповерхова церква Володимира Мономаха XI ст. (1985–1986 рр.) та кам'яна брама князівського двору початку XIII ст. (1985 р.) на Чернігівському дитинці, безстовпна церква на Цитаделі (1989 р.), виявлено скарби давньоруської доби у с. Звеничів і на Чернігівському дитинці (1985 р.).

У 1995 р. В.П. Коваленко започаткував археологічні дослідження на території колишньої гетьманської столиці Батурина. На підставі здобутих матеріалів за безпосередньої підтримки Президента України В.А. Ющенка було частково відновлено укріплення та споруди Цитаделі Батуринської фортеці, що стала одним з найпопулярніших туристичних об'єктів регіону.

Учасники історико-археологічного семінару «Чернігів та його округа в IX–XIII ст.» під час огляду історичних пам'яток Чернігова. 1990 р.

Робоча нарада під час реконструкції Цитаделі Батуринської фортеці. 2008 р.

В.П. Коваленко брав безпосередню участь у розробці проектів охоронних зон багатьох історичних міст і містечок Чернігово-Сіверщини. У процесі підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України» по Чернігівській області він відкрив та обстежив понад 500 археологічних пам'яток на території Подесення.

*Вручення урядової нагороди.
м. Батурин. 2009 р.*

У 1992 р. В.П. Коваленко був удостоєний почесного звання «Заслужений працівник народної освіти України», у 2003 р. нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України, у 2008 р. – орденом «За заслуги» III ступеня.

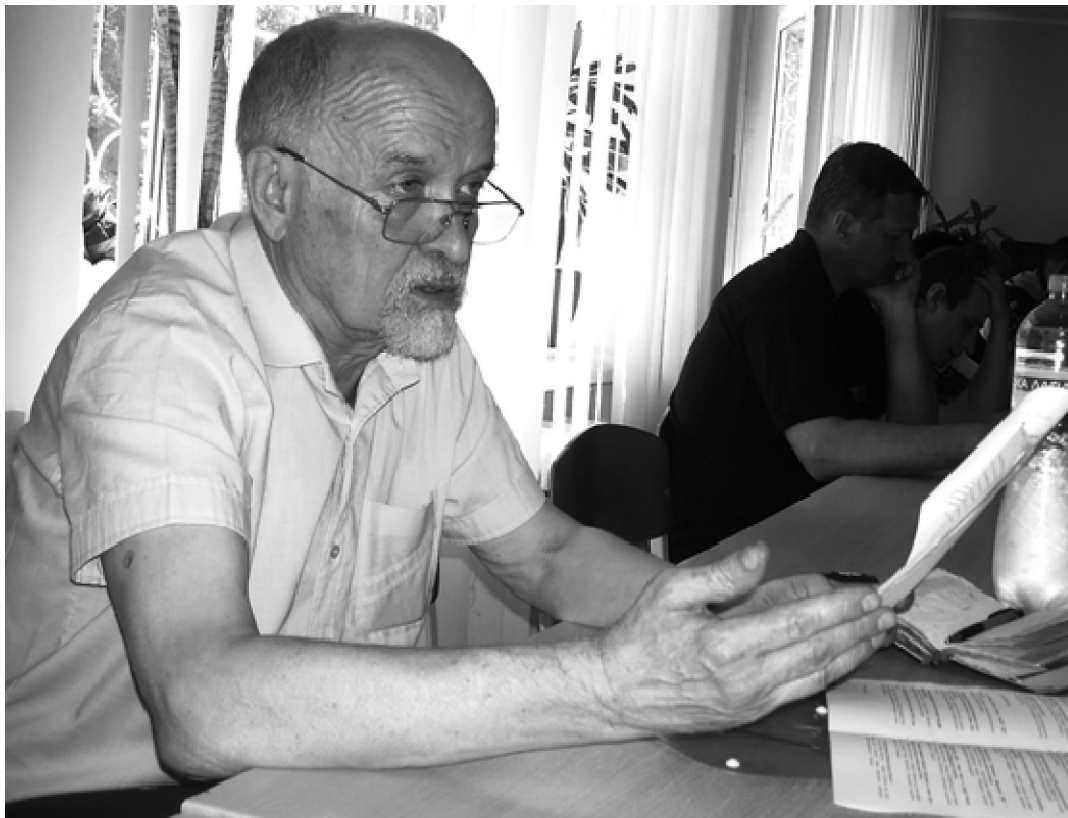
Свій досвід він залюбки передавав молодшому поколінню. Де б не працював В.П. Коваленко, він згуртовував довкола себе фахівців і активізував польові дослідження. У 1979–2012 рр. керував археологічною практикою студентів у складі багатьох археологічних експедицій на теренах Чернігівщини. З його ініціативи протягом 1984–1991 рр. на теренах Чернігово-Сіверщини працював студентський науково-виробничий загін «Археолог», у складі якого здобували вишкіл відомі на сьогодні археологи, музейники та педагоги, які долучилися до вивчення минувшини Подесення, А.Л. Казаков, Є.В. Ногін, В.В. Мултанен, О.Б. Булах, В.Г. Мудрицька,

Г.А. Мудрицький, О.Я. Рахно, Н.О. Гончар-Молочко, Л.В. Ясновська, А.А. Гапієнко, А.Л. Курданов та ін.

В.П. Коваленко був одним із фундаторів Чернігівської федерації історичного фехтування, члени якої у 2002–2012 рр. щорічно проводили на базі Шестовицької археологічної експедиції

за підтримки командування спецпідрозділів танкових бригад з смт Десна та с. Гончарівськ міжнародні фестивалі з історичного фехтування та слов'яно-варязької культури, участь у яких брали численні бійці з клубів України, Білорусії, Росії та інших країн.

У 2001 р. В.П. Коваленко започаткував проведення на базі спочатку Шестовицької, а потім Батуринської археологічних експедицій Міжнародної літньої польової школи молодих археологів, у якій пройшли стажування понад 500 студентів, магістрантів, аспірантів і молодих науковців з понад 40 університетів, музеїв та наукових установ України, ближнього і дальнього зарубіжжя. З його ініціативи було започатковано проведення міжнародної студентської археологічної конференції «Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи». Під керівництвом В.П. Коваленка підготували та захистили кандидатські дисертації О.Є. Черненко, В.М. Скороход та О.М. Кравченко. Він пишався своїми учнями: вони «работают на мировом уровне. Я думаю над тем, как вывезти их куда-нибудь в зарубежную экспедицию и показать, что они работают лучше, чем в зарубежных странах».

Виступ В.П. Коваленка на Міжнародній науковій конференції «Печери та монастирі в історії України». Чернівці. Травень 2014.

Загалом В.П. Коваленко значною мірою прислужився створенню у Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка регіональної наукової школи в галузі археології. Спектр наукових інтересів В.П. Коваленка був дуже широкий. Його цікавили питання давньоруської та ранньомодерної історії, археології, нумізматики, архітектури, релігії, мистецтва, військової справи. Поважний науковий доробок ученого налічує близько 600 наукових та нау-

ково-популярних публікацій з історії та археології Чернігово-Сіверської землі. В.П. Коваленко був ініціатором проведення історико-археологічного семінару «Чернігів та його округ в IX–XIII ст.» (1985, 1988, 1990 рр.) та польових семінарів в Автуничах (1992 р.) і Шестовиці (2000, 2003, 2006, 2009 рр.), входив до складу редколегій багатьох наукових видань регіону, брав участь у наукових конференціях з історії та археології в Україні, Росії, Білорусі, Литві, Молдові, Польщі, Франції, Німеччині, Румунії, Італії.

У вересні 2019 р. на засіданні міської ради В.П. Коваленку за професійну та громадську діяльність та вагомий внесок у розвиток міста, що сприяло піднесенню його авторитету як на державному, так і на міжнародному рівні, було присвоєно найвищу відвізнову територіальну громади – звання «Почесний громадянин міста Чернігова» з врученням Диплому Почесного громадянина міста Чернігова та нагрудного знаку «Почесний громадянин міста Чернігова» (померло).

Святослав Коваленко отримує відзнаку батька на засіданні Чернігівської міської ради. Вересень 2019 р.

АРХЕОЛОГ – ДЕТЕКТИВ МИНУЛОГО

За життя він був оповитий димкою таємничості. Вражав його сократівський лоб, гострий погляд і небагатослівність. Інколи міг випустити кігтики, зверхньо відповісти. Однак, коли йшлося про археологію, він перетворювався на жвавого співбесідника.

Таким у моїй пам'яті залишився Володимир Петрович Коваленко. Сьогодні, коли його з нами немає, здається, що в краєзнавчому житті бібліотеки імені В.Г. Короленка він був завжди – і як читач, і як науковий консультант. Ще на студентській лаві історичного факультету Чернігівського педінституту, Володя Коваленко вивчав історію літописних міст Чернігово-Сіверщини, що згодом стало темою його кандидатської дисертації. Як наш абонент інформації, він отримував списки нової літератури з цієї тематики. Творчі зв'язки між нами продовжувалися і тоді, коли він працював науковим співробітником Чернігівського історичного музею. До його обов'язків натоді належали питання вивчення і збереження археологічних пам'яток нашого краю. Тому він брав найактивнішу участь в археологічних розкопках у Новгороді-Сіверському, Батурині, Шестовиці, Любечі, Чернігові. Поступово В.П. Коваленко набував авторитет не лише серед своїх колег. Він проводив заняття у міському клубі «Юний археолог». З його ініціативи виник студентський науково-дослідний загін «Археолог». Там збиралися завзяті молоді люди, об'єднані жагою відкриттів. Вони, як і їхній очільник, не оминали нашу бібліотеку. Були вимогливими читачами. Для нас, бібліотекарів, В.П. Коваленко став вченим-консультантом. І тому, коли виникали труднощі у забезпеченні читачьких запитів з археології, достатньо було сказати, що ми радилися з В.П. Коваленком, і проблема зникла.

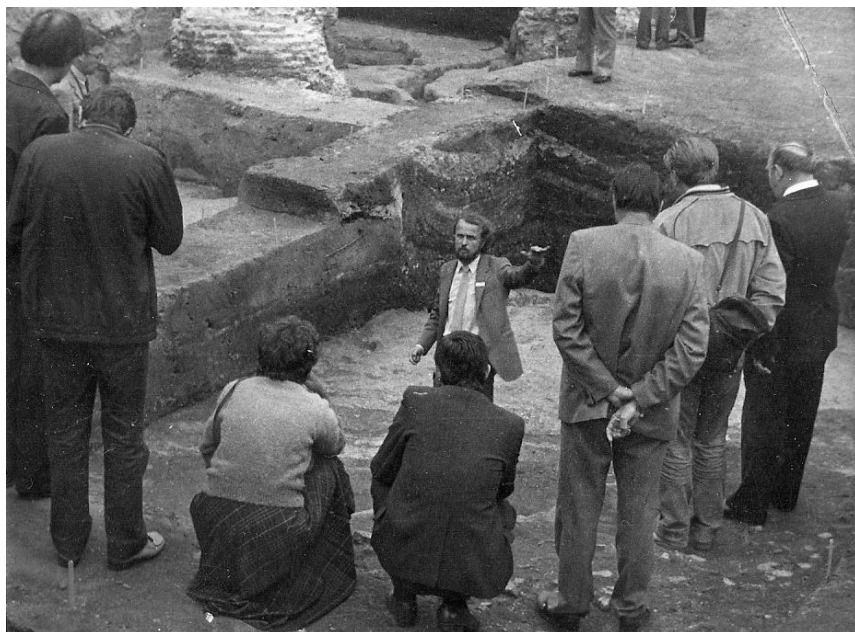
У зведеному краєзнавчому каталозі бібліотеки зібрані опубліковані статті В.П. Коваленка. Вони стали нам у пригоді під час роботи над бібліографічним покажчиком «Чернігову 1075 років». Це був 1982 рік. Відлік віку нашого міста історики починали з 907 року, яким датована перша згадка про нього у договорі з Візантією. Чернігів зайняв у цьому документі друге місце після Києва, що підтвердило його важливу роль в історії Древньої Русі. На наше прохання В.П. Коваленко погодився бути науковим консультантом. Навіть приніс рукопис своєї дисертації «Походження літописних міст Чернігово-Сіверської землі». Звісно, це допомогло написати кваліфіковану передмову до покажчика і визначитися з його розділами.

Він уважно прочитав чорновий варіант покажчика і зробив кілька слушних зауважень. А потім, лукаво посміхнувшись, сказав, що не варто було б зараз видавати таку бібліографію. На наше здивування пояснив, що невдовзі Чернігів святкуватиме свій 1300-річний ювілей, тому доведеться скласти новий бібліографічний покажчик.

Відверто кажучи, у це важко було повірити. Однак наступні події довели, що В.П. Коваленко був правий. У 1984-1987 рр. він очолював археологічну експедицію Чернігівського педінституту імені Т.Г. Шевченка і Чернігівського історичного музею, яка вела охоронні розкопки у північно-східній частині Дитинця. Були виявлені культурні шари кінця VII–VIII ст., які вказували на значні розміри поселення із залишками житлових і господарських споруд. Провідні науковці в галузі археології зробили висновок, що поселення, яке виникло наприкінці VII ст., було першопочатком Чернігова.

Про цю новину сповістили місцеві газети. В.П. Коваленко дав кілька інтерв'ю. Поширилися чутки, що він зустрічався із академіком Б.О. Рибаківим, який у 40–50-х рр. XX ст. проводив масштабні археологічні розкопки в Чернігові (у 1986 р. йому було присвоєно звання «Почесний громадянин міста»). Видатний вчений підтримав чернігівських дослідників: «Роботи археологів

останнього часу розсунули хронологічні рамки існування Чернігова, виявивши тут древні шари VII ст. н. е., що дає право в 1990 р. відзначити 1300-річний ювілей міста».

В.П.Коваленко проводить екскурсію для учасників V Міжнародного конгресу археологів славистів на Чернігівському дитинці. 1985 р.

В.П.Коваленко розповідає Б.О. Рибаківу про результати робіт на Чернігівському дитинці. 1985 р.

*В.П. Коваленко серед відомих археологів. Чернігів, 1990 р.
На фото зліва направо: В.П. Коваленко (Чернігів), Є.А. Шмідт (Смоленськ), В.О. Булкін (Ленінград),
Г.П. Поляков (Брянськ), О.В. Фомін (Москва), М.Ю. Брайчевський та Г.Ю. Івакін (Київ)*

Так воно й сталося. У 1990 р. побачив світ збірник документів і матеріалів «Чернігову 1300 років», в укладанні якого він взяв активну участь, з передмовою Б.О. Рибаківа. Ну, а нам нічого іншого не залишалося, як розпочати роботу над бібліографічним покажчиком «Чернігів» з нагоди такого поважного ювілею міста. І знову В.П. Коваленко став науковим консультантом видання. Посібник побачив світ у 1990 р. і до сьогодні не втратив свого значення для вивчення історії Чернігова.

З часом обопільне спілкування стало рідкісним. В.П. Коваленко очолив кафедру історії та археології України педінституту і водночас проводив розкопки у Батурині. За цю важливу працю він був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

Життя тривало... Та раптом надійшла страшна звістка про передчасну смерть В.П. Коваленка. Згодом я натрапила на висловлювання Марка Твена: «Людина, одержима ідеєю, заспокоїться, лише здійснивши її». В.П. Коваленку це вдалося...

*Ольга Гейда
Чернігів*

НАУКОВИЙ АРХІВ ТА БІБЛІОТЕКА В.П. КОВАЛЕНКА: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРА

Володимир Петрович Коваленко (1954–2016) – знаний археолог, історик, педагог усе своє життя присвятив вивченню, збереженню та популяризації історії Чернігівщини.

Процес розбирання та структуризації наукового архіву і бібліотеки В.П. Коваленка тривав протягом лютого-грудня 2017 р. При формуванні архівної колекції перед нами стояло завдання виокремити документи, що підлягають збереженню, розподілити їх на групи та підгрупи, а також законсервувати, оскільки на сьогодні домовленостей про передачу цього зібрання до державних установ не досягнуто.

Під «архівною колекцією» ми розуміємо сукупність окремих документів, накопичених особою у процесі її діяльності, й об'єднаних упорядником за однією або кількома ознаками. При відборі документів для збереження було враховувано, по-перше, комплексну цінність колекції, по-друге – цінність її окремих документів.

Критеріями для визначення комплексної цінності архівної колекції В.П. Коваленка є значення творчої та громадської діяльності фондоутворювача, склад самої колекції, її взаємозв'язок з іншими комплексами офіційних документів.

Творча та громадська діяльність В.П. Коваленка була відзначена численними науковими інституціями, зафіксована у друкованих джерелах, отримала державне визнання через присудження йому премій, почесних звань, а також нагородження орденами. Крім того, про діяльність В.П. Коваленка сформувалася і громадська думка, яка знаходила своє відображення у пресі. Колеги, експерти-фахівці, у свою чергу, відзначали заслуги науковця у професійній сфері.

Цінність окремих документів колекції обумовлена професійною діяльністю В.П. Коваленка. Протягом багатьох років він працював на керівних посадах різних структурних підрозділів музейних установ, Чернігівського державного педагогічного інституту (згодом – університету) імені Т.Г. Шевченка, понад 30 років організовував археологічні експедиції та керував їх роботою на теренах Чернігівської області (у Чернігові, Стародубі, Новгороді-Сіверському, Сновську (Седневі), Малому Листвені, Гушині, Клонові, Автуничах, Шестовиці, Батурині), активно співпрацював з різними науковими установами на міжнародному рівні, знаними науковцями. Творчі інтереси і схильність до колекціонування істотно збагатили склад його особового архіву.

Розподіл документів проводився з урахуванням приналежності одиниць зберігання до структурних підрозділів, а саме кафедр історії СРСР та УРСР, історії України та археології, археології та українознавства Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, Центру археології Північного Лівобережжя, сектора археології Чернігівського історичного музею; хронологічного (за датуванням документів), авторського (наукові праці, колекції рукописних наукових матеріалів, особовий архів), географічного (матеріали по окремим регіонам, місцям та пам'ятникам Чернігово-Сіверщини) і тематичного (колекція листівок, слайдів, креслень, поштових марок, запрошень на конференції, авторефератів учнів та колег) принципів.

Нижня хронологічна межа документальної частини зібрання представлена свідоцтвом про народження В.П. Коваленка, виданим 4 травня 1954 р. Верхня хронологічна межа пов'язана з посмертним присудженням йому звання «Почесний громадянин міста Чернігова» (21 вересня 2019 р.).

За результатами формування архівна колекція В.П. Коваленка на сьогодні складається з восьми структурних підрозділів.

1. *Офіційні документи*: свідоцтво про народження, атестат про середню освіту, ксерокопії паспортів (громадянина України та закордонного), диплом про вищу освіту, диплом кандидата історичних наук і атестат доцента, військовий білет, копія трудової книжки, офіційні посвідчення особи різних років, медичні картки.

2. *Нагороди*: орден «За заслуги» III ступеня (2009 р.) та орденська книжка до нього, значок та Почесна грамота Верховної ради України (2003 р.), Указ Президента про присвоєння звання Заслуженого працівника освіти України (1992 р.), документи про присвоєння почесного звання «Почесного громадянина міста Чернігова», а також грамоти Чернігівської обласної державної адміністрації, Чернігівської міської ради, ректорату Чернігівського державного (згодом – Національного) педагогічного університету та інших установ та організацій.

3. *Документи, пов'язані з професійною діяльністю* на посаді завідувача кафедр (звіти про роботу кафедр, щорічні наукові звіти, кафедральна документація різних років), керівника експеди-

цій та наукових тем (наукові обґрунтування тем, списки членів творчих колективів, фінансова документація по госпдоговірних та держбюджетних темах за 1995–2012 рр., друковані варіанти звітів по темах, розпорядження керівника експедицій).

4. *Наукові праці* – це найбільший за обсягом підрозділ. Науковий архів В.П. Коваленко почав систематично формувати у 1978 р., від початку роботи над кандидатською дисертацією. Підрозділ складається з рукописних та друкованих варіантів дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук та підготовчих матеріалів до докторської дисертації. Рукописні варіанти розділів містять правки і цікаві зауваження до тексту наукового керівника академіка П.П. Толочка. Підрозділ також містить рукописи та друковані варіанти наукових статей, друковані та рукописні варіанти наукових звітів про археологічні дослідження, матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України» по Чернігівській області, ксерокопії монографічних праць та статей, археологічні польові щоденники.

До окремого відділу наукового підрозділу увійшли матеріали, що стосуються видання наукових збірників та матеріалів наукових конференцій за 1985–2010 рр. Тут представлені статті авторів публікацій з правками В.П. Коваленка, листування з органами влади про фінансування видань, проекти макетів збірників.

Поодинокі документи цього підрозділу стосуються і більш ранніх періодів: виписки з джерел з історії Чернігова та наукові студії студентських років за 1973–1976 рр. Відповідь на питання, хто з учителів першим побачив науковий потенціал В.П. Коваленка, може дати рецензія на курсову роботу студента II курсу В.П. Коваленка «Позднесарубинские памятники киевского типа III–V вв. на Черниговщине», надана старшим викладачем кафедри археології Київського державного університету Е.В. Яковенко: «Особенно следует отметить его личный, пока еще небольшой, вклад в изучение памятников киевского типа. ... Студент Коваленко также показал в работе умение анализировать и обобщать данные археологических исследований, знание историографии вопроса». Не дивно, що В.П. Коваленко завжди з глибокою повагою та вдячністю ставився до свого Вчителя.

5. *Колекція карт, планів та схем* – видані карти міст Чернігово-Сіверщини, креслення археологічних пам'яток та ареалу розповсюдження археологічних культур, замальовки окремих археологічних знахідок та кладів.

6. *Колекція аудіовізуальних документів*:

а) *Фонодокументи (грамплівки та аудіокомпакт диски)*. Наявні як професійні записи, так і ті, що відображають особисті музичні смаки.

б) *Колекція фотодокументів (фотографії та діапозитиви)*. Більшість (70%) фотографій розібрана самим фондоутворювачем по теках з інформацією про час, місце зйомки та осіб, зображених на фото. Решта фотографій розібрана вже на заключному етапі формування колекції. Датована фотоколекція 1973–2016 рр. Найбільш цікаві з них стосуються перебування відомих вчених на Чернігівщині, закордонних наукових контактів В.П. Коваленка, а також відображають різні етапи археологічних досліджень пам'яток Чернігівщини. Крім того, наявна чимала кількість негативів фотоплівок, відзнятих протягом 1979–2014 рр. Колекція діапозитивів представлена як авторськими слайдами, так і наборами діапозитивів, що висвітлюють різні періоди всесвітньої історії та історії України.

в) *Відеотека нараховує 30 одиниць зберігання*, на яких зазначені дата, місце зйомки, тема.

г) *Електронний архів* (за обсягом займає диск на 60 ГБ) містить електронні варіанти наукових праць та звітів про виконання госпдоговірних та держбюджетних тем, професійну документацію, електронне листування за 2000–2016 рр., копії наукових робіт учнів, фотографії різних років.

7. Окремий структурний підрозділ складає *епістолярна колекція*. Вона порівняно невелика, але є цікаві листи відомих вчених Мартина Димніка, Зенона Когута, Хенінг Стальсберг, Петра Толочка, Володимира Мезенцева, Олени Мельникової, Сергія Щавелева та інших. В окремій підгрупі цього підрозділу виділені візитівки (колекція нараховує майже 300 одиниць), запрошення на конференції та офіційні заходи, привітання колег зі святами.

8. *Особовий архів* – родинні документи, фотографії, листи, особисті щоденники, записні книжки. У цьому підрозділі цікавими є, наприклад, щоденник учня 2-б класу Семенівської школи № 2 із зауваженнями класного керівника, а також «Повістка» з вимогою з'явитися негайно до Чернігівського міського військового коменданта, заява про вступ студента 4 курсу до КІРС (1975 р.). Окрему теку сформовано з рукописів поетичних творів В.П. Коваленка.

Архівна колекція на сьогодні законсервована: документи розкладені по теках, укладених у картоні коробки з відповідними позначками.

Бібліотека В.П. Коваленка нараховує майже 2 тис. одиниць. Вона також умовно розподілена на підгрупи: книги, що спонукали його зацікавитися історією у дитинстві та підлітковому віці, книги та словники з археології України та деяких слов'янських країн, всесвітньої історії та історії України. Це література, присвячена історії Київської Русі, літописам, вікінгознавству, історії Чернігово-Сіверщини, урбаністиці, словники та енциклопедичні видання, збірники наукових праць зі статтями В.П. Коваленка, матеріали конференцій тощо. Деякі книги мають автографи авторів або позначені екслібрисом В.П. Коваленка. Дублікати книг без автографів та покрайні написи були передані 2016 р. до бібліотеки Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського як окреме зібрання.

Комплектація архівної колекції на сьогодні ще не завершена. Окремої уваги потребує колекція карт та планів, електронний архів фондоутворювача. Необхідно також скласти детальний друкований опис документів, об'єднуючи їх в окремі описи. Для бібліотеки у майбутньому буде складено електронний каталог.

Ельвіра Ілляшенко, Олена Потапенко
Чернігів

**ВНЕСОК В.П. КОВАЛЕНКА
У ПІДГОТОВКУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТОМУ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ
«ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»**

Згадуючи В.П. Коваленка як археолога, краєзнавця, викладача, не можна не відзначити його особистий внесок у роботу по систематизації, паспортизації та вивченню пам'яток археології Чернігівської області. До початку 80-х рр. ХХ ст., коли у складі Чернігівського історичного музею був створений сектор археології, паспортизація пам'яток археології майже не проводилася. В області не було спеціалістів і посадовців, які б контролювали використання земельних ділянок, на яких розташовані археологічні об'єкти, і запобігали б їх руйнації. Приводом для створення сектору археології стало зруйнування курганного могильника біля с. Шестовиці – одного з найвідоміших некрополів Середньовічної Європи. Цей випадок викликав обурення у наукових колах і спонукав владу вжити відповідних заходів. На новостворений сектор, який очолив В.П. Коваленко, були покладені обов'язки по паспортизації пам'яток археології, контроль за їх використанням, проведення рятувальних робіт. Йому довелося залучати до вивчення археологічних пам'яток спеціалістів з наукових установ Києва, Москви, Ленінграда (натепер – Санкт-

Петербург). Було організовано розвідувальні експедиції по дослідженню археологічних об'єктів, збиранню матеріалів, їх вивченню з подальшою паспортизацією пам'яток. Результати наукових розвідок висвітлювалися на наукових конференціях, семінарах, з'їздах, які проводилися як в області, так і по-за її межами, публікувалися у наукових збірниках та журналах.

Ці матеріали стали основою для написання статей про пам'ятки археології до Чернігівського тому «Зводу пам'яток історії та культури України», робота над яким розпочалася наприкінці 1982 р. Постанова Ради Міністрів Української РСР про створення «Зводу пам'яток» сприяла пошквалюванню роботи по пошуку, вивченню і систематизації пам'яток та передбачала виділення з цієї метою бюджетних коштів.

Робота над «Зводом» тривала до початку 90-х рр. XX ст., зати була припинена через відсутність коштів. Натоді В.П. Коваленко вже працював викладачем у Чернігівському педагогічному інституті імені Т.Г. Шевченка. Після створення у 2009 р. Науково-методичного центру з випуску Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» в області було поновлено роботу над цим фундаментальним виданням, і В.П. Коваленко знову активно долучився до написання і редагування статей про пам'ятки археології.

Як дослідник пам'яток археології В.П. Коваленко понад п'ятдесят разів згаданий у бібліографії «Зводу пам'яток» – це його статті і звіти про археологічні дослідження пам'яток історії та культури Чернігівської області. Понад 160 разів він згаданий у текстах статей про пам'ятки та нарисах про райони області як дослідник. Його авторський доробок у виданні складає понад 180 статей.

В.П. Коваленко – співавтор нариса про пам'ятки історії та культури Чернігова, автор численних статей про пам'ятки археології та історії міста. Зокрема, він описав комплекс багатошарових пам'яток – городище Ялівщина та поселення, комплексну пам'ятку історії та археології – літописне місто Гуричев (Гюричев, Гюрчев). В.П. Коваленко підготував статтю про літописний Чернігів і окремі пам'ятки археології та архітектури літописного міста: залишки брами князівського двору, парадної брами єпископського двору, збудованої на початку XIII ст., терема, датованою другою половиною XI ст., безстовпної церкви, датованої першими десятиліттями XII ст., Благовіщенської церкви, зведеної на замовлення київського князя Святослава Всеволодовича, церкви кінця XII – початку XIII ст. та церкви початку XIII ст. Крім того, у співавторстві з П.О. Раппопортом він підготував статтю про залишки храму-усипальні, збудованого в останній чверті XI ст., у співавторстві з В.Я. Руденком та А.А. Карнабідом – про залишки мурованого храму початку XIII ст. Три статті В.П. Коваленка, присвячені багатошаровим поселенням, локалізованим в урочищах Святе, Кукашани, Кордівка у м. Чернігові, шість статей – курганам і курганним групам, локалізованим у різних частинах міста.

В.П. Коваленко брав участь у підготовці першого випуску Чернігівського тому «Зводу пам'яток історії та культури України», присвяченого пам'яткам Чернігівського району, який побачив світ у 2015 р. Йому належать понад 20 статей про пам'ятки археології, локалізовані у восьми населених пунктах району.

Зокрема, В. П. Коваленко описав багатошарові городище, яке загинуло 1239 р. під час навали орд Батия; поселення Татарська Гірка; два поселення X–XIII ст. і XI–XIII ст. (с. Анисів); багатошарові городище Ляхове Місце та поселення (с. Брусилів); городище і поселення X–XIII ст. (с. Гушин); комплексну пам'ятку археології та історії – літописне місто Навоз (включає городище Домавуха і поселення, що виникли, ймовірно, у XII ст.) (с. Дніпровське); два городища періоду Давньої Русі у (сміт Михайло-Коцюбинське); комплексну пам'ятку археології та історії літописне місто Оргош, згадане в Іпатіївському літописі під 1159 р.; дві давньоруські пам'ятки IX–XIII ст. – городище і поселення (с. Рогощі); багатошарові пам'ятки – городище Орешня-1, дитинець літо-

писного Сновська – городище Коронний Замок та околине місто; поселення Орєшня-2, поселення Церковище, поселення Орєшня-3 (сmt Седнів); поселення в урочищі Селищина (с. Слабин), датоване Х–ХІІІ ст.; комплексну багатшарову пам'ятку археології та історії – городище Король та його посад (с. Шестовиця).

Крім того, В.П. Коваленко долучився до підготовки до друку ілюстративного матеріалу – картосхем, планів, малюнків археологічних знахідок, також надав фотографії та слайди з власного зібрання для публікації у цій книзі.

В.П. Коваленко підготував статті про пам'ятки інших районів області. В Ічнянському районі він описав давньоруське городище, датоване ХІІ–ХІІІ ст. (с. Дорогинка); давньоруське городище ХІ–ХІІІ ст. (с. Івангород); у Коропському – поселення епохи бронзи (с. Розльоти), курган Саврова Могила (с. Шабалинів); у Носівському – середньовічне поселення (ХІV–ХV ст.) (с. Киселівка) та городище раннього залізного віку (с. Плоске); у Варвинському – городище Замкова Гора (ХІ–ХІІ ст.), локалізоване у сmt Варві; у Ніжинському – поселення, датоване ХІІ–ХІІІ ст. (м. Ніжин); у Срібнянському – городище і поселення ХІ–ХІІІ ст (сmt Срібне); у Семівському – багатшарове поселення Карповичі, розташоване у селі з однойменною назвою.

В.П. Коваленко підготував дві статті про пам'ятки Городнянського району – археологічний комплекс часів Київської Русі (ХІ–ХІІІ ст.), який включає городище та поселення, локалізований у м. Городні, і комплекс археологічних пам'яток ХІ–ХІІІ ст., що складається з городища і трьох поселень – Селище-1, Селище-2, Селище-3 у с. Великому Листвені. Спільно з О. Шекуном він описав поселення Автунічі кінця Х – початку ХІІІ ст. у с. Автунічах.

Про пам'ятки Сновського району В. П. Коваленко написав дві статті, зокрема, про комплексну пам'ятку археології та історії – виробничий комплекс (рудню), датовану ХVІІ–ХVІІІ ст., локалізовану у с. Ключах, та багатшарове поселення Казанський Берег у с. Смячі.

Він також описав три пам'ятки Талалаївського району – багатшарові городище і поселення, а також поселення Х–ХІІІ ст. у с. Грицівці; комплексну багатшарову пам'ятку археології та історії у с. Красному Колядині – літописне місто Глебль.

В.П. Коваленко є співавтором нарисів про пам'ятки Бахмацького району та м. Батурина. Йому належить статті про багатшарове поселення та літописне місто Бохмач у м. Бахмачі; курганний могильник і комплекс пам'яток часів Київської Русі ХІ–ХІІІ ст. – літописне місто Біла Вежа з двома поселеннями-посадами (ХІ–ХІІІ ст.), локалізовані у с. Біловежах – Других; багатшарову пам'ятку – городище та поселення другої половини ХІІ – першої половини ХІІІ ст. у с. Гайвороні; багатшарові городища Обмачів-1 та поселення Обмачів-2 у с. Обмачеві.

Дослідник підготував статті про пам'ятки Борзнянського району – поселення ХV–ХVІ ст. у м. Борзні; дві багатшарові пам'ятки – городище, ототожнюване із залишками літописного міста Всеволож та поселення, яке відіграло роль його посаду у с. Сиволожі.

Та чи не найбільше матеріалів В.П. Коваленко опрацював з метою опису пам'яток Козелецького, Менського, Новгород-Сіверського, іпкинського і Сосницького районів.

Так, у Козелецькому районі В.П. Коваленко описав багатшарове городище, яке містить матеріали від епохи неоліту до пізнього середньовіччя та два поселення часів Київської Русі (с. Виповзів); багатшарове городище Ісаєва Гора та поселення ХІ–ХІІІ ст. (с. Кошани); багатшарову пам'ятку – городище літописного міста Морівійська, поселення роменської культури, два поселення часів Київської Русі та курганний могильник Х ст. (с. Морівськ).

У м. Острі В.П. Коваленко описав комплекс археологічних пам'яток часів Київської Русі – Городець на Острі та його посади: посад-1 (ХІ–ХІІІ ст.) посад-2 (ХІІ–ХІІІ ст.), посад-3 (ХІІ–ХІІІ ст.) та поділ (ХІІ–ХІІІ ст.).

У Менському районі дослідник описав пам'ятки у смт Березні – багатошарові городище Замковище та поселення; с. Блистові – багатошарове поселення Гора та комплексну пам'ятку, яка включає городище (дитинець літописного міста Блистівита) та поселення-посад X–XIII ст.; с. Волосківцях – багатошарове городище Замок та давньоруське поселення X–XIII ст.; с. Дяговій – городище-сховище болотного типу Чемарове, датоване I тис. до н. е.; с. Загорівці – курганний могильник; с. Слобідці – комплексну багатошарову пам'ятку, яка включає городище та два поселення; с. Стольному – поселення Церковище X–XIII ст.

У смт Макошиному були описані городище, ототожнюване з літописним Хоробором, і два поселення. Одне з них датоване XI–XIII ст., інше – багатошарове, відіграло роль посаду літописного Хоробора.

У м. Новгороді-Сіверському В.П. Коваленко описав городище юхнівської культури (VI–III ст. до н. е.); комплексну пам'ятку археології та історії – літописне місто Новгород-Сіверський, яке виникло наприкінці X ст. Зокрема він схарактеризував багатошарове городище Замок, окольний град, багатошарові відкриті поселення-посади, два поселення – Сухомлинівка-1, Сухомлинівка-2 (XI–XIII ст.) та залишки Спаського собору – пам'ятки археології та архітектури кінця XII – першої половини XIII ст.

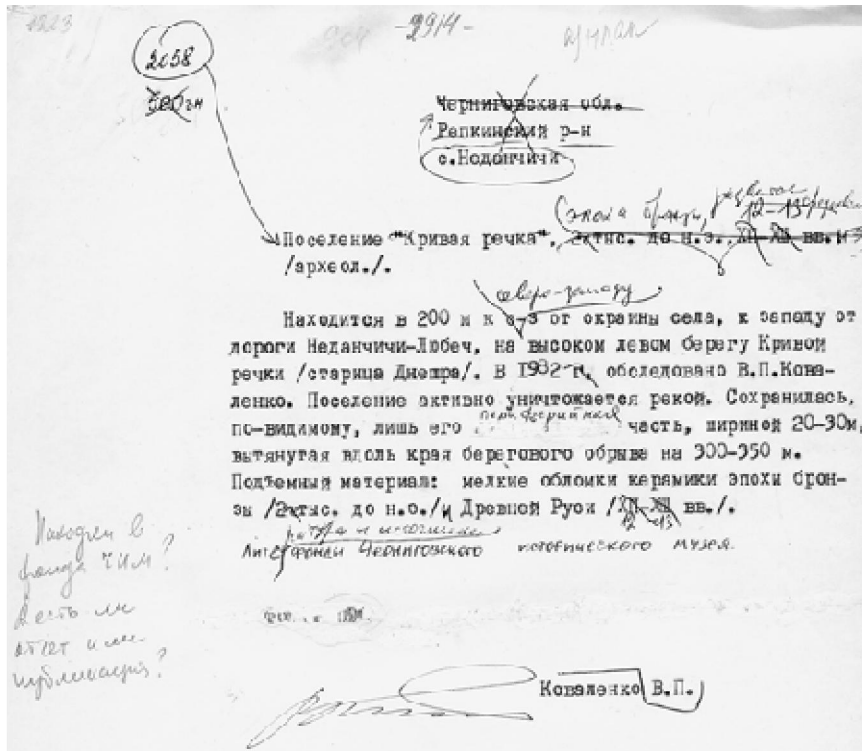
У с. Домотканові В.П. Коваленко описав городище та поселення (юхнівська культура – VI–III ст. до н. е., давньоруський час – XI–XIII ст.). Йому належать чотири статті про пам'ятки у с. Бириному: два поселення епохи неоліту (середини VI – початку IV тис. до н. е.); поселення Біла Гора епохи неоліту та бронзи (V–IV, II тис. до н. е.); поселення Вить-1 епохи мезоліту і неоліту (IX–III тис. до н. е.). Він також описав пам'ятки у с. Гірках – городище та поселення юхнівської (VI–III ст. до н. е.), давньоруської (XII–XIII ст.) культур; с. Грем'ячі – городище Веркиївка юхнівської культури (VI–VIII ст. до н. е.), городище Заболоття юхнівської культури (VI–III ст. до н. е.); с. Дігтярівці, – городище Кудрин Городок юхнівської культури (VI–III ст. до н. е.); с. Дробишеві – городище юхнівської (VI–III ст. до н. е.), роменської (IX–X ст.) та давньоруської (XII–XIII ст.) культур; городище в урочищі Церков'є (VI–III ст. до н. е.) давньоруської доби (XII–XIII ст.) та поселення XII–XIII ст.; с. Камені – багатошарове поселення в урочищі Забока; с. Киселівці – багатошарове городище Киселівка-1, городище юхнівської культури Киселівка-2; с. Ковпинці – курганний могильник; с. Комані – городище юхнівської культури (VI–III ст. до н. е.); с. Кремському Бугрі – поселення доби мезоліту – неоліту (IX–IV тис. до н. е.), поселення Обірок епохи неоліту – бронзи (V–II тис. до н. е.); с. Лісконогах – городище Яруги та поселення юхнівської культури (VI–III ст. до н. е.); с. Мурав'ях – два багатошарові поселення, стоянка епохи мезоліту–неоліту (IV–IX тис. до н. е.); с. Рогівцях – городище юхнівської культури (VI–III ст. до н. е.), курган та багатошарове поселення; с. Смячі – два поселення київської культури (III–V ст.), поселення Загребелля київської культури (III–V ст.) та багатошарове поселення; с. Стахорщині – городище Чайкин Лог юхнівської культури (VI–III ст. до н. е.); с. Ушівці – поселення (XI–XIII ст.); с. Чулатові – багатошарова пам'ятка – поселення Заровська Круча.

У Ріпкинському районі В.П. Коваленко описав комплекс археологічних пам'яток давньоруського Звеничева: городище, яке виникло на місці давньоруського поселення IX – початку X ст., та багатошарове поселення, локалізовані в однойменному селі; поселення X–XIII ст. та багатошарова пам'ятка – городище Поруб у с. Клонові.

Йому належить значний внесок у дослідження пам'яток стародавнього Любеча – посаду (II тис. до н. е., IX–XVII ст.), багатошарового городища Лисиця (датоване II–I тис. до н. е. і IX–XIII ст.), поселення (XII–XIII ст.), багатошарового поселення (VI–I тис. до н. е., VIII–XIII ст., XVII–XIX ст.) та некрополя стародавнього Любеча (IX–XI ст.).

В.П. Коваленко підготував статтю про комплексну пам'ятку – літописне місто Листвен, що виникло наприкінці Х ст., та його складові Городище-1 та Городище-2, датовані кінцем Х – серединою ХІІІ ст., поселення (ІХ – середини ХІІІ ст.).

Не залишилась поза увагою науковця ще одна комплексна пам'ятка – місце Лиственської битви 1024 р. між київським князем Ярославом Мудрим і його братом Мстиславом Володимировичем.

Машинопис статті про поселення Крива Річка з авторською правкою.

Дослідник описав багатощарове поселення Крива Річка (с. Неданчічі), багатощарове поселення (с. Переділ), поселення неолітичної культури з ямково-гребінцевою керамікою (ІV–ІІІ тис. до н. е.) (сmt Радуль).

В.П. Коваленко також підготував статті про пам'ятки Сосницького району, зокрема про комплексну пам'ятку археології та історії – літописне місто Сосниця, яке включає багатощарову пам'ятку – городище Замок та посад міста ХІІ–ХІІІ ст.; поселення Лан – першу з досліджених на Чернігівщині пам'яток волинцевської культури VII–VIII ст.; багатощарове поселення Потоманка; багатощарове городище Буромка (Буримка чи Боромка). В.П. Коваленко також описав численні об'єкти інших населених пунктів цього району, зокрема, комплексну пам'ятку городище Городок у с. Змітневі; курганный могильник, датований ХІ–ХІІ ст. і поселення Лан (ХІ–ХІІІ ст.) у с. Кириївці; городище Туличев почепської культури (І–ІІ ст.) у с. Козляничках; багатощарову пам'ятку городище Городок і давньоруське поселення ХІ–ХІІІ ст у с. Ляшківцях; вісім пам'яток у с. Кудрівці: ранньослов'янське поселення Кудрівка-1 (І–ІІІ чверть І тис. н. е.); поселення Кудрівка-2 (кінець І тис. н. е.), Кудрівка-3 (І тис. н. е.); Кудрівка-4 (епоха бронзи – ІІ тис. до н. е.,

ранньослов'янський час – перша половина I тис. н. е.), Кудрівка-5 (київська культура – III–V ст.) та два поселення колочинської культури (V–VII ст.) – Кудрівка-6 і Кудрівка-7.

Натепер більшість рукописів статей В.П. Коваленка про пам'ятки історії та культури регіону й інші матеріали, у тому числі й ілюстративні, зберігаються у поточному архіві Науково-редакційного центру і поступово готуються до друку в наступних випусках Чернігівського тому «Зводу пам'яток історії та культури України».

Сергій Лаєвський
Чернігів

**В.П. КОВАЛЕНКО І «ЗАКОРДОННІ» ВИСТАВКИ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО**

Серед багатьох талантів В.П. Коваленка варто виділити неабиякий дипломатичний хист, що ставав у пригоді під час організації та проведення міжнародних археологічних експедицій, конференцій, форумів тощо. Чимало заходів відбувалися на високому рівні за участі керівників дипломатичних представництв різних країн. З-поміж них виділяються два виставкові проекти Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського, організовані В.П. Коваленком на території посольств Королівства Швеція та Королівства Норвегія у Києві.

*Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція в Україні
Свен Улоф Оке Петерсен під час огляду виставки у с. Шестовиця. Липень 2003 р.*

17–20 липня 2003 р. на базі Шестовицької міжнародної археологічної експедиції проводився Міжнародний польовий семінар «Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.». Під час його, власне, польової частини безпосередньо у таборі експедиції Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського розгорнув виставку, яка складалася з матеріалів музейного зібрання, здобутих під час досліджень Шестовиці у 1925–1927, 1983 та 1998–2002 рр., доповнених знахідками сезону-2003. На майданчику були влаштовані показові бої реконструкторів, учасників фестивалю «Коровель». Серед високоповажних гостей семінару був Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція в Україні пан Свен Улоф Оке Петерсен. Його знайомство з музейною виставкою мало несподіване продовження.

На початку листопада 2003 р. В.П. Коваленко звернувся до музею з пропозицією презентувати виставку у шведській амбасаді. Музей пристав на неї, і 17 листопада робоча група відвідала посольство, де обговорила організаційні питання.

20 листопада 2003 р. виставка Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського, присвячена українсько-шведським взаєминам за доби середньовіччя та ранньомодерного часу була презентована у посольстві Швеції (Київ, вул. Івана Франка 34/33). Експозицію склали 170 предметів із музейної колекції: археологічні знахідки скандинавського походження (переважно з Шестовиці), у тому числі зброя, предмети озброєння та військове спорядження, прикраси, культові та побутові речі, меморії гетьмана України Івана Мазепи (Свангеліє та срібна чарка).

На рауті були присутні представники шведського бізнесу в Україні, яким В.П. Коваленко розповів про контакти Київської Русі зі Швецією на прикладі Шестовицького комплексу. Під час демонстрування карти йому було незручно її тримати та водночас показувати ті або інші об'єкти. Тож на допомогу прийшов Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція в

Україні Свен Улоф Оке Петерсен, який певний час тримав цей великий аркуш, а В.П. Коваленко олівцем проводив безліч маніпуляцій, показуючи головам представництв «Оріфлейм», «Нокія» та іншим просування вікінгів «шляхом із варяг у греки» і, зокрема, по Десні до Шестовиці.

Ці «закордонні мандри» запам'яталися ще двома епізодами. Попри домовленість не влаштовувати бої на території посольства, В.П. Коваленко все ж таки не втримався і нагадав нащадкам вікінгів як їхні пращури поводитися зі зброєю. Чернігівські реконструктори протягом певного часу тримали персонал та гостей у напрузі, показуючи вправи на мечях та із сокирами. Інший епізод характеризує обізнаність шведського дипломата з історією нашого краю. Оглядаючи матеріали виставки, пан посол звернув увагу на меморії гетьмана Івана Мазепи. Не сказавши ані слова, він покинув залу та пішов до своєї бібліотеки, звідки через деякий час повернувся з книгою Альфреда Єнсена «Мазепа». Треба просто уявити абсолютно щасливу людину щоб зрозуміти вираз обличчя і почуття пана Свена Улофа, коли він відкрив книгу на сторінках з фотографіями Музею українських старожитностей В.В. Тарновського та шаблею Івана Ма-

Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція в Україні Свен Улоф Оке Петерсен та директор Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського С.Л. Лаєвський. Київ. 2003 р.

зепи. Ця радість посилилася, коли він дізнався, що шабля збереглася і представлена в експозиції музею. На жаль, його каденція завершилася у 2004 р., і наше спілкування перервалося.

Польовий сезон Шестовицької археологічної експедиції, яку В.П. Коваленко багато років організовував та керував нею, був багатий не тільки на знахідки, а й на відвідини високого рівня. Серед гостей вже традиційної музейної виставки 2004 р. та фестивалю реконструкторів «Корювель» був Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Норвегія в Україні пан Йостейн Бернхардсен. І не дивно, що завдяки клопотанням В.П. Коваленка у лютому 2005 р. музейна виставка була розгорнута у посольстві Королівства Норвегія (Київ, вул. Стрілецька, 15).

Подорож до вкритого кучугурами снігу Києва запам'яталася кружляннями київськими вулицями у пошуках необхідного повороту та важким в'їздом у вузькі ворота до посольського подвір'я, де музейна «Кубань» втратила дзеркало заднього виду. Проте всередині, завдяки комунікабельності В.П. Коваленка, царювала тепла і дружня атмосфера.

Музейну експозицію «Чернігівщина в XI–XVIII століттях» склали 103 музейні предмети, більшість з яких становили археологічні знахідки. Пан Йостейн Бернхардсен, схоже, не був палким прихильником археологічних досліджень, але з цікавістю знайомився з матеріалами виставки та задавав чимало запитань. В.П. Коваленко принагідно розповів гостям цього прийому про історію досліджень Шестовиці та закликав долучитися до них.

Харизма В.П. Коваленка відома багатьом сучасникам, з якими він спілкувався. Він реалізував чимало цікавих масштабних проєктів, залучаючи до них учених та урядовців від Президента України до пересічних громадян. Серед залучених інституцій завжди був і Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського, виставки якого зусиллями В.П. Коваленка «побували» на території посольств Швеції та Норвегії.

Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Норвегія в Україні Йостейн Бернхардсен оглядає унікальні артефакти із зібрання Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського

Евгений Шинаков
Брянск

В.П. КОВАЛЕНКО КАК ОРГАНИЗАТОР НАУКИ: ВЗГЛЯД С СЕВЕРА

Название данной статьи не является случайным. Оно хорошо отражает особую «бинарность» происхождения ее автора. С одной стороны, это «страна света» по отношению к Чернигову, а автор, хотя и родом с Урала, его предки с Ярославщины, с В.П. Коваленко познакомился в Москве. С другой стороны, вся самостоятельная полевая научная деятельность автора, как и его черниговского коллеги, протекала в разных уголках Северщины – летописной земли «Северы». Брянск, по сути, является ее крайней северной точкой, так же, как Чернигов – западной, а

Курск – восточной. Все это дало хорошую объективную основу для совместной научной деятельности – проектов, экспедиций, изданий, конференций.

В.П. Коваленко – руководитель практики студентов. Новгород-Северский. 1980 г.

Я познакомился с В.П. Коваленко в середине 70-х гг. XX в. на Всесоюзных археологических конференциях в Москве. Особенно запомнился своей «живописностью» эпизод 1978 г., когда я, как аспирант кафедры археологии Московского государственного университета и ответственный секретарь очередной Всесоюзной археологической студенческой конференции (ВАСК), отправил приглашение В.П. Коваленко прямо в воинскую часть, где он проходил срочную службу. И ведь отпустили, как человека, без которого «ВАСК просто не может обойтись»! Делегаты и председатель конференции В.Л. Янин были несколько эпатированы, когда прямо на открытие конференции вошел в армейской шинели с голубыми погонами авиации молодой, подтянутый (хотя и тогда уже с залысинами) ефрейтор (или даже сержант), и в таком облачении зачитал доклад. Армейская дисциплина, сержантская хозяйственность и авиационный полет мысли и в дальнейшем отличали научно-организаторскую и научно-педагогическую деятельность В.П. Коваленко.

Наша совместная научно-практическая деятельность в разных концах Северщины – Чернигово-Брянских земель началась в Новгород-Северской экспедиции Института археологии АН СССР и АН УССР (далее – НСЭ), при участии Черниговского (с 1979 г.) и Брянского (с 1981 г.) пединститутов. Именно черниговские студенты под его руководством были основной «ударной силой» НСЭ, с 1981 г. дополненные брянскими коллегами. В научном же аспекте В.П. Коваленко был руководителем раскопок на Детинце Новгорода-Северского (под общим началом А.В. Кузы), совмещая эту деятельность с должностью завхоза экспедиции.

В 80-е гг. начинается основной вид научно-организационной деятельности В.П. Коваленко – организация конференций. Возможно, определенный толчок для этого дало и его участие в ВАСКах, предоставившее наглядный опыт и связи, а также поддержка Института археологии АН УССР, прежде всего П.П. Толочко и А.П. Моци. Практически параллельно со «взрослыми» он установил и студенческие научные связи – в начале 80-х гг. XX в. именно черниговские сту-

В.П. Коваленко и А.Е. Шинаков на конференции в Суздале. Весна 1980 г.

денты (наряду с воронежскими) стали первыми иногородними делегатами Межвузовских археологических студенческих конференций в Брянске (они продолжают до сих пор, несколько меняя свое название: сейчас – Межгосударственная археолого-этнологическая конференция студентов и аспирантов).

Нам особенно запомнились встречи на семинарах «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», проходивших с 1985 по 1990 гг., на которых представителей Москвы, Ленинграда, а также Брянска, Новгорода, Смоленска было не меньше, чем делегатов из Чернигова, Киева, Сум (добавим также Воронеж, Гомель и Минск!). Все было четко организовано: и сами «семинары», и публикации их материалов (тезисы были уже изданы к их началу, материалы выходили через два-три года), причем, иногда в таком престижном издательстве, как «Наукова думка».

В 90-е гг. XX в. по инициативе, в том числе, В.П. Коваленко и при его активном организаторском участии (понятно, что это делал не он один), было проведено несколько разовых юбилейных тематических конференций, теперь уже международного формата.

Это две (по крайней мере, при участии брянцев) церковно-археологические конференции, посвященные 1000-летию (1992 г.) Черниговской епархии (центром

которой, кстати, с 1259 г. стал Брянск) и Святому князю Михаилу Черниговскому (1996 г.), чей сын Роман стал основателем Брянского княжества. В начале и в середине 90-х гг., когда в Москве научно-археологических конференций практически не проводилось (не считая археологической составляющей «Пашутинских чтений»), были только конференции в Суздале и Звенигороде. Местом сбора всех восточнославянских археологов часто был именно Чернигов, и без активной роли в этом В.П. Коваленко здесь не обошлось. Хронологически «фланкировали» эту серию международных конференций три юбилейных: к 1300-летию Чернигова (1992 г.), к 25-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника, и к 1000-летию Любечского съезда (1997 г.). В эпоху кризиса удавалось как для организации этой конференции, так и для очень хорошей публикации ее материалов использовать средства генеральной дирекции Чернобыльской атомной электростанции.

Три конференции, проведенные в 1993 г. и 1995 г. на базе Черниговского педагогического института (во всех В.П. Коваленко был ученым секретарем), были посвящены 150-летию со дня рождения Д.Я. Самоковасова, 60-летию юбилею О.В. Шекуна и 70-летию Г.О. Кузнецова. Чернигов, в т.ч. и благодаря В.П. Коваленко, сохранял значение «моста», соединяющего ученых трех восточнославянских стран (кстати, на «студенческом» уровне эту же функцию выполнял Брянск).

Однако в 90-е гг. XX в. было и два недостатка – своеобразная «разовость», приуроченность конференций к датам и практическое отсутствие (кроме 1992 и 1997 гг.) публикации их материалов (тезисы издавались регулярно). Впрочем, все это финансово объяснимо – кризис археологических публикаций в других восточнославянских странах был как минимум не меньше.

В начале XXI в. научно-организаторская деятельность В.П. Коваленко вышла на новый, более высокий международный уровень. В 2001 г. на базе Шестовицкой, а в 2008 г. – Батуринской археологических экспедиций, он организовал Международные летние полевые школы молодых археологов, в которых только к 2014 г. прошли стажировку более 500 студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых из разных стран Европы и мира (Канада, насколько помнится), в т.ч., несколько десятков брянцев. На базе Шестовицкой школы начали, как и ранее в Брянске, проводиться ежегодные международные студенческие конференции, более широкие (честно признаемся!), чем такие же в более северном Деснинском городе.

Семинар «Чернигов и его округа XI–XIII вв.». Чернигов. 1985 г.

В начале XXI в. наступил уже третий виток межстуденческого научного обмена Чернигова и Брянска: первый был в Новгород-Северской экспедиции, второй – в Автунической экспедиции в начале 90-х гг. XX в.

В начале XXI в., после 10-летнего перерыва, в иной форме и в ином международном формате, при активном участии В.П. Коваленко был возрожден археологический форум в Чернигове. Им стал Международный полевой семинар на базе Шестовицкой экспедиции. Старейший (на тот период) черниговский археолог стал практическим организатором его работы и ответственным секретарем ежегодно издававшихся «Материалов». О степени престижности этих научных мероприятий говорит хотя бы факт присутствия на их открытии послов иностранных государств, особенно скандинавских королевств – все же Шестовица – «лагерь викингов».

Благодаря научно-организаторской деятельности В.П. Коваленко и его коллег стало возможным издание «Ежегодника» полевых археологических исследований в Еврорегионе «Днепр».

К сожалению, вышло только 3 его номера: за 2011 г. (Чернигов), 2012 г. (Гомель) и 2013 г. (Брянск). А ведь этот сборник стал микроаналогом (для трех областей) «Археологических открытий» АН СССР (РАН), только с гораздо более полными и хорошо иллюстрированными статьями.

Конечно, в статье упомянуты далеко не все аспекты неугасающей (по-другому не скажешь) научно-организаторской деятельности В.П. Коваленко, но это именно те аспекты, которые остались в памяти его коллег с северной окраины Чернигово-Брянских земель.

ШЕСТОВИЦА. СЕЗОН 1983.
СТРАНИЦЫ ЭКСПЕДИЦИОННОГО ДНЕВНИКА

Я не смогла найти ни одной фотографии из Шестовицы. С той эпохи остались фото из Новгорода-Северского, есть Липовое, но, увы, куда-то запропастилась плёнка, запечатлевшая то жаркое лето 1983 года. Хотя жаркое оно было не только из-за погоды, но и благодаря работе и ярким кострам.

Дождей тоже хватало, и они остужали наши горячие головы лучше, чем самые строгие оклики. Но вместо фотографий я нашла старую-старую тетрадь – полевой дневник.

Спасибо страницам, исписанным где ручкой, где карандашом, они сохранили самое главное – те чувства, что переполняли нас.

Ехали мы вместе с Леной Черных. Где находится лагерь, В.П. Коваленко рассказал нам заранее, но в реальности оказалось, что от дома отдыха «Автомобилист» до лагеря добрых 2 км. И лагерей по сути два: в первом главенствовал дядя Саша Шекун, а второй – это уже вотчина нашего Петровича. В общем, такая вот феодальная раздробленность.

Наш лагерь тоже был «разношёрстным»: студенты-практиканты, волонтёры, сотрудники отдела археологии и многочисленные «гости». Среди гостей мы с радостью увидели наших руководителей по раскопкам в Липовом – А. Моцю и П. Покаса, а вокруг сосновый лес, луг с жаворонками, Десна и курганы.

Правда, курганы нас не очень впечатлили. Будучи порядком распаханными, они предлагали нам игру «Угадай где?». На тот момент мы знали о группе из 118 курганов, из которых 93 раскопаны в 1950-е годы. Первые дни били шурфы в поиске следов насыпей. Затем В.П. Коваленко отправил нас – «старую команду!» – на вполне заметный останец кургана на опушке леса. Увы, мы рано радовались – из находок только несколько фрагментов керамики, следов захоронения нет и толпы посетителей из Дома отдыха. Вечером В.П. Коваленко долго утешал нас у костра, обещая, что наши курганы ждут своего часа.

И он оказался прав, первый же шурф на следующий день дал нам насыпь. Правда, курган всё равно показался нам кенотафом (мы уже знали, что в Шестовицком могильнике их по некоторым оценкам до 1/3), но в нём были и остатки заупокойной тризны, и россыпь горшка. Ура, работа пошла! Вскоре мы поняли, что курган уже раскапывался, правда, не полностью, а скорее всего, был прорезан траншеей, поэтому решили «посмотреть» старый отвал – и обнаружили кости лошади. А затем нам попались плечевая и бедренная кости человека.

10 июля – большой праздник – 5-летие экспедиции. По этому поводу было и посвящение первокурсников, и гости, и, конечно же, большой и жаркий костёр. Вручались «медали», звучали песни, был гордо поднят флаг. Сейчас я понимаю, как сложно было при таком большом и «разношёрстном» составе экспедиции сделать так, что бы всё проходило весело и непринуждённо, при этом удерживая наши стремления к вольной воле в рамках дозволенного экспедиционным распорядком. В этом был весь В.П. Коваленко, добрый и весёлый, понимающий и жалующий и где-то очень жёсткий и решительный.

А экспедиционная жизнь шла своим чередом. Подъём в 6 утра, дежурство у костра и на кухне. Паша Покас читал нам лекции по основам антропологии, Саша Книга «выгуливал» своих лаек, курганы сжались над нами и стали открывать свои загадки. Следующие два кургана оказались с трупоположениями: в первом – ребёнок лет 12, во втором – женщина и ребёнок.

Увы, второе погребение ещё в древности было разграблено, кости сдвинуты в кучу, но мы не роптали. В погребении сохранились 6 видов бус, в основном из стеклянной пасты и с золотой фольгой, серебряные подвески – колокольчики, в одном из углов стояло ведро (его металлическая оковка).

И тут уже иной сюрприз! Приехали родители Мишеля Ковалю! И наш товарищ был увезён в направлении родного дома, видимо в целях профилактики увлечения бродячей жизнью. Были и такие страницы в моём экспедиционном дневнике.

А вот запись о том, что В.П. Коваленко наказал нас за ночной побег на Десну. Наказание страшное – ссылка с кургана на поселение к дяде Саше. Правда смягчилась она тем, что на городище как раз приехали Юра Шевченко и два его товарища из Ленинграда. Но работать мне пришлось на камералке: оселки, ножи, гвозди, пряслица потом снились.

Всего тогда было раскопано около 12 построек. В одной из них – жилища полуземлянка с отлично сохранившейся печкой, развалом горшков и прочей домашней утвари – нашлась и хозяйка. Наконечник стрелы между шейными позвонками был ответом на многие вопросы.

Экспедиционный дневник сохранил многое из событий тех дней. Давно находятся на выставках в Черниговском историческом музее имени В.В. Тарновского материалы экспедиции, напечатаны статьи. Но главным остаётся чувство причастности к Шестовице – у всех, кто когда-либо работал там, всех кто видел закаты над Десной и туман над курганами. Спасибо за это В.П. Коваленко, открывшему многим поколениям студентов тайны истории...

*Людмила Ясновська
Чернігів*

ПЕРША ЕКСПЕДИЦІЯ

У житті кожного студента-історика є особлива подія – археологічна практика, яка дозволяє доторкнутися до артефактів, що допомагають відтворювати сторінки історії. Під час її проходження обов'язково ведеться польовий щоденник. Але трапилося так, що під час очікування виїзду до Південно-Донської експедиції, я не стримала бажання записати свої особисті враження (чого практично не можна робити у польовому щоденнику) про два неймовірні тижні, проведені на околицях с. Шестовиці. Ці записи довго не потрапляли мені на очі, а коли через стільки років читаєш їх, то згадуєш добрим словом тих людей, які зараз поряд і особливо тих, кого вже немає – Олександра Косолапова, Ірини та Ганни Кривицьких, Сергія Яловця, Юрія Лінника та Володимира Коваленка. Дозволю собі оприлюднити ці записи.

* * *

В этом году один из отрядов студентов-историков проходил археологическую практику в составе Черниговской археологической экспедиции (далее – ЧАЭ) вблизи с. Шестовицы.

Памятники с. Шестовицы известны с конца XVIII в. Исследовал их А. Шафонский, а первые раскопки провел П. Смоличев в 1925–1927 гг. В 1946 г. работы на могильнике проводила Я. Станкевич, а в 1948 г. раскопки курганов производил Д.И. Блитель.

Каждый год после летней экзаменационной сессии студенты-историки Черниговского государственного педагогического института имени Т.Г. Шевченко проходят свою первую практику – археологическую.

Это хорошо, что студент усвоил теоретические основы археологии, но необходима и практика, во время которой не во сне, а наяву узнаешь, что представляют собой культурный слой и материк, научишься отличать совковую лопату от штыковой, а если ты не знаешь походной жизни – узнаешь её, появятся первые мозоли и радость первой находки. Это все будет, а пока ты ждешь распределения. Да, да не удивляйтесь – именно распределения! Ведь наши студенты проходят археологическую практику в двух экспедициях – Южно-Донской и Черниговской. И не знаешь, радоваться тебе или огорчаться, что ты попадаешь в состав Черниговской экспедиции. Утешаешь себя тем, что науке нужны твои рабочие руки.

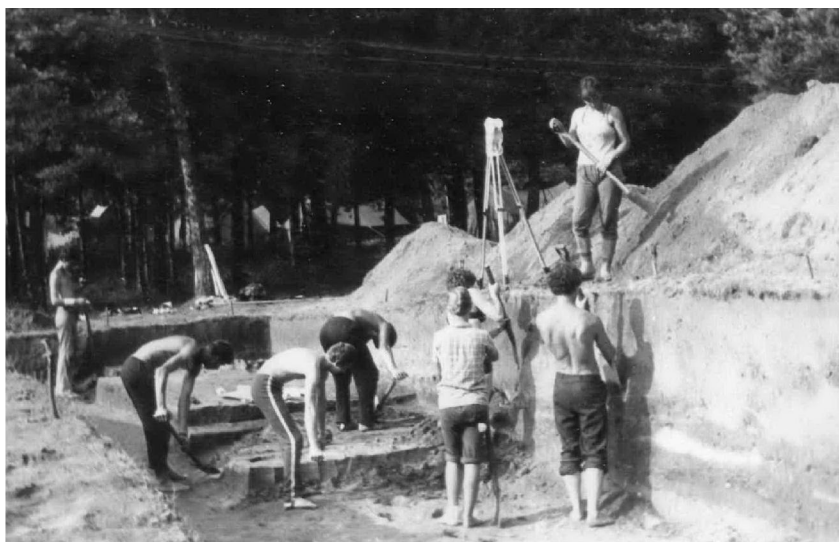
Один из отрядов проходил практику в составе ЧАЭ вблизи с. Шестовицы. Первое впечатление от места нашего лагеря осталось такое, что ты приехал не работать, а только отдыхать. Лагерь был разбит в живописном лесу. Вместе со студентами-историками работу вел и отряд из Черниговского юридического техникума.

Обжились мы на новом месте быстро, с нетерпением ждали первого выхода на раскоп. И вот закипела уже работа. Радовались каждой находке: фрагментам керамики, всевозможным костям, а если повезло, и ты нашел индивидуальную находку – ходишь после этого героем дня. Если на посадке индивидуальные находки редкость, то на валу доходило чуть ли не до соревнования: кто больше в этот день обнаружит находок. И действительно, они стоили того, чтобы за ними так охотиться. На валу были найдены древнерусский ключ от квадратного замка, позолоченная бусина, бубенчик, пряслице, блесна, кресало и многое другое. В квадрате 2 х 5 м было зафиксировано около ста находок. Кроме работ на валу и посадке, шли работы на курганах и поселении. Там также были интересные находки.

После долгих поисков наконец-то был обнаружен один из курганов, правда разграбленный, – захоронение девочки с серьгами и бусами.

Как не тяжело на раскопе, но, окунувшись в прохладную воду Десны, ты опять становился бодрым и свежим.

Каждый в лагере имел свои обязанности, знал, что нужно делать в свободное время – или хворост собирать для кухни, или ягоды для компота (так называемые «хоздни»). Все старались помочь.

Кипит работа на городище

Раскопки на посадке

Раскрывались и трудовые навыки ребят. Для кухни необходимо было выложить печку, благо был кирпич для этого (использовали материал с недостроенного здания на месте лагеря), но не было печника. В.П. Коваленко (начальник экспедиции), якобы договорился с местным мастером, но тут выяснилось, что и среди наших ребят есть свои печники. Так, Коля Гломозда и Юра Линник вызвались сложить печь – и смогли это сделать. Вы спросите: «А как же с поварами?» И повара нашлись среди девчат: Нина Кислюк и Оля Степанец. Они даже на вторую смену остались! Им в помощь дали дежурных, а в итоге они так наловчились, что обеды готовили из двух блюд, а однажды даже оладьи нажарили, что, конечно же, в тех условиях было роскошью. И надо сказать, что девочки никогда не опаздывали с приготовлением пищи.

Прием пищи в лагере экспедиции

Вечером лагерь жил своей обычной жизнью: кто-то играл в волейбол, кто-то в бадминтон, некоторые писали письма или заполняли полевой дневник, если не успевали на раскопе. Проводились и политинформации.

Но вот подходило время занятий, и мы собирались в центре лагеря слушать лекции В.П. Коваленко, А.В. Шекуна, А.П. Моци и П.М. Покаса.

После отбоя лагерь замирал, но это была видимая тишина. В действительности в лагере оставались только те, кто устал, но таких было очень мало. Все собирались за территорией лагеря у костра, где возникали жаркие споры, но их примиряли песни.

Так в работе и лагерных хлопотах прошла первая неделя. Мы почувствовали, что такое труд землекопа, безошибочно определяли, где совковая, а где штыковая лопата. Реально увидели и культурный слой, и материк. Конечно, появились мозоли на руках.

Но это что? Тишину лесную тревожат глашатаи. Зовут они на сход красных девиц и добрых молодцев – прослышали про них старые волхвы и собирают их на ритуал посвящения в археологи.

Собираются в центре лагеря его обитатели. Все возбуждены, но тут появляются волхвы – старые археологические волки (А.Ф. Косолапов, А.В. Шекун, В.П. Коваленко) в сопровождении свиты. Произносится клятва археологов, приклонив колено. Волхвы отмечают тех, кто не один десяток лопат земли перебрал и переломал – старую археологическую братию. Им вручаются

памятные медали, и на лбу отмечается количество сезонов.

Молодым претендентам на вступление в братию археологов, необходимо было еще сдать экзамен. Перед лобным местом ставилась лопата, и нужно было показать свою преданность археологии. А волхвы следили за этим строго и вдобавок экзаменовали по теоретическим вопросам. К чести наших ребят, все прошли эти испытания. В.П. Коваленко благословлял на дела археологические, А.В. Шекун ставил на лоб печать первого твоего сезона, а А.Ф. Косолапов поздравлял и вручал орудие труда – символическую детскую лопатку.

Когда все были приняты в семью археологов, А.В. Шекун и Оля Степанец под гимн археологов поднимали экспедиционный флаг.

После этого вся процессия спустилась к кострищу и здесь пускали по кругу символическую чашу. В этот вечер до утра звучали песни у костра.

А на утро – опять на раскоп. В этот день работали с еще большим энтузиазмом. А вечером – опять праздник – День именинника. В лагере рожденных в июле оказалось 8 человек. Приготовили им мелкие

«Волхвы» и их «свита»

поделки в подарок, заготовили для новорожденных по пустышке с пожеланиями. Перед ужином весь лагерь чествовал именинником, вокруг них водили хоровод. Без ответного слова никого из них не выпускали из круга, что вылилось в небольшой концерт.

Так прошли две недели практики. Некоторые спешили домой, а кто-то остался на вторую смену, а после второй – и до конца лета.

Посвящение в археологи

Сдача зачета

Уезжая, мы говорили: «ЧАЭ-83 – до свидания!»

Много теплых слов хочется сказать людям, которые были «душой лагеря», беспокоились не только о нашей работе, но и старались обучить всем навыкам, заботились об отдыхе – начальнику экспедиции В.П. Коваленко, коменданту лагеря И.В. Кривицкой, М.М. Коваленко, А.В. Шекуну.

20 июля 1983 г.

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О СТАРОДУБСКОЙ ФОРТЕЦИИ «КАЗАЧЬЕГО ПЕРИОДА»
(По археологическим материалам В.П. Коваленко и Е.А. Шинакова)

В Украине веками хранят память о Стародубе не только как о древнерусском городском центре, но и как о старом казачьем городе-крепости Днепровского Левобережья [15; 22]. Долгое время древний Стародуб оставался совершенно неизученным в археологическом плане. Начало исследованиям положил отряд Новгород-Северской экспедиции Института археологии АН СССР под руководством А.В. Кузы и В.П. Коваленко. Разведки и рекогносцировочные раскопки преследовали целью выявление и изучение на территории города, в первую очередь, древнерусского культурного слоя [14]. Работы эти продолжили в 1983, 1985 и 1987 гг. Е.А. Шинаков [23; 24], в 1988 г. Н.Е. Ющенко и в 1994 г. В.Н. Гурьянов [6]. Поскольку исследователи искали (и вполне успешно) следы древнерусского Стародуба, следам более поздних периодов не уделялось должного внимания, хотя они были зафиксированы на довольно высоком для начала 1980-х гг. уровне.

Следует сказать, что следы раннего нового времени в годы раскопок пренебрежительно обозначались в разговорах как «позднятина». Многими советскими исследователями Стародуба, включая главу советской археологии академика Б.А. Рыбакова, их общепринято было воспринимать как «условно археологические», они снимались практически как балласт. В музейные коллекции поступали (и то совершенно не обязательно) лишь отдельные предметы быта и вооружения, а также нумизматические находки. Такой массовый материал, как круговая керамика, часто уходил в отвалы раскопов даже без описания. Поздние объекты, если и фиксировались на чертежах, то, как правило, достаточно условно, в отчетах же – в виде кратких упоминаний. Даже первые выпуски многотомного издания «Археологическая карта России» в описания памятников практически не включали материалов нового времени, ограничиваясь средневековьем в качестве верхней хронологической планки. Причины просты: долгое время считалось, что для понимания истории периода нового времени уже вполне достаточно письменных источников. Лишь на рубеже второго и третьего тысячелетий и к историкам, и к археологам стало приходить осознание того, что именно наличие обширных письменных сведений и сопоставления с ними оставлявшегося ранее без внимания археологического материала открывает новые горизонты в изучении как периода в целом, так и отдельных событий и объектов. В наши дни, когда археологический статус раннемодерновых культурных слоев уже не подвергается сомнению, есть смысл вновь взглянуть на сведения об объектах этого периода – например, следах фортификации – встреченных при археологических раскопках советского времени.

Большое внимание реконструкции фортификации средневекового и раннего нового времени уделял наш коллега и друг, выдающийся украинский археолог В.П. Коваленко. Широко известны выполненные им и под его руководством реконструкции укреплений городища Коровель, Батурина и др. [8; 9]. В этом сообщении, отдавая дань светлой памяти В.П. Коваленко, ставшего пионером в археологическом изучении Стародуба, мы уточним и введем в оборот некоторые данные о фортификации Стародубской крепости по материалам его раскопок и продолжившего его исследования Е.А. Шинакова, которого мы благодарим за предоставленные материалы. Попутно заметим, что обобщить, правда, несколько сумбурно, сведения о Стародубской крепости из письменных источников пытался историк-краевед Д.Р. Поклонский [20, с. 185–197], однако данные археологии он не привлекал вообще.

В Стародубе на участке Старый Рынок, примыкающем к Красной Площади, в строительном котловане и при раскопках было вскрыто более 500 кв. м городского культурного слоя (Рис. 1). Толщина напластований достигала 2,8–3,5 м. Выяснилось, что лежащий на материковом грунте древнерусский городской слой имеет мощность всего лишь около 0,5 м, иногда (в углубленных объектах) возрастающую до 1,2 м. Над ним, отделенный прослойкой песка с пеплом и угольками, лежит слой XVI – середины XVII вв. мощностью до 2 м. Его нижняя часть – черный гумусированный горизонт с углями и пеплом, возможно, связана со Стародубом, существовавшим до 1535 г. и сожженным дотла во время «Стародубской войны» с Великим Княжеством Литовским и Польшей. В верхней части – черном гумусированном слое – лежат остатки конструкций и находки более позднего периода. Он перекрыт более чем метровыми напластованиями конца XVIII–XX вв., представляющими собой мешаный грунт со строительным и бытовым мусором и следами поздних фундаментов.

Рис. 1. План Стародуба XVIII ст.

Стародубская крепость, существовавшая до конца первой трети XVI в., известна лишь по письменным источникам. В 1535 г. гетман Я. Тарновский осадил город, под крепостные стены по его приказу был сделан подкоп с закладкой пороховой мины. Взрыв снес башню-стрельницу и четыре бревенчатые городни (вероятно, по обе стороны от разрушенной башни), составлявшие стену. Город после взятия был предан огню и полностью уничтожен [13].

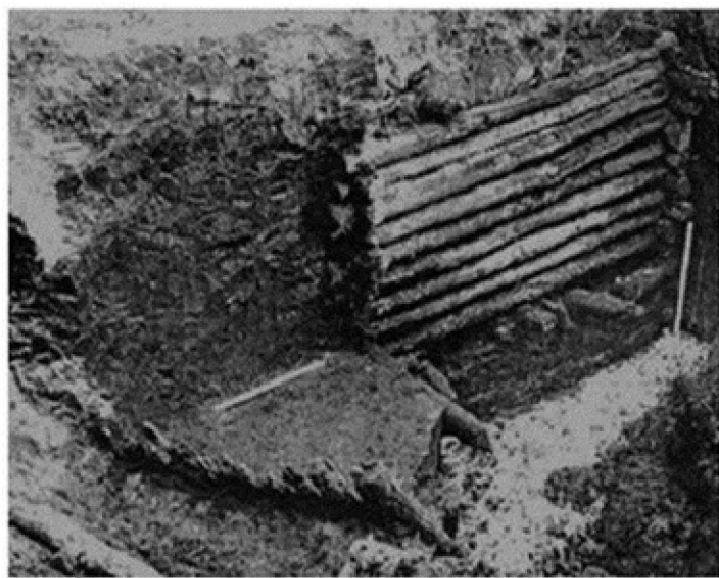
Уже в апреле 1536 г., по указанию Елены Глинской «почат град Стародуб делати землен на старом месте». Обширные земляные работы уничтожили окончательно следы прежних стен. К июлю Стародубская крепость была вновь отстроена и заселена: «По государеву слову поставиша град в то же имя Стародуб, лета 7044, и церкви священные поставиша, елико мощно» [21, с. 298]. Судя и по тексту, и по небывалой для деревянной фортификации скорости строительства новой крепости, основные оборонительные сооружения на сей раз были преимущественно грунтовыми и оставались таковыми вплоть до своего исчезновения. То, что строился именно «град землен», а не возводилась очередная деревянная крепость, подчеркивается почти во всех летописных источниках: «Того же месяца 10 повелением великаго государя Ивана Васлиевича и самодержца всея Руси и его матери великой государыни Елены почат град Стародуб делати землен на старом же месте и доделан того же лета Иулиа в двадесять день» [16, с. 110]. «Тое же весны зделан град Стародуб на старом же месте землян» [17, с. 171].

Очень вероятно, что автором проекта земляной крепости совершенно нового для Московии типа был итальянский архитектор Петр Франческо Аннибале (он же – Петрок Малой, он же Петр Фрязин), находившийся 11 лет на службе у Елены Глинской и, по некоторым сведениям, бежавший в Литву после её убийства или смерти. Его авторство документально установлено для первых бастионных земляных крепостей на территории Великого Княжества Московского в Пронске (1536) и Себеже (1534–1535), однако и ряд других земляных бастионного типа крепостей, построенных в эти же годы, включая Стародубскую, могли быть созданы, как минимум, по указаниям и рекомендациям Петра Аннибале [19].

Поздняя опись крепости в докладе Стародубского магистрата 1754 г., по-видимому, достаточно адекватно отражает систему фортификационных сооружений, созданную двумя столетиями ранее. В нее входили земляные валы с бастионами, дубовый палисад, 6 башен и ворот с мостами, рядом с ними «для солдат караульные избы» [15, с. 133]. В XVI в. было меньшее число башен, связанных с въездами в крепость, поскольку в начале XVII в., в период вхождения её в состав Речи Посполитой, крепость, видимо, расширилась за счет прибавления восточной половины. По «Привилею Стародубской казацкой хоругви», данному королём Сизизмундом III в 1625 г., 100 казаков получили право строить дома и держать огороды «в замке» [2]. Разместить столько усадеб в старой крепости было негде, и укрепленную часть существенно расширили. Старый город – древняя западная часть крепости – ограничивалась с востока оврагом Шморговой с ручьем на дне, а с юга обрывом к р. Бабинец и была укреплена тремя большими и двумя малыми бастионами (северный и западный фас, обращенные к напольной стороне). А.Н. Кирпичников полагает, что по очертаниям Стародубские бастионы напоминали платформы Московского кремля [7]. О простоте укреплений и их преимущественно земляном характере косвенно свидетельствует донесение назначенного Петром I коменданта готовившегося к осаде города полковника Фелейгейма, сообщавшего, что «фортеция Стародубовская ... в наступление неприятеля зело слаба» [18, с. 848].

Что говорят археологические источники? Северо-восточная стенка котлована 1982 г. (в районе проезжей башни бастиона Пробитой, согласно экспликации плана 1746 г.), зафиксированная В.П. Коваленко [10, рис. 7-Б] (Рис. 2: 1), демонстрирует следы именно земляного вала – невысокого, но широкого. Он мог возвышаться над современной ему площадкой крепости не более

чем на 3 м. Это видно по высоте сохранившегося в насыпи части сруба проезжей башни. Со стороны рва перепад высот был заметно внушительней, но точных данных нет: ров ушел за пределы раскопа. Таким образом, налицо конструкция, напоминающая земляные казацкие крепости [4].

1

2

*Рис. 2: 1 – Северо-восточная стенка котлована 1982 г.;
2 – деревянная мостовая, вскрытая в 1983 г.*

Казацкие крепости отличались не высотой стен, а широким использованием грунта. Обычно казаки рыли глубокие рвы, земля из которых высыпалась на широкие решетчатые срубы или чаще на систему плетней, материал для которых собрать было куда проще и быстрее. В этом плане простая казацкая технология возведения земляных крепостей была близка к евро-

пейской. По широкой площадке относительно невысокого вала можно было перемещать артиллерию и силы защитников в наиболее угрожаемые точки штурма. В земляных наклонных валах легко вязли ядра противника. Взрыв фугаса выбрасывал лишь землю, не имевшую поражающего эффекта, в отличие от осколков, возникающих при попадании даже простого ядра в деревянные или каменные конструкции.

Ров сожженной крепости Стародуба уцелел, могли уцелеть и какие-то следы прежних архаичных деревоземляных городен-клетей. При этом даже древнерусский слой в Стародубе лежит на слое археологически стерильного чернозема, а не на суглинистом материке. По этой причине насыпь состоит из черного, с углем и органикой, культурного слоя (не случайно в XVIII в. ее активно перерабатывали для получения селитры), а не из светлого грунта. Читать ее стратиграфию непросто без дополнительных ориентиров.

Вал, в точности по описи магистрата, был дополнительно укреплен дубовым палисадом. Дуб – прочное, долговечное дерево, мало подверженное гниению, что немаловажно: основание палисада вкопано. Стародубский палисад представлял собой не вертикально стоящий поверх вала частокол с прорезными бойницами (такой при артиллерийской атаке противника был бы опасен для самих обороняющихся), а врытый перпендикулярно в склон вала с напольной стороны наклонный ряд дубовых бревен средним диаметром около 20 см, концы которых, по всей видимости, были заострены. Зная, что бревна вкапывались на треть длины [3], которая, собственно, и дошла до нас, можно реконструировать общий размер конструкции. Если уцелевшая часть имеет длину 1,7 м, то из поверхности вала палисад торчал примерно на 3–3,5 м, являя действительно почти непреодолимую преграду. Бревна были установлены под углом 45 градусов к горизонту, что позволяет говорить о сходном (но в другую сторону) уклоне насыпи и продолжающей ее стенки рва. Острия не могли торчать выше вала, чтобы не ограничивать обзор и возможность обстрела наступающих войск, но не было смысла делать их и намного ниже. На дне рва мог стоять второй палисад, о чем свидетельствует фраза, что острожек «огорожен стоячими бревнами в два бревна» [1, с. 834]. Такое простое в исполнении укрепление на деле оказывалось действенной преградой для штурмующих сил, которым удалось преодолеть открытое пространство перед крепостью и ров. Сходные конструкции использовались даже в XI в., (например, реконструированное и музеефицированное Михайловское укрепление близ Геленджика).

А.Г. Глаголев в обозрении древних русских крепостей пишет, что на территории Стародуба в начале XIX в. сохранялись следы «двух земляных валов, одного без рва, другого со рвом» [5, с. 31]. Однако указанные им высоты укреплений вызывают сомнения, хотя наличие широкой площадки на валу вполне вписывается в представления о земляной крепости: «Как насыпь, так и валы, имеют перпендикулярной высоты от 6 до 8, в скатах, сверху донизу, от 10 до 12 сажен, а пешеходы на валах до 1½ сажени» [5, с. 31]. Вероятно, речь все же идет о валах над обрывом к реке или над оврагом.

Ворота, как наиболее слабое место любой крепости, непосредственно в стенах, а тем паче в земляных, не устраивались. Они требовали усиленной обороны и сосредоточенного огня: все эти преимущества давала башня. «Проезжие башни» или «брамы» составляли особый тип фортификационных сооружений, через которые производилось сообщение города с полем. Все проезжие башни Стародубской крепости конструктивно связаны с бастионами – наиболее защищенными участками периметра. По сведениям 1754 г. в Стародубе имелось 7 башен, что соответствовало числу больших бастионов [15, с. 133]. Одна из них – принадлежавшая Пробитому бастиону – и оказалась в пределах раскопа 1982–1983 гг.

Прямоугольный сруб башни имел, судя по западной боковой стенке, поперечник (по осям бревен) равный 3,6 м. С учетом концов бревен в венцах этот поперечник составляет ~ 4,2 м (2 казенных сажени). Это на треть меньше обычного размера для квадратных в плане башен русских городов и острогов (например, Красноярск, Илим, Братск, Якутск), как правило, трех-саженных в поперечнике [11; 12]. Основание сруба покоится на группах уложенных в ряд бревен. В срубе сохранилось 10 венцов – то есть чуть более 2 метров высоты. Сохранности могло способствовать то, что боковые стены башни в нижней её части были укрыты примыкающей к ней вплотную земляной насыпью вала. Сам нижний проезжий ярус башни был, конечно, выше. Точный размер его указать не представляется возможным.

Судя по частично уцелевшей деревянной мостовой, вскрытой в 1983 г. (рис. 2: 2), проезд был прямой. Внешние и внутренние ворота располагались в противоположащих передней и задней стенах башни. Ширина мостовой указывает и минимальную ширину ворот – казенная сажень (2,13 м). Точная ширина башни не ясна. Конструкции из вертикально вкопанных столбов и плах по бокам мостовой удерживали примыкающие к проезжей башне полы насыпи вала. Часть столбов одновременно могли служить дополнительно опорой пола верхнего яруса башни. Через ров от ворот должен был вести мост (мосты упоминаются в описи 1654 г.), возможно, раздвижной или подъемный, но о его размерах и конструкции судить без археологических исследований невозможно.

Для обороны подошвы башни и ворот, особенно наружных, приходилось прибегать к тому, чтобы поражать врагов, подступивших к воротам вплотную. Для этой цели применяли либо выступающие балконы, имеющие в основании длинные бревна-кронштейны, либо так называемые обламы. Обламом называлось нависание на бревнах-консолях более широкого сруба верхней части башни. Через полученную щель меж узким нижним и широким верхним срубами можно было поражать врагов, скопившихся у башни. Кроме того, в стенах башен делались бойницы: для пищалей шириной 8-10 см, по бокам и снизу по наружной стороне расширены для увеличения сектора обстрела, для пушек же бойница делалась размером 30 x 40 см [12]. Описание Стародубской крепости 1654 г. свидетельствует: «Обламы по тому острогу огнили и обилились» [1, с. 834]. Безусловно, речь идет об обламах на верхних ярусах башен крепости. Пол верхнего яруса обычно был выше площадки вала, так что попасть на него можно было по лестницам в виде крылец, выходивших внутрь крепости.

Верх башен мог оставаться открытым, хотя обычно строили крыши колпаком – чаще рубленые венцами, реже – стропильчатые [12]. Но в Стародубе мы вновь имеем простой вариант: «Башни непокрыты, без верхов» [1, с. 834].

Несколько слов следует сказать о вещевых находках, поскольку в публикации [10] материалам «казацкого горизонта» места не нашлось. Культурный слой середины XVI–XVIII вв., с которым связаны следы деревянных и земляных укреплений, по сути дела являлся остатком казачьей крепости гетманского периода. Среди находок в слое «казацкого» горизонта можно назвать позднюю круговую керамику общеукраинского типа, курительные трубки-люльки, терракотовые, муравленные и полихромные изразцы, изделия из гутного стекла, костяной гребень, перекрестье польской сабли (рис. 3: 1, 2), а также монеты XVII–XVIII вв. Сохранившаяся часть материала будет постепенно вводиться в оборот. Публикация, посвященная гутному стеклу Стародуба, уже в печати.

Таким образом, небольшие по объему археологические данные подтверждают наличие известных по письменным источникам элементов фортификации Стародуба и конкретизируют их облик. Он сочетает западноевропейскую бастионную планировку (одна из первых земляных крепостей с бастионами в Московском государстве), широкие земляные валы с рядами палиса-

да по склону, характерные для казачьих укреплений Украины и южной России, и башни, рубленные в стиле древнерусского деревянного зодчества, но в упрощенном варианте (рис. 4). Такое сочетание не удивляет, учитывая пограничное положение города. Стародубская крепость ждет новых археологических исследований.

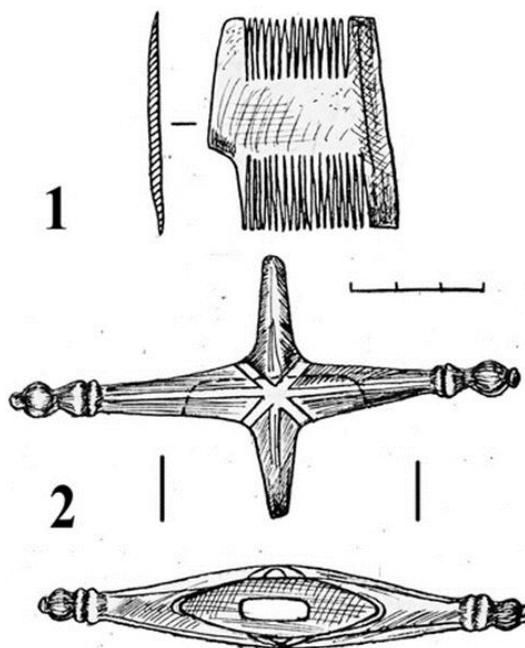

Рис. 3: 1 – костяной гребень, 2 – перекрестье польской сабли

Рис. 4. Реконструкция профиля укреплений Стародуба

Источники и литература:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1879. Т. X.
2. Багалеи Д.И. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии. *Журнал министерства народного просвещения*. 1892. № 3. С. 1–56.
3. Буйницкий Н.А. Палисад. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*. Санкт-Петербург, 1897. Т. 22А (44): Оуэн – Патент о поединках. С. 631–632.
4. Галкова О.В., Савицкая О.Н., Скворцов Н.Б. Концептуальные основы изучения казачьих городков и крепостей Московского государства на южных окраинах России в XVI–XVII вв. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2014. № 3. С. 95–99.
5. Глаголев А.Г. Краткое обозрение древних русских зданий и других отечественных памятников, составляемое при Министерстве внутренних дел А. Глаголевым. Часть 1. Тетрадь 1. О русских крепостях. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1838. 52 с.
6. Гурьянов В.Н., Шинаков Е.А. Исследования на Брянщине. *Археологические открытия 1994 года*. Москва, 1995. С. 92–93.
7. Кирпичников А.Н. Крепости бастионного типа в средневековой России. *Памятники культуры. Новые открытия: Ежегодник 1978*. Ленинград, 1979. С. 471–499.
8. Коваленко В., Дмитрієнко С. Гетьманська столиця: спроба реконструкції. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 3. С. 18–27.
9. Коваленко В., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель. *Археологія і давня історія України*. Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. К., 2010. С. 316–327.
10. Коваленко В.П., Шинаков Є.О. Літописний Стародуб (до питання про локалізацію). *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів*. Чернівці, 1997. С. 89–101.
11. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонное зодчество. Москва, 1988. 142 с.
12. Красовский М.В. Курс истории русской архитектуры. Часть I: Деревянное зодчество. Петроград, 1916. 166 с.
13. Кром М.М. Стародубская война. 1534–1537. Из истории русско-литовских отношений. Москва, 2008. 140 с.
14. Куза А.В., Коваленко В.П. Отчет о работах в г Стародубе. 1982. Архив Института археологии РАН. Р-1. № 10032.
15. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления в 3-х т. Киев, 1888. Т. I. Полк Стародубский. 522 с.
16. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург, 1904. Т. 13, часть 1.
17. Пискаревский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 1978. Т. 34.
18. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва, 1951. Т. 8. Вып. I. 1178 с.
19. Подъяпольский С.С. Архитектор Петрок Малой. *Памятники русской архитектуры и монументального искусства. Стил, атрибуції, датировки*. Москва, 1983. С. 34–50.
20. Поклонский Д.Р. Стародубская старина. XI–XIX вв. Исторические очерки. Клинцы, 2002. Кн. 2. 384 с.
21. Софийские летописи. *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург, 1853. Т. 6.
22. Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 230–255.
23. Шинаков Е.А. Отчет о работах Брянского отряда Новгород-Северской экспедиции Института археологии АН СССР и Института археологии АН УССР в Брянской области. 1985. Архив Института археологии РАН. Р-1. № 10109.
24. Шинаков Е.А. О работах в районе Стародуба. *Археологические открытия 1985 года*. Москва, 1987. С. 118–119.

**МАТЕРИАЛЫ К РЕКОНСТРУКЦИИ ЖИЛИЩ
ЧЕРНИГОВСКОГО ДЕТИНЦА
(по итогам исследований В.П. Коваленко)**

Защитив в 1983 г. кандидатскую диссертацию по теме «Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли IX–XIII вв.», В.П. Коваленко развернул широкие археологические исследования на черниговском Детинце. Результаты работ частично вошли в его публикации «Итоги и задачи изучения древнего Чернигова» [1, с. 201–210] и «К исторической топографии Черниговского детинца» [2, с. 15–23]. Отдельные постройки, объекты и находки из исследований 1984–1987 г. упоминались в кратких сообщениях. Широких публикаций удостоились объекты исследованной архитектуры и выявленный в 1985 г. клад [3, с. 142–151; 4, с. 51–57; 6, с. 5–11]. Часть материалов попала в поле зрения специалистов. Например, укажем публикацию А.В. Курбатова [7, с. 148–151], в которой были описаны отдельные фрагменты кожаных предметов из раскопов №№ 26, 33. Часть этих предметов происходила из заполнения построек №№ 8, 16 и ямы № 35 раскопа № 33 [5]. Но огромный археологический материал не был обработан и не введен в научный оборот.

Опишем две исследованные в 1986 г. в раскопе № 33 постройки (№№ 8, 16) и одну яму (№ 35) [5].

Постройка № 16 обнаружена в северной части раскопа № 33. Она частично выходила за северо-западную стенку (в раскоп № 34) и под северо-восточную стенку (в раскоп № 26). От внешней стенки постройки в кв. 12, 13, 18–20 на глубине -188 – -208 зафиксировано бревно толщиной до 0,23 м, сохранившееся в длину на 5,6 м. У восточного края бревна находились остатки деревянного столба диаметром 0,1 м, с юга – 8 обполов, прижатых к стенке котлована этим бревном (рис. 1).

Обаполы шириной до 0,25 м и толщиной до 0,04 м были расположены с зазорами относительно друг друга плоской стороной на север – всередину котлована постройки. В восточном направлении линию бревна за столбом продолжало другое бревно, от которого в кв. 6, 7, 12 сохранились три фрагмента древесины шириной до 0,15 м. Последнее бревно в кв. 6, 7, 12 с отметки -230 поднималось в восточном направлении до отметки -165, что связано с конструктивными особенностями входа в подклет постройки. В кв. 6, 11, 12 на расстоянии 0,6 м к северу с глубины -240 (кв. 12) прослежено еще одно бревно, которое поднималось до отметки -199 (кв. 6). Это следы двойной обшивки южной стены коридора, который вел в подклет постройки № 16. От обшивки северной стены коридора в кв. 11 сохранились тонкие полосы двух бревен, лежавших параллельно южным. Ширина коридора по внешним бревнам составляла 2,0 м, по внутренним – 1,2 м (рис. 2, 3).

В плане на глубине -200, в северной части постройки № 16 прослежены лишь отдельные фрагменты древесины, а на глубине -240 – -260 зафиксированы обаполы от обкладки стен подклета: в кв. 12, 13, 18, 19 – шестнадцать обаполов от южной стены, в кв. 19, 23, 24 – древесная прослойка от сгнивших обаполов от западной стены, в кв. 12, 16 – пять обаполов от восточной стены (с разрывом на коридор) (рис. 1).

В восточном направлении на глубине -240 прослежен древесный тлен от обшивки внутренних стен коридора: в кв. 11 – тлен от бревна, которое было ориентировано в направлении с юга на север, в кв. 11, 16, 17 – шесть обаполов обшивки северной стены коридора. На этом уровне

коридор имел ширину 1,5 м и прослежен в длину не менее чем на 2,7 м в восточном направлении в пределах раскопа № 33.

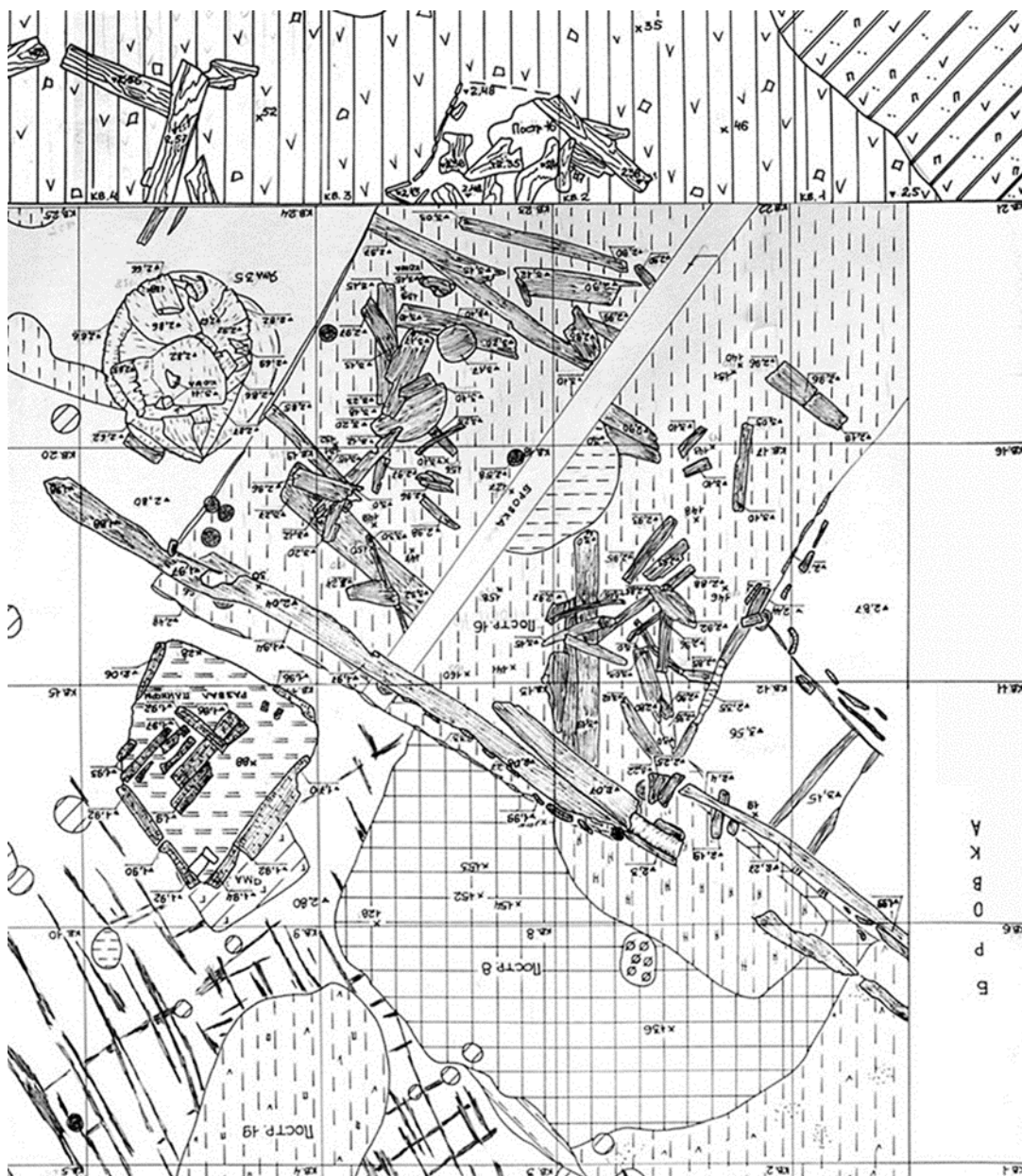

Рис. 1. План постройки № 16
на уровне зафиксированных верхних деревянных конструкций

Внутреннее пространство котлована постройки № 16 содержало большое количество древесных остатков от упавшего перекрытия подклета. В центре подклета, в кв. 18, на глубине -258 выявлен вертикальный столб диаметром 0,15 м. Вместе с древесными остатками в восточной части подклета зафиксированы пятна глины – вероятно, следы утепления пола наземного этажа

постройки. Ближе к северо-западному углу котлована, в кв. 23 обнаружено округлое в плане пятно обожженной глины диаметром 1,7 м, приваленное кусками древесины. Возможно, обожженная глина является остатками отопительного устройства (глиняной грубы), находившегося на уровне наземного этажа постройки.

Рис. 2. Фото деревянных конструкций построек №№ 8, 16. Вид с юго-востока

На план раскопа на глубине -280 нанесены деревянные конструкции стен в виде обаполов и столбов диаметром до 0,2 м, расположенные вдоль стенок котлована. За столбы были заложены бревна, прижимавшие обаполы обшивки стен подклета к земляным стенкам котлована. Во внутреннем пространстве подклета фиксировался завал деревянных конструкций. В коридоре прослежены столбы (столбовые ямки), маркирующие границу обшивки его стен, а также две деревянные детали ступенек. На плане по матерiku зафиксирована углубленная часть постройки № 16 (рис. 3). Она имела прямоугольную форму (5,4 x 4,4 м) и ориентирована длинной осью с юга на север. Ближе ко дну котлована находились деревянные конструкции стен и перекрытия подклета в виде досок и бревен шириной до 0,35 м, сохранившихся в длину до 4,0 м. Основная масса древесины в котловане лежала параллельно коротким стенам подклета: это были доски перекрытия – пола наземного этажа.

На уровне материка зафиксировано, что дно коридора углубляется с уровня материка (-287) до отметок -305, -315 и далее до -356. Дно подклета находилось на глубине -385 (1,0 м ниже уровня материка, 2,0 м ниже уровня фиксации самого верхнего бревна постройки).

Верхнее бревно постройки, зафиксированное на плане на глубине -210, расположено вдоль южной стенки, причем прослеживалось на 1,2 м далее западной стенки подклета. Стратиграфии бровок раскопа и бровки в постройке № 16 позволяют не только охарактеризовать наслоения в котловане, но и сверить размеры наземной части постройки № 16 с данными планиграфии.

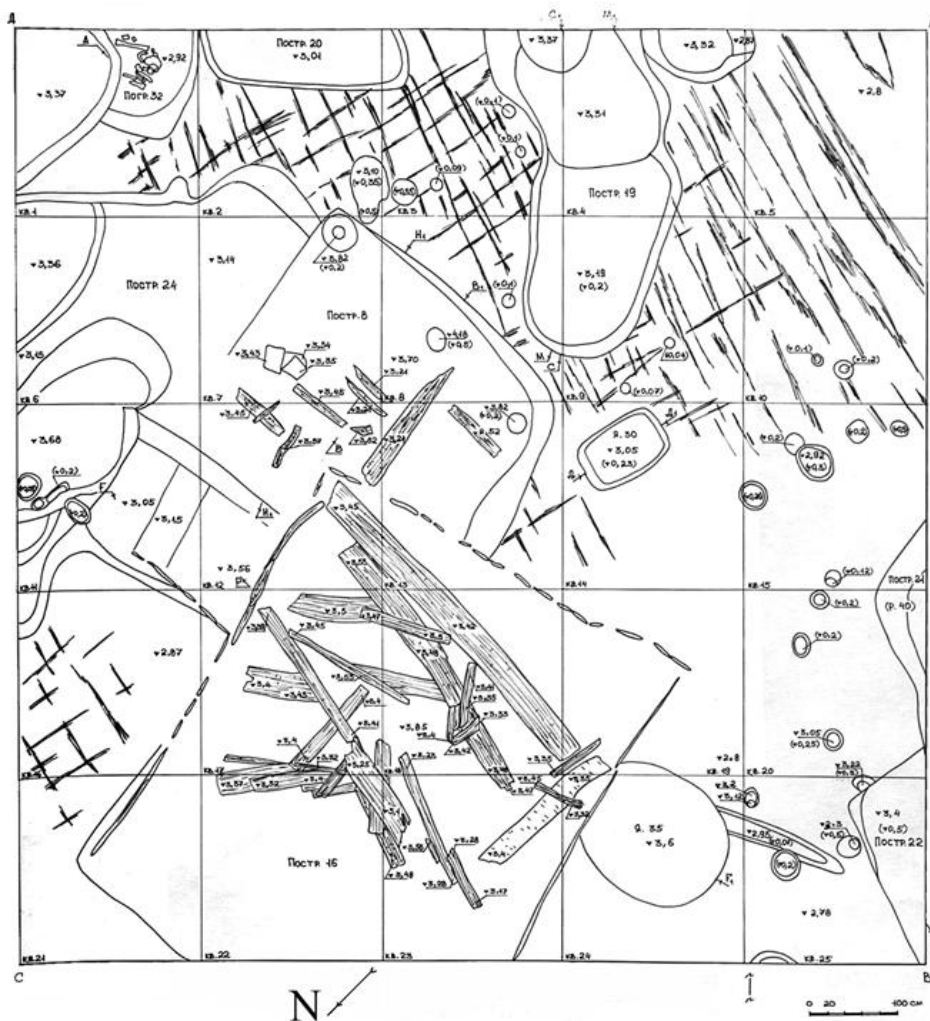

Рис. 3. Планы заполнения и конструкции подклетов построек №№ 8, 16

Стратиграфия бровки подклета фиксирует слои, которые залегали с глубины -265: темный гумус с прослойкой древесины (толщина до 0,3 м), темно-коричневый гумус с включением углей и пещины (до 0,2 м), темно-коричневый гумус с линзами глины с пещиной и черного гумуса с глиной. Ближе ко дну подклета над уровнем пола выявлено большое количество деревянных деталей от конструкции постройки (рис. 2).

Северо-западная стратиграфия стенки раскопа № 33 фиксирует подобное заполнение подклета и границы котлована выше уровня материка. Западная часть постройки шире ее материковых границ и заходила в кв. 24 – это позволяет подтвердить наличие здесь наземной части постройки № 16.

Нижняя граница наземной части дома находилась приблизительно на глубине -180 – -200. В стратиграфии кв. 21, 22 на глубине -180 – -200 читается линза древесного угля от сруба северной стены наземного этажа. Далее на север и восток на этом уровне расположен слой светло-серой супеси с включением песка – возможно, это выброс из котлована во время его строительства. Он закончился в кв. 21 в 0,9 м от северо-западной границы раскопа № 33.

Стратиграфия северо-восточной стенки раскопа на глубине -200 (кв. 16) – -180 (кв. 21) фиксирует четкую границу, совпадающую с контуром наземной части постройки № 16.

На плане раскопа № 26 на глубине -170 фиксируется продолжение коридора постройки № 16 в виде ямы № 17 и деревянного бруса в кв. 10. Таким образом, коридор удлиняется до 4,2 м. На этом же плане в кв. 15, 20 между ямой № 17 и ямой № 14 прослежен с юга на север древесный тлен. Все заполнение к западу от тлена имело однородную структуру, цвет и содержало скопление углей в кв. 25.

Вероятно, в кв. 15, 20 (раскопа № 26) зафиксировано продолжение наземной части дома, которое отстояло на восток от восточной границы подклета на 3,3 м. Таким образом, наземная часть дома имела размеры 9,0 × 5,5 м и перекрывала практически весь (кроме 1,0 м) коридор, который вел из подклета на уровень дневной поверхности XVII ст.

Так, материалы трех раскопов (№№ 26, 33, 34), в которых зафиксирована постройка № 16, позволили установить, что подклет представлял собой прямоугольное в плане помещение размерами 5,4 × 4,4 м, ориентированное длинной осью по линии север-юг. От него в восточном направлении отходил располагавшийся ближе к юго-восточному углу коридор размерами 4,2 × 1,5 м, ориентированный по оси восток-запад. Из подклета коридор выходил на глубину -170 – -180 уровень, на котором был сооружен наземный этаж постройки. Он имел размеры 9,0 × 5,5 м, его северная и южная стены соответствовали длине подклета, а западная и восточная стены выходили за его пределы: в западном направлении не менее чем на 1,0 м, в восточном – на 3,3 м.

Дно подклета врезано в материк и находилось на глубине -385, пол наземного этажа – на глубине около -180, расстояние от пола до пола составляло около 2,0 м. Таким образом, высота подклета (без учета толщины перекрытия) могла быть около 1,9 м.

Из слоев над котлованом постройки № 16 происходили находки: №№ 14, 30, 42 – железные подковы; № 15 – сапожная подкова; № 17 – стержень; № 19 – фрагмент стеклянной оконницы; № 20 – дверной пробой; № 24 – шиферное пряслице с насечками; № 37 – фрагмент оселка из серого сланца; № 51 – резец; № 161 – фрагмент ножа (рис. 4).

В заполнении подклета постройки выявлены находки: №№ 21, 39, 57, 180, 181 – фрагменты стеклянных оконниц; № 22 – ключ; №№ 29, 48, 122, 125, 126, 132, 139, 151 – железные предметы; № 49 – железное кольцо; №№ 53, 55, 56 – ножи; 98, 117, 120, 131, 158 – подковы; № 60 – замок; № 74 – шиферное пряслице с насечками; № 93 – нож с клеймом; № 103 – пластина с заклепкой; № 109 – фрагмент оселка из песчаника; №№ 113, 115, 130 – пластины; № 118 – фрагмент ножа; № 129 – фрагмент ножа с костяной ручкой; № 141 – нож с деревянной ручкой; № 143 – костяная проколка; № 146 – подкова с остатками кожаной обуви; № 147 – скоба; № 148 – деревянная круглая в сечении ручка; №№ 149, 160 – сапожные подковки; № 150 – деревянная крышка диаметром 8 см; № 156 – медное колечко; № 168 – крючок; № 170 – фрагмент доньшка стеклянного сосуда (рис. 4).

Керамический материал, выявленный над подклетом постройки, представлен №№ 38-46 по инвентарной описи, датируется первой и второй половиной XVII в. Керамика из подклета и коридора – №№ 50-53, 58-61, 101-102, 110-114, 132-133, 190-246 (рис. 5: 1-26) датируется первой половиной XVII в.

Выброс из котлована постройки № 16 отложился на глубине -170. В верхнем заполнении постройки имелись угли от пожара 1718 г. просевшие в котлован, а следы этого же пожара зафиксированы выше (на глубине -150 – -160), что позволяет утверждать, что котлован постройки № 16 был уже заброшен к моменту пожара 1718 г., но его заполнение продолжало давать усадку вследствие гниения деревянных конструкций.

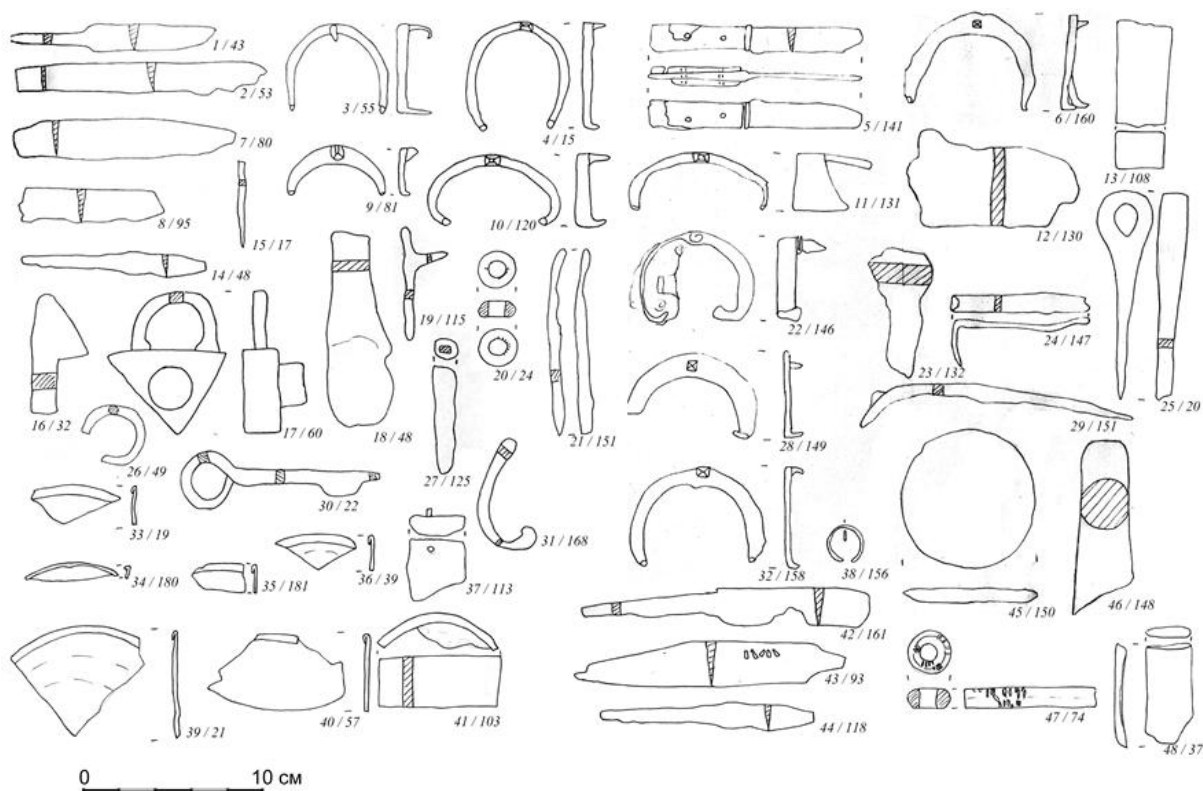

Рис. 4. Находки из постройки № 16: 1–4, 6–12, 14–19, 21–32, 37, 41–44 – железо; 5 – железо, дерево; 13 – песчаник; 20, 47 – шифер; 33–36, 39, 40 – стекло; 38 – медь; 45, 46 – дерево; 48 – сланец

Таким образом, данные стратиграфии, планов и характер находок позволили датировать постройку № 16 первой половиной XVII в.

Постройка № 8 выявлена в кв. 6–8, 12–13, на глубине -200 в виде пятна округлой в плане формы диаметром 4,8 м, с северной стороны уничтоженного котлована постройки № 16 (рис. 1). По мере углубления форма пятна постройки в плане изменялась. Так, на глубине -240 – -260 пятно (сохранившаяся часть заполнения) уменьшилось до размеров 4,2 × 1,9 м и приобрело подпрямоугольную форму (рис. 3). На всех планах пятен раскопа читается прорезка постройки № 8 постройкой № 16. Согласно планиграфии на глубине -200, -240 – -260, верхнее заполнение постройки представлено размытым пятном серой пятнистой супеси с включением песка (рис. 1).

С глубины -180 – -240 из кв. 6–8, 12–13 происходят находки: №№ 32, 77 – железные предметы; №№ 43, 82, 95 – ножи; №№ 45, 76 – медные предметы; № 46 – шиферное пряслице с граффити; № 75 – фрагмент подковы; № 81 – подкова; № 92 – оселок из песчаника (рис. 4) и фрагменты круговых сосудов (№№ 50, 58–61, 94–99, 104–109) (рис. 5: 27–39).

Найденный материал из пятна над постройкой № 8 свидетельствует, что процесс усадки заполнения котлована продолжался еще в XVII в. и западина использовалась в качестве мусорной ямы.

С глубины -240 – -280 происходят находки: № 78 – фрагмент оселка из песчаника со следами заточки мелких предметов; №№ 79, 80 – фрагменты ножей; № 128 – фрагмент медной цепочки;

№ 136 – шиферное пряслице; № 144 – фрагмент медного колечка (рис. 6) и обломки сосудов (№ 144) (рис. 5: 27–39). Найденный материал датируется XV–XVI вв.

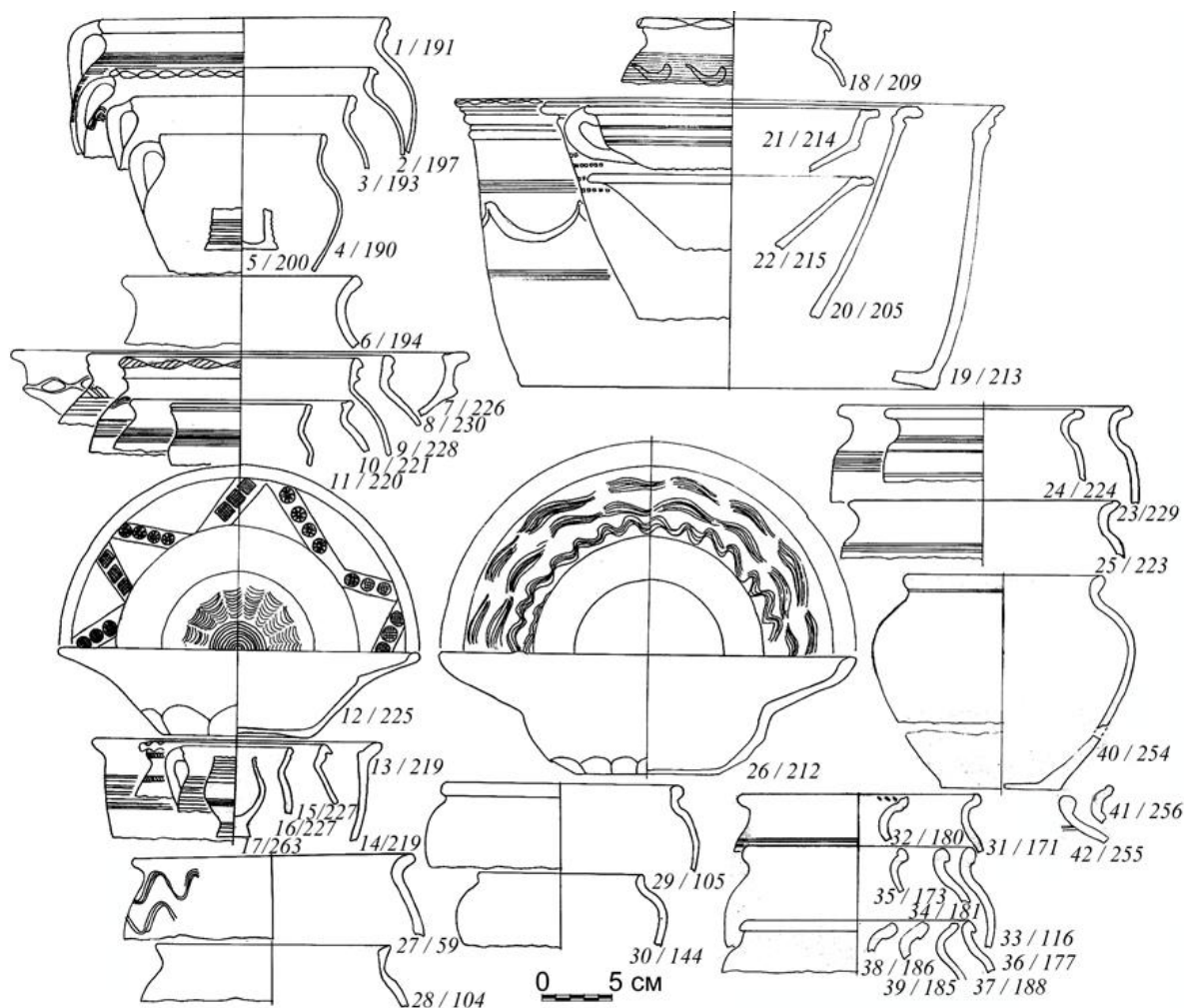

Рис. 5. Керамика из построек № 16 (1–26), № 8 (27–39) и ямы № 35 (40–42)

Прослеженное в верхней части котлована (глубина -240 – -280) пятно имело форму, близкую углубленной в материк части постройки (рис. 3). С юга и запада вдоль края пятна лежал слой темного гумуса с включением песка шириной до 0,5 м. У восточного края котлована и вдоль его южной и западной границ была заметна засыпка в виде полосы темно-коричневого гумуса с включением древесной трухи толщиной до 0,25 м – результат разложения деревянной конструкции стен постройки.

В центре котлована заполнение имело вид темного гумуса с песком и линзами белой супеси и пятна древесного тлена (глубина -260) – результат перегнивания деревянных конструкций перекрытия постройки.

С уровня материка (-280) была оставлена бровка, в которой зафиксирована нижняя часть заполнения постройки по линии север-юг.

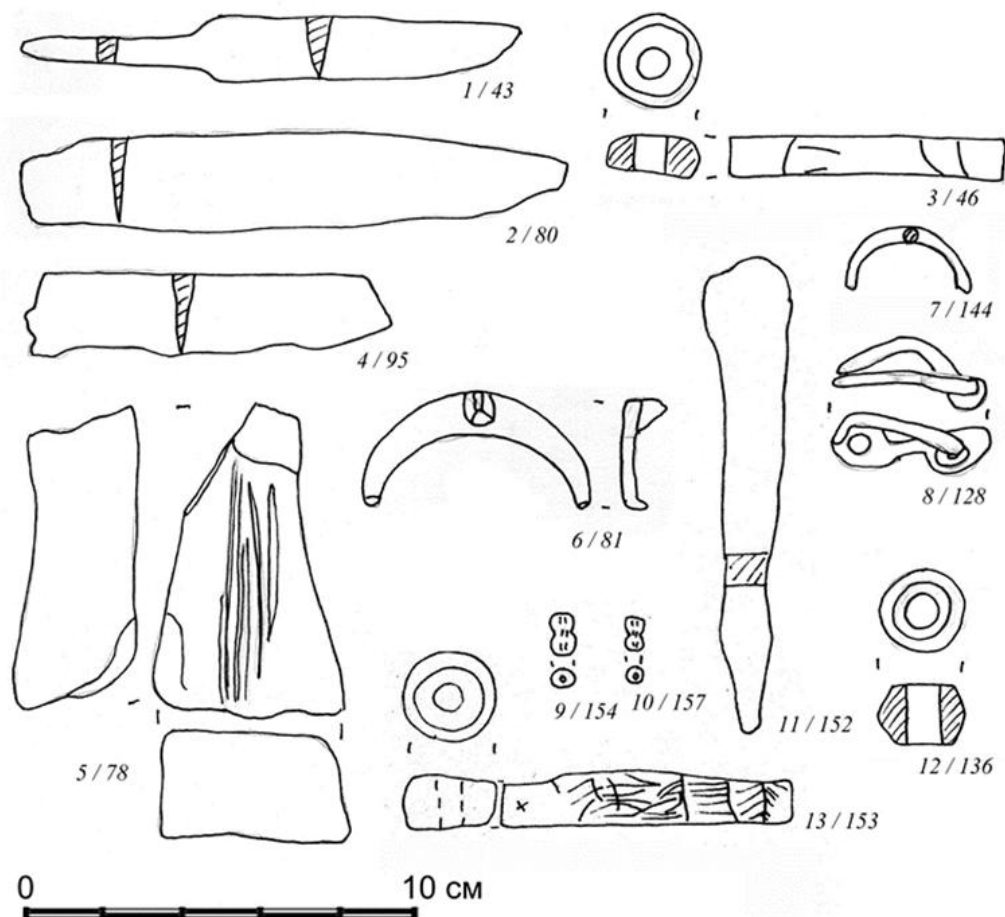

Рис. 6. Находки из постройки № 8: 1, 2, 4, 6, 11 – железо;
3, 12, 13 – шифер; 5 – песчаник; 7, 8 – медь; 9, 10 – стекло

На глубине -280 – -310 в кв. 6, 7, 12 находилось пятно темно-коричневого гумуса с включением древесного тлена – остатки сгнивших конструкций и забутовки котлована постройки № 16, прорезавших постройку № 8. Кроме вышеупомянутой верхней части врезки, нижняя ее часть представлена серо-желтой пятнистой супесью с прослойкой глины, впущенной в заполнение постройки № 8 до отметки -330.

На не прорезанных другими постройками участках котлован ниже уровня материка содержал два основных слоя. Верхний – серо-желтая пятнистая супесь с включением светло-серой супеси (до отметки -320). Ближе к нижней границе этого слоя прослежены упавшие бревна от конструкции стен постройки. Нижний слой заполнения – темный гумус с включением песка, прослоек глины и темно-коричневого гумуса (глубина залегания -320 – -370).

На глубине -280 – -320 найдены фрагменты сосудов XII–XV вв. (№№ 176–183) (рис. 5: 27–39).

Из нижних слоев заполнения постройки происходят находки: № 152 – стержень; № 153 – шиферное пряслице с граффити; №№ 154, 157 – двухчастная пронизка из желтого непрозрачного стекла (рис. 6) и фрагменты круговых сосудов XII–XV вв. (№ 171–175, 184–189) (рис. 5: 27–39).

Котлован постройки № 8 на уровне материка имел подквадратную в плане форму (северная часть уничтожена постройкой № 16), размерами 3,6 x 3,0 м (ориентация стенками по сторонам света) и сужался до 3,2 x 3,0 м на уровне дна. Стенки котлована вертикальные, дно ровное, находилось на отметке -370 (0,9 м ниже уровня материка).

В заполнении на отметках от -252 до -357 выявлен завал деревянных конструкций постройки, упавших при разрушении стен. Часть бревен (шириной 0,07-0,25 м) лежала в направлении запад-восток – это следы перекрытия подклета, часть – по линии север-юг и является остатками верхней части конструкции постройки.

На глубине -334 – -343 была найдена плитка пола толщиной 1,5 см, покрытая салатовой поливой, и фрагменты плинфы толщиной 3,2 и 4,6 см. Одна плинфа имела знак на постели. Наличие в заполнении постройки на данном уровне плинфы и плитки указывает на их изначальное расположение в наземной части постройки, а после разрушения перекрытия – просадку в углубленный котлован. Вероятно, древнерусские строительные материалы были вторично использованы при сооружении отопительного устройства в постройке № 8.

Таким образом, в раскопе № 33 была исследована часть двухуровневой постройки XV в. с нежилым подклетом и жилой наземной частью. Разрушение постройки № 8 продолжалось в течение XVI в., а усадка заполнения котлована и в XVII в., в результате чего котлован был окончательно замыв и забросан мусором. В XVII в. на этом месте была сооружена постройка № 16.

Яма № 35 выявлена в кв. 24. Еще на отметках -229 – -236 на границе кв. 23, 24 были зафиксированы куски бересты, скорее всего, связанные с повреждением ямы № 35 постройкой № 16. На глубине -240 – -260 возле западной стены постройки № 16 прослежен южный край ямы № 35.

На уровне материка (глубина -280) яма фиксировалась полностью в виде пятна округлой формы диаметром 1,6 м. При расчистке ямы были найдены куски кожи и обуви.

В заполнении ямы выявлена находка № 138 – подкова и № 254 – развал горшка, №№ 255–256 – фрагменты венчиков сосудов XII–XV вв. (рис. 5: 40–42).

Заполнение ямы однородное до самого дна – темный гумус с включением песка – замывтый культурный слой. Дно ямы находилось на отметке -360 (0,8 м ниже уровня материка).

По стенкам и на дне ямы прослежены куски бересты, уложенные и приколотые маленькими деревянными колышками. Укладка бересты производилась от дна ямы кверху – верхние куски перекрывали верхние края нижних. В некоторых местах береста была уложена в три слоя. Это связано с прямоугольной формой кусков бересты и округлой формой ямы (рис. 7).

По уровню материка яма имела несколько овальную форму (1,7 x 1,35 м) и была ориентирована в широтном направлении.

Судя по найденному в яме керамическому материалу XV в., яма сосуществовала с постройкой № 8, и они относились к застройке единого комплекса – усадьбы XV в.

Таким образом, на глубине -200 – -240 в раскопе № 33 зафиксированы западины объектов XV в. Попытаемся, согласно стратиграфии раскопа, выделить слои и материалы XV–XVII ст.

В стратиграфии юго-западной стенки раскопа (бровка между раскопами № 33 и № 40) на уровне -130 – -140 (в кв. 25 раскопа № 33) читается горелая прослойка от пожара 1718 г., а на глубине -260 – верхняя часть обошла от обшивки стен постройки № 22, уничтоженной в пожаре 1239 г. (описана в тексте раскопа № 40). Стратиграфия северо-западной стенки в кв. 25 с глубины -140 до -260 содержит 6 различных слоев. На этом участке слой пожара 1718 г. лежал на глубине -125 – -140. Под ним фиксировался слой темно-серо-коричневой супеси (до -140). На глубине -140 находилась прослойка пепла и углей, подстеленная слоем темно-серо-коричневой супеси с включением пещины и песка (толщина до 0,4 м). На уровне -180 имелась тонкая про-

слойка коричневого тлена – погребенный дерн. Под ним лежал слой черного гумуса толщиной до 0,7 м (до -250).

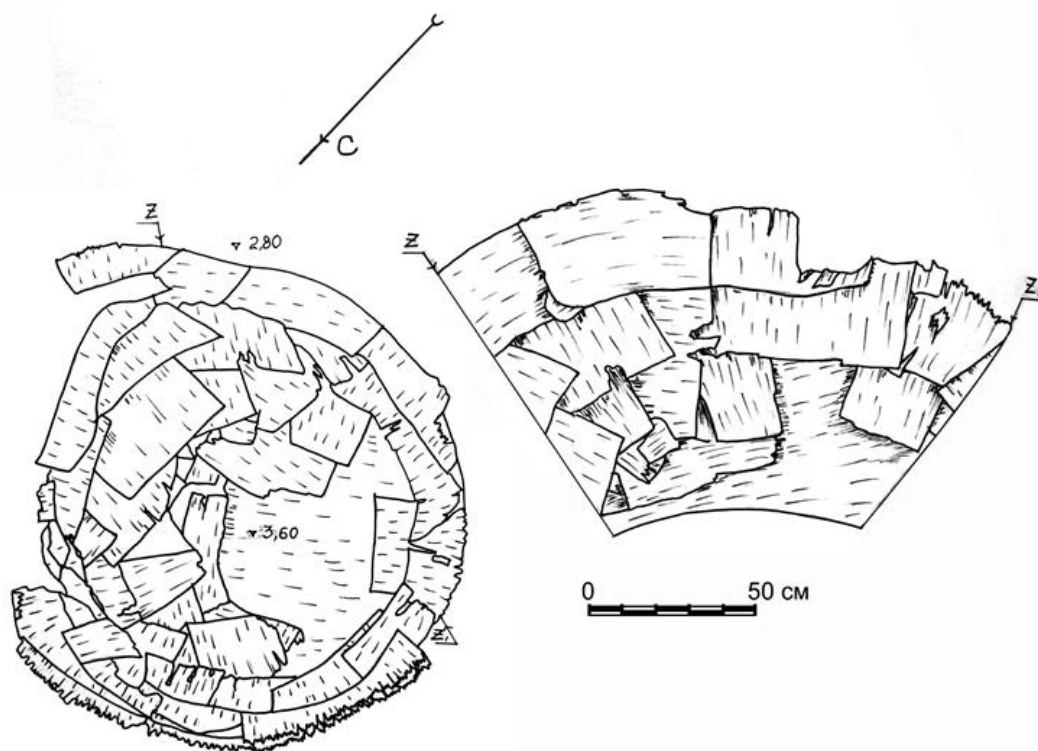

Рис. 7. План бересты в яме № 35

Рассмотрим материалы, происходящие с уровня -140 – -250. Из наслоений на глубине -95 – -220 керамический материал XVI–XVIII вв. выявлен до глубины -175, обломки сосудов XII–XVI вв. происходят с уровня -185 – -220 (рис. 8: 40–42). Следует уточнить, что фрагменты сосудов второй половины XIII–XVI вв. обнаружены на глубине -150 – -175 – выше прослойки погребенного дерна, образовавшегося на отдельных участках после погрома 1239 г. Таким образом, с глубины -140 до -180 лежал культурный слой, сформировавшийся между пожарами 1239 г. и 1718 г.

Дневная поверхность XV в. могла находиться в районе глубины -160. Если сопоставить этот уровень с наличием объектов XV в. (постройка № 8 и яма № 35), то глубина ямы № 35 составит 2,0 м, а глубина подклета постройки № 8 – около 2,1 м. В таком случае наземный этаж постройки № 8 мог находиться на отметке -170: он был слегка углублен относительно дневной поверхности XV ст. В результате разрушения перекрытия (потолка) подклета доски пола наземной части жилища просели в котлован до уровня -310 – -320 (отдельные детали до -345). Край западины глубиной 1,5 м поддавались эрозии, и на месте подквадратного котлована образовалась воронка диаметром 4,8 м (пятно именно такой округлой формы фиксируется на плане на глубине -210) (рис. 3).

Наибольший интерес представляет расположение и количество на указанном уровне материалов второй половины XIII – XVI вв. Одиночные фрагменты горшков второй половины XIII ст. происходят из глубины -175 и попали в котлован постройки № 8. Керамический материал

XIV в. выявлен на глубине -205 – -225 (просел в верхнюю часть заполнения постройки № 24) и попал в заполнения построек № 8 (XV в.) и № 20. Обломки сосудов этого времени встречены, в основном, в восточной части раскопа. Керамика XV в. происходит из заполнения объектов – постройки № 8 и ямы № 35, и отсутствует в слое. Обломки сосудов XVI в. найдены с глубины -150. В кв. 5 керамика этого времени просела до уровня -195 – -215, что, вероятно, связано с наличием в раскопе № 40 постройки более раннего времени. Материал XVI в. отложился в кв. 11, 21 вследствие перекопа участка во время возведения постройки № 16.

Таким образом, находки обломков сосудов второй половины XIII–XVI вв. единичны. Они встречены в слое, а также в верхних слоях более ранних построек в результате усадки заполнения последних. В котлованы более поздних построек материал этого времени попал вследствие перекопов культурного слоя.

Керамического материала X–XIII ст. и XVII–XVIII вв. значительно больше, что указывает на интенсивную и плотную застройку Детинца в X – середине XIII вв. и Крепости в XVII–XVIII вв. Немногочисленные фрагменты сосудов второй половины XIII–XVI вв., напротив, свидетельствуют об сокращении численности населения и, соответственно, меньшей плотности застройки в данный период. Вероятно, территория Детинца была наиболее слабо заселена после погрома 1239 г. – слой послемонгольского времени успел покрыться дерном, т.е. антропогенное влияние на формирование отложений было минимальным.

Изучение объектов и культурного слоя раскопа № 33 позволяет сделать выводы об интенсивности жизни в северной части Детинца и приоткрыть завесу над «темными» периодами истории Чернигова. При осуществлении графической реконструкции описанных выше объектов, можно получить уникальный иллюстративный материал по истории застройки города.

Источники и литература:

1. Коваленко В.П. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова. *Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики*. К., 1991. С. 201–210.
2. Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси*. К., 1990. С. 15–23.
3. Коваленко В.П. Чаша князя Ігоря. *Історія Русі-України: історико-археологічний збірник*. К., 1998. С. 142–151.
4. Коваленко В.П., Большаков Л.Н., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского. *Краткие сообщения института археологии*. М., 1989. Вып. 195. С. 51–57.
5. Коваленко В.П., Новик Т.Г., Потапов А.В., Сытый Ю.Н. Отчет об археологических исследованиях на Черниговском Детинце в 1986 г. Т. 10. Раскопы №№ 33, 34. НА ИА НАН Украины. Ф. эксп. № 1986/170. 46 с.
6. Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле. *Зодграф*. Белград. 1987. № 18. С. 5–11.
7. Курбатов А.В. Коллекция кожаных предметов из Чернигова. *Археологія*. 1996. № 2. С. 148–151.

Вадзім Лось
Гомель

УЛАДЗІМІР КАВАЛЕНКА – АРХЕОЛАГ БОЖАЙ МІЛАСЦЮ, АДДАНЫ ДАСЛЕДЧЫК ЧАРНІГАВА-СЕВЕРСКОЙ ЗЯМЛІ

Яшчэ ў часы вучобы на гістарычным факультэце Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны мой навуковы кіраўнік – беларускі археолаг, доктар гістарычных навук, прафесар А.А. Макушнікаў на лекцыях і занятках часта расказваў пра гісторыю і археалогію Чарнігаўскай зямлі, яе даследчыкаў, найчасцей пра У.П. Каваленку – таленавітага вучонага і добрага чалавека. Я і сам чытаў нямала яго навуковых артыкулаў. Ды і на працягу ўсёй вучобы

я пісаў курсавыя і навуковыя работы, у якіх даследаваў гісторыю Чарнігаўскай зямлі. Пасля цікавых аповедаў навуковага кіраўніка я марыў пабываць у Чарнігаве – у гэтым старажытнарускім горадзе, сустрэць У.П. Каваленку. І вось аднойчы выпала магчымасць трапіць у Чарнігаў разам з гістфакаўцамі. Старшы выкладчык нашага ўніверсітэта, гомельскі гісторык В.І. Сычоў па дамоўленасці са сваім даўнім сябрам, чарнігаўцам А.Ф. Касалапавым арганізоўвалі экскурсійную паездку ў Чарнігаў. Я быў у ліку першых, хто запісаўся.

«Дэсант» гомельскіх гісторыкаў ступіў на Вал Чарнігава восенню 2008 года. Была вялікая і доўгая экскурсія па старажытным горадзе з яго велічнымі храмамі, экскурсія ў музеі, у пячоры. Тады, у першы свой прыезд я пазнаёміўся са студэнтам чарнігаўскага гістфаку Дзянісам Дзям'яненкам. Знакамітага ўкраінскага гісторыка і археолага У.П. Каваленку тады мне не давалося пабачыць... Але я не губляў надзеі. Мяне так захапіў гэты горад, тая чароўная аўра, што я вярнуўся сюды праз тыдзень з сябрамі. І зноў з вялікай цікавасцю, нібы ўпершыню, глядзеў на старажытнарускія храмы.

Вясна 2009 года. Корпус Чарнігаўскага педагогічнага ўніверсітэта імя Тараса Шаўчэнкі, прыгожыя вітражы з надпісам «Чарнігову 1300 років». Маё першае знаёмства з У.П. Каваленкам адбылося падчас канферэнцыі «Сярэднявечныя старажытнасці Цэнтральна-Усходняй Еўропы», удзельнікам якой я з'яўляўся. Тады, знаходзячыся ў аўдыторыі Інстытута гісторыі, этналогіі і правазнаўства імя А.М. Лазарэўскага, з інтарэсам слухаў выступленне гэтага знакамітага вучонага. Да нас, яшчэ зусім «зялёных» у навуцы студэнтаў, У.П. Каваленка, адкрываючы канферэнцыю, звяртаўся-казаў: «Так у добры шлях, калегі!» А яшчэ ён казаў: «Нават калі вы памыляецеся, гэта не так важна, галоўнае – каб вы навучыліся думаць і самастойна выказваць свае думкі».

У яго быў пастаўлены голас, выразная дыкцыя. Яго можна было слухаць гадзінамі і не стоміцца. Ён мог расказаць складаныя рэчы проста і зразумела, жывой мовай. Вочы, добрыя вочы гэтага чалавека. Здавалася, нават вачыма ён можа размаўляць з аўдыторыяй, узяць слухачоў «у палон», захапіць. Яго вочы – люстэрка душы. Ужо тады, пры першай сустрэчы і знаёмстве з вядомым археолагам заўважыў, а пазней і пераканаўся, што ён харызматычны чалавек, які прываблівае ўвагу людзей. Яго было бачна здалёк, ён выдзяляўся ў натоўпе. У яго была незвычайна добрая і мяккая ўсмішка, як у дзіцяці. То была сардэчная ўсмішка, на якую нельга было не адказаць узаемнасцю.

У першы дзень адкрыцця канферэнцыі адбылася экскурсія ў абласны гістарычны музей імя В.В. Тарноўскага, дзе У.П. Каваленка цікава распавядаў пра экспедыцыі і археалагічныя адкрыцці мінулага сезону. Пасля гэтага кожны самастойна мог прагуляцца па горадзе. Я блукаў каля велічных чарнігаўскіх храмаў, любавалася Кацярынкай – сапраўдным архітэктурным творам казацкай Украіны. І цяпер заўсёды, калі прыязджаю ў Чарнігаў, іду да яе.

Пасля прагулянкі ўдзельнікі канферэнцыі, хто прыехаў з іншых гарадоў, сабраліся ў студэнцкім інтэрнаце. Крыху адпачыўшы, знаёміліся, дзяліліся сваімі прыемнымі ўражаннямі ад горада. А тая пралётка ў інтэрнаце! Колькі тут было абмеркаванняў, цікавых здарэнняў, колькі тут праспявана прыгожых украінскіх, беларускіх песень... На наступны дзень – выступленні з дакладамі, адказы на пытанні аўдыторыі, дыскусіі, абмеркаванні. Для многіх гэта быў вялікі вопыт, першы вопыт на такім навуковым форуме.

У памяці засталася экскурсійная паездка ў старажытны Любеч. А па дарозе туды быў летапісны Аргошч (сяло Рагошчы). Тут мы пабывалі на гарадзішчы, дзе У.П. Каваленка распавядаў пра помнік, яго даследаванне, асаблівасці. Трапіўшы на правы бераг ракі Белавус, мы пабывалі на курганным могільніку. У самім Любечы завіталі на Замкавую гару, высокую і непрыступную нават у нашы дні. Адсюль адкрывалася найпрыгажэйшая карціна гэтага краю: мноства старыц, шырокі і магутны Дняпро, які нясе свае воды ў мора-акіяны, а на тым беразе – лясы і родная Бе-

ларусь. На Замкавай гары выкладчык універсітэта Л.В. Ясноўская расказала пра гэта слаўнае месца і яго ролю ў гісторыі Кіеўскай Русі. Зрабілі агульны фотаздымак.

Учаснікі студэнцкай канферэнцыі пад час экскурсіі на Замкавай гары в Любечі. Квітень 2009 р.

У Любечы я апынуўся паміж небам і зямлёй, падняўшыся на аглядную пляцоўку пажарнай вежы. Аж дух захоплівала. З такой вышыні на доўгія кіламетры праглядалася воднае лязо Дняпра і яго заліўныя лугі.

Ад'язджаючы ў Гомель, мы, гомельскія студэнты, атрымалі ад У.П. Каваленкі запрашэнне летам прыняць удзел у Міжнароднай палявой школе маладых археолагаў.

Тады я і таварышы-гісторыкі Дзмітрый Шымковіч і Дзяніс Юшчанка з жонкай Янай, якім я распавёў аб запрашэнні і магчымасці прыняць удзел у даследаваннях на сусветна вядомым помніку – Шаставіцкім археалагічным комплексе, атрымаўшы «бласлаўленне» навуковага кіраўніка А.А. Макушнікава, адправіліся ў ліпені 2009 года ў Чарнігаў. На гістфаку я сустрэў Л.В. Ясноўскую, якая расказала, што ўсе студэнты на практыцы, а хутка нас павінен сустрэць і адвесці ў Шаставіцу У.П. Каваленка. Так і было. Ён сардэчна павітаўся, паціснуў нам рукі, пацікавіўся, як мы дабраліся, ці ўсё добра, а затым мы накіраваліся да машын. Па дарозе ў Шаставіцу вадзіцель аўтамабіля, як тады стала вядома – кіраўнік адной з дзяржаўных структур Чарнігаўшчыны, распавядаў пра сваю вучобу на гістфаку, казаў пра тое, што У.П. Каваленка – яго настаўнік. Вось і Шаставіца – сяло на Дзясне. Вось і археалагічны лагер. Тут на агульным сходзе нас, беларусаў, прадставілі. У лагеры я сустрэў знаёмых мне студэнтаў, з якімі пазнаёміўся на першай канферэнцыі. Тут былі ўкраінскія гісторыкі і археолагі А.П. Моця, Ю.М. Сыты, Л.Ф. Сытая, В.М. Скараход, А.В. Цярэшчанка, Р.М. Луцэнка і іншыя.

Свае намёты мы паставілі побач з галоўнай рэпертай кропкай – слупком-гэадэзічным знакам. Побач, на дрэве, замацавалі беларускі сцяг. На наступны дзень пасля прыезду ўжо працавалі на стрэлцы мыса. Калі Дзяніс Юшчанка знайшоў індывідуальную знаходку – пацерку, У.П. Кава-

ленка уганараваў яго за гэта банкай ікры кабачковай. Такая тут была традыцыя: за такую знаходку – харчовая падзяка. Грунтоўная навуковая работа днём, знаёмства з іншымі помнікамі Шаставіцкага археалагічнага комплексу, а ўвечары – зняцце прыёмнай стомы ў Дзясне, цікавы адпачынак са славянскімі песнямі ля вогнішча, паэтычныя спаборніцтвы. А колькі тады спалі?! І некалькі гадзін хапала. Моцы для працы надавала прырода, сасновы лес ды, напэўна, тая незвычайна смачная страва – нарэзанае-пацёртае сала, якім мяне частавалі ўкраінскія сябры. Дагэтуль памятаю яго смак. Дзень ляцеў за днём, так мінуў і тыдзень. У лагер па нас прыехаў мясцовы жыхар на кані, з якім мы дамаўляліся аб гэтым раней. Развітваліся з тымі, хто быў у лагеры. Выйшаў нас правесці і У.П. Каваленка, басанож, з ключом на рамяні. Падзякаваў за працу, пажадаў шчаслівай дарогі, перадаў прывітанне навучаруку і Гомелю. Ад'язджаючы, мы спявалі песню: «Бывайце здаровы, жывіце багата...».

В. Лось вітае Чэрнігівскіх студэнтаў.

На працягу многіх гадоў запар я быў ўдзельнікам вядомай далёка за межамі Украіны студэнцкай археалагічнай канферэнцыі «Сярэднявечныя старажытнасці Цэнтральна-Усходняй Еўропы». Яе вытокаў яе стварэння стаяў У.П. Каваленка. За 16 год існавання канферэнцыі праз яе прайшло каля 1 000 чалавек. Для мяне і, упэўнены, многіх іншых яе ўдзельнікаў яна некалі стала першай. Многія з нас, знаходзячыся ў сябе на Радзіме, чакалі не толькі пачатку новага палявога сезону, а і канферэнцыі ў Чарнігаве. Тут сустракаліся не проста маладыя навукоўцы – студэнты і аспіранты, тут сустракаліся і дагэтуль сустракаюцца сябры. Гэта была і застаецца адна з нямногіх студэнцкіх канферэнцый, дзе зборнік выдаецца да пачатку работы форуму і аўтары атрымліваюць экзэмпляр бескаштоўна. Гэта была прынцыповая пазіцыя У.П. Каваленкі. Прыемна адзначыць, што сёння сярод тых, хто некалі ўдзельнічаў у чарнігаўскіх канферэнцыях, ёсць людзі, якія абаранілі кандыдацкія дысертацыі, якія кіруюць уласнымі археалагічнымі экспедыцыямі, пішуць і выдаюць кнігі.

Ведаючы, колькі чарнігаўскія калегі прыкладаюць сіл для таго, каб арганізаваць канферэнцыю, я заўсёды дзякаваў ім за гэта. Адночы пасля маёй падзякі У.П. Каваленка даслаў мне ліст, у якім пісаў: «Вадим, дякую за добрыя слова! Радый, што ты тут як дома! Завжди раді тебе бачыць! ВПК». Сапраўды, у Чарнігаве, на канферэнцыі, я адчуваў сябе па-хатняму ўтульна. Увогуле, У.П. Каваленка неяк з асаблівай цеплынёй, ці можа мне гэта здавалася, адносіўся да нас, гомельскіх студэнтаў.

У.П. Каваленка клапаціўся і аб навуковым супрацоўніцтве Чарнігаўскай, Гомельскай і Бранскай абласцей, якія тысячу гадоў назад уваходзілі ў склад Чарнігава-Северскай зямлі – аднаго з найбольш магутных дзяржаўна-палітычных аб’яднанняў сярэднявечнай Цэнтральна-Усходняй Еўропы. У сваім лісце калегам У.П. Каваленка пісаў аб тым, што ў свет можа выйсці новы шматгоднік «Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр», але для гэтага неабходна распавесці аб усіх экспедыцыях, якія праводзіліся ў трох абласцях. Ён пісаў: «Сборник может получиться не только оригинальным, а и интересным с научной точки зрения – всё зависит от нас! Надеюсь на вашу поддержку и оперативность!!!» І падтрымалі навукоўцы, падрыхтаваўшы артыкулы для выдання. Свет пабачыў унікальны зборнік, на старонках якога «сустрэліся» археолагі і гісторыкі, якія не толькі жывуць на тэрыторыі Еўрарэгіёна «Днепр», а і тыя, якія праводзяць там даследаванні. Новы маштабны міжнародны гуманітарны праект быў закліканы аператыўна інфармаваць грамадскасць аб адкрыццях, якія дагэтуль былі здабыткам вузкага кола прафесіяналаў. Першае выданне пабачыла свет у Чарнігаве ў 2012 годзе, на наступны год другі выпуск шматгодніка выйшаў у Гомелі, і потым – у Бранску.

У.П. Каваленка быў неабыхавы да праблем калег-археолагаў суседніх краін, да пытанняў захавання агульнай славянскай гісторыка-культурнай спадчыны. Так было і ў адносінах Гомеля. Калі ў 1986 годзе ў абласным цэнтры ў зоне рэканструкцыі кінатэатра імя Аляксандра Ісачанкі (цяпер Палац дзяцей і моладзі) пачаліся будаўнічыя работы, а гэтае месца – частка старажытнага Гомеля – помнік археалогіі, і А.А. Макушнікаў першым стаў на яго абарону, даказваючы неабходнасць захавання яго для нашчадкаў, у ліку беларускіх і ўкраінскіх навукоўцаў, якія падтрымалі А.А. Макушнікава, быў і У.П. Каваленка. Агульнымі намаганнямі праз некаторы час будаўнічыя работы былі забаронены. Старажытны Гоміў быў выратаваны. Пачаліся раскопкі. Дзякуючы А.А. Макушнікаву, яго калегам, сябрам, іншым вучоным не была згублена адзіная на ўсю Еўропу старажытная зброевая майстэрня, якая спецыялізавалася на вырабе і рамонце абарончага і наступальнага ўзбраення і загінула ў полымі пажару XIII стагоддзя.

За значны асабісты ўклад у развіццё беларуска-ўкраінскага навуковага супрацоўніцтва У.П. Каваленка быў узнагароджаны Граматай Гомельскага абласнога аддзялення грамадскага аб’яднання «Беларускае добраахвотнае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры».

Ведаю, што на працягу ўсёй сваёй навуковай дзейнасці У.П. Каваленка следаваў жыццёваму прынцыпу, быў перакананы ў тым, што ўсе знаходкі і калекцыі павінны застацца там, адкуль яны паходзяць, дзе яны праяжалі ўсе ранейшыя стагоддзі. І яго паслядоўнікі-вучні таксама робяць так. Сваіх вучняў ён з любоўю называў «Маі дзеці», а да яго яны з павагай і любоўю звярталіся так: «Наш Пятровіч». Ён заўсёды імкнуўся, выязджаючы ў замежныя экспедыцыі, паказаць «дзецям», што яны працуюць прафесіянальна, не горш за замежнікаў. Тады яны сапраўды верылі ў свае сілы. Ён быў добрым фатографам, ведаю, што ў экспедыцыях здымаў толькі сам.

У жыцці не бывае выпадковасцей, усё нам наканавана лёсам. Напэўна, некалі У.П. Каваленку давялося пачуць покліч зямлі, покліч далёкіх продкаў, і ён адчуваў адказнасць перад імі. Неаднаразова мне здавалася, што гэты вучоны-даследчык нібы сам быў у тых далёкіх стагоддзях зараджэння старажытных гарадоў, размаўляў з князямі. Думаю, калегі У.П. Каваленкі скажуць, пацвердзяць, што ён вельмі добра адчуваў помнікі, быццам чуў гоман продкаў, якія самі давалі яму падказкі, дзе шукаць. Вывучаючы славяна-рускія старажытнасці Падзясення, ён прайшоў сотні кіламетраў. Даследаваныя і вывучаныя ім дзясяткі помнікаў, як пазней высветліцца, заўсёды былі цікавымі і па-свойму ўнікальнымі аб’ектамі, у ліку якіх – манументальныя архітэктурныя аб’екты мінулых стагоддзяў, скарбы.

Сам У.П. Каваленка лічыў сябе багатым чалавекам. Яго багацце заключалася ў культурных здабытках. Ён казаў, што ён шчаслівы чалавек, таму што ўсё сваё жыццё займаўся тым, што ха-

цеў рабіць. Здзейснілася і яго мара. З яго ўдзелам, удзелам яго калег рэалізаваны праект у Батурыне, які з'яўляецца сімвалам мужнасці, няскоранасці ўкраінскага народа, яго свабоды і незалежнасці. Ён адзначаў, што ў Шаставіцы, Батурыне, Любечы ўсё зроблена рукамі студэнтаў, магістрантаў, аспірантаў.

У.П. Каваленка вырасціў не адно пакаленне вядомых археолагаў і гісторыкаў. Пра яго складалі песні і апаведы, ён жыве ў фальклоры чарнігаўскага гістфаку. У.П. Каваленка – выкладчык ад Бога, добры гаспадар, таленавіты арганізатар і кіраўнік. Археалогія і гісторыя стала часткай яго лёсу. Ён вывучаў і даследаваў Чарнігава-Северскую зямлю, зямлю, якую саграваў сваімі рукамі.

Сёння яе сярэднявечную гісторыю нельга ўявіць без прац выбітнага сына гэтай зямлі – Уладзіміра Пятровіча Каваленкі. Думкаю, сэрцам, творчасцю ён быў адданы сваёй Чарнігаўшчыне, роднай Украіне. Знайшоў ён тут і свой апошні прытулак.

Вядомы археолаг, гісторык, выкладчык універсітэта, Настаўнік пакінуў пасля сябе добры і насычаны культурны пласт, ён – эпоха ў чарнігаўскай археалогіі. Ён археолаг Божай міласцію.

Успамінаючы жыццёвае крэда У.П. Каваленкі: «Не толькі бегчы па дзесяці дарожкам адначасова, але і абавязкова быць на іх першым!», думаю аб тым, колькі ім было зроблена і колькі б ён яшчэ мог зрабіць...

Чарнігаў асабліва дарагі ў маім жыцці горад. Шмат з ім звязана. Сюды хочацца вяртацца зноў і зноў. Гэта горад старажытных храмаў, дзе жывая археалогія на паверхні. Чарнігаў – гэта горад у садзе, гэта горад-казка. Дык чаму я аб усім гэтым кажу?! Таму што, калі б і дзе б я не чуў назву гэтага вечнага горада, заўсёды ўспамінаю У.П. Каваленку. Так і вы, дзе б ні былі, няхай нават на адлегласці, няхай здалёк пакланіцеся гэтаму гораду і яго Даследчыку.

Цячэ Дзясна... Бяжыць час... Будзе жыць у стагоддзях добрая памяць аб У.П. Каваленку. Да свяціцца імя яго.

Серей Шавелёв

Курск

КНЯЗЬ ТРУБЧЕВСКИЙ И КУРСКИЙ «БУЙ-ТУР» ВСЕВОЛОД: ПОСЛЕДНИЙ БЕРСЕРК?

С В.П. Коваленко я познакомился в 1993 г. на организованном им совместно с киевскими коллегами историко-археологическом семинаре, посвященном 150-летию со дня рождения Д.Я. Самоквасова (1843–1911), который состоялся в городе Новгороде-Северском. Приехали мы туда вместе с супругами В.В. и О.Н. Енуковыми под вечер, были очень гостеприимно встречены организаторами конференции, долго общались с ними и другими участниками, а наутро отправились на экскурсию. Я уже бывал однажды в этом замечательном городке, еще в советское время, когда собирал материалы к биографии Д.Я. Самоквасова [1], поэтому выступал в роли гида. Выходя на центральную площадь, я простер руку и произнес, что называется, «на автомате»:

– А вот памятник Ленину.

– Первый раз, Палыч, – отозвался В.В. Енуков, – вижу конную статую вождя...

Я присмотрелся и вижу – точно, вместо Ленина, какой-то всадник, похожий на московского Юрия Долгорукого, простёр меч... И хотя к этому моменту я уже видел остальные новгород-северские монументы – древнерусского воина на въезде в город, Ярославну, «плачущую» над

Десной, и Бояна на городище «Замок», под влиянием вчерашней встречи все равно призадумался... Мы с В.В. Енуковым даже пытались спрашивать прохожих – кому это памятник, но они почему-то от нас шарахались...

Наконец О.Н. Енукова (царствие ей небесное!), поотставшая тогда от нас, укоризненно заметила:

– Ах, вы, пьяницы, да это же князь Игорь!..

Потом была чин-чином конференция, отчасти проходившая в здании школы – бывшей гимназии, которую заканчивал Д.Я. Самоквасов и многие другие знаменитости, и ... еще добрая дюжина конференций, организованных в 1990–2000-е годы неутомимым «Петровичем» и в Новгороде-Северском, и в Славутиче, и в Чернигове. В материалах этих конференций я, а затем и мой сын А.С. Щавелёв опубликовали весьма важные для нас статьи. И я был горд, польщен, что в сборнике к моему 60-летию была опубликована статья В.П. Коваленко и А.П. Моця (рис. 1) [2].

*В.П. Коваленко (Чернигов) *, А.П. Моця (Киев)***

В.П. («Петрович») Коваленко в «поле».

Член Национальной академии наук Украины
доктор А.П. Моця.

Новые исследования курганов на некрополе Шестовицкого археологического комплекса

Шестовицкий курганный некрополь, считающийся полностью уничтоженным в результате хозяйственной деятельности человека,

* Владимир Петрович Коваленко — кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и археологии Украины Черниговского Национального педагогического университета им. Т.Г. Шевченко. vpkarh@ukr.net

** Александр Петрович Моця — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной Академии наук Украины, заведующий отделом древнерусской и средневековой истории Института археологии Национальной Академии наук Украины.

В научном наследии В.П. Коваленко, как известно, заметное место занимают работы, посвященные скандинавскому присутствию и влиянию в Северском Подесенье. Мне тоже довелось вложить скромную лепту в это направление его изысканий [3]. Нижеследующие заметки пытаются продолжить ту же линию исследований, у истоков которой стоял незабвенный В.П. Коваленко.

* * *

Родовой сюзеренитет князей Рюрикова Дома над Русью превратил каждое из составлявших ее в домонгольский период княжеств в своего рода историческую «лабораторию» по проверке личностных качеств этих владык. В борьбе за более престижные «стола», их защите от внешней агрессии, разрешении внутренних конфликтов, монументальном строительстве проявлялись морально-волевые характеристики тогдашней элиты. Некоторые из Рюриковичей заслужили у современников и потомков персональные прозвища. Эпитеты, прилагавшиеся в летописной и житийной традициях к именам русских князей, весьма выразительны, отличаются поистине фольклорным монументализмом и реализмом. Открывают перечень «Вещий» Олег, «Старый» Игорь, «Святой» Владимир, «Мудрый» Ярослав и «Лютый» (определение из «Патерика Печерского») Мстислав Владимировичи... За каждым из этих прозвищ стоит яркий характер, судьбоносный не только для самого его обладателя, но и для его подданных, наконец, для исторической памяти в череде поколений их потомков.

Два с лишним десятка князей-Рюриковичей, несомненно либо предположительно для историка занимали княжеский «стол» в летописно-житийном городе Курске. Среди этих князей самой колоритной фигурой, наиболее известной широкому кругу читателей исторической литературы, выступает Всеволод Святославич. Это его неведомый автор «Слова о полку Игореве» величает прозвищем «Буй-(Ярь)Тур» и подкрепляет столь лестную для средневекового воителя характеристику описанием ратных подвигов, перечнем высоких моральных качеств князя трубчевского и курского.

Этот князь, сын Святослава Ольговича Черниговского, упоминается Ипатьевской летописью исключительно в связи с событиями половецких войн Руси. Впервые за 1159–1160 годы, затем применительно к тому самому походу в Степь вместе с братом Игорем в 1185 году [4], а также еще в нескольких походах русских князей на половцев. Он скончался в мае 1196 года и был торжественно погребен своими сородичами в черниговской церкви Святой Богородицы Благовещения [5].

Упомянутый Новгородской летописью [6] князь Святослав Всеволодович Трубчевский, скорее всего, сын нашего персонажа «Слова».

На вышенамеченном «прозвищном» фоне эпитет Всеволода Ярославича примыкает ближе всего к тому, которого удостоился от монахов Киево-Печерского монастыря князь Тмутараканский и Черниговский Мстислав, «зарезавший Редедю перед полками касожскими». Еще один древнерусский князь, удостоенный от летописца (галицко-волинского) такого же прозвища – не менее знаменитый Роман Мстиславич Галицкий («сердитый как рысь, храбрый как тур»).

Концепт «свирепого зверя» особенно активно применялся в Скандинавии эпохи викингов, когда в особой цене оказалась боевая энергия, «эпическая аффектация» (А.Н. Робинсон) так называемых берсерков. С Севера образ «лютого зверя» перешел вместе с варягами на Русь [7]. Не случайно, что в битве на реке Каяле Всеволод, согласно свидетельству летописца, бился пешим (то есть заведомо отрезав себе путь к отступлению), до тех пор, пока в его руках не осталось оружия. Похоже, что перед нами типичная картинка викингского «бешенства». Не исключено, что в плен к половцам Романа Кзича он попал, впад в обычное для берсерка беспамятство после

боя. Практически все русские князья были воинами и с малых лет демонстрировали свое мужество и ратные навыки на полях сражений. Тот факт, что именно Всеволод Святославич в летописи охарактеризован как самый для своего времени удалой и мужественный [8], говорит в пользу моего предположения о его принадлежности к норманской традиции берсеркства.

Не случайно этот викингский термин переводится лингвистами со старонорвежского как «медвежья шкура», либо «голый», «обнаженный» (демонстративно снять доспехи перед боем, раздеться до пояса, было началом своеобразной психологической атаки на противника; отождествление же себя с хищными зверями – леопардами, ягуарами, волками и т.д. имело место у самых разных народов всех континентов).

В интересующем нас случае зооморфное прозвище отсылает не к представителю семейства кошачьих (льву, тигру, леопарду – «лютому зверю» скандинавских и русских источников) или собачьих (по летописи известен воевода «Волчий Хвост»; в «Слове о полку Игоревом» звучит мотив волка-оборотня), а именно к быку, что вряд ли случайно. Образ дикого быка-тура прочно вошел в эпос и фольклор индоевропейских народов, включая славянские [9]. Этот образ явно соотносился с некими высшими божествами язычников (Перун-оплодотворитель? Ярило-солнце?). Сакральная семантика этого зоонима убедительно подтверждается археологическими материалами. Так, из длинных, большеобъемных, светлых снаружи турьих рогов изготавливали своеобразные чаши-ритоны, которые находят в погребениях варягов [10]. Очевидно, что эти кубки использовали на пирах и, должно быть, при языческих жертвоприношениях, похоронах лидеров, и это входило в ритуальные обязанности военных вождей-конунгов, затем князей.

Среди украшений, преимущественно женских, из курганных погребений Древней Руси (XI–XII вв.) выделяется группа круглых подвесок с рельефным изображением (анфас) бычьих (турьих?) головок. Начиная с А.А. Спицына, их считали «племенным» признаком радимичей, однако более полный анализ мест их находок позволил увидеть более широкий ареал бытования этих амулетов – практически на всей территории Древней Руси [11]. Встречаются такие находки и на курской земле, а именно при раскопках известного курганного могильника у села Гочева, ныне Беловского района. Семантика этих украшений остается загадочной, но она, скорее всего, восходит опять-таки к прибалтийской – балтской и финской среде и соответствующей мифологии.

Упомянутые артефакты позволяют утверждать, что прозвище Всеволода Святославича было не столько книжным тропом, результатом литературного творчества автора «Слова», сколько отражало устойчивую фразеологию дружинно-княжеской да и вообще народной среды своего времени.

Согласно известной пословице, «короля играет свита». Так вот в прямой связи с удалым князем Всеволодом в «Слове» приводится лестная характеристика «курян – сведомых кметей». Рышущие «как волки» в поисках добычи для себя и славы для своего предводителя, курские воины превосходно дополняют зоосимвольный антураж «Слова». Этот пассаж памятника, кстати говоря, противостоит сомнениям некоторых авторов в том, был ли этот князь не только трубчевским, но и курским. Хотя элемент загадки здесь остается: Всеволод назван летописями, Ипатьевской и Лаврентьевской, князем «из Трубчевска». Сам город Курск при этом не упомянут; курыанами названы воины этого князя. Видимо, столицей Всеволодовых владений был город на Десне, а город на речках Куре и Тускари играл временно роль его младшего «пригорода». Не случайно, согласно сопряженным источникам – летописи и «Слову», на соединение с Игорем он вышел из Трубчевска, но, сделав крюк, прошел через Курск (чтобы соединить две части своей дружины).

Политический союз указанных областей Левобережной Руси подтверждается источниками и в дальнейшем. Вспомним, что в битве на реке Калке участвовали «куряне, и трубчане, и пувильцы, каждые со своими князьями пришли на конях» [12].

Любопытно отметить позднейшую реплику обсуждавшейся выше былинно-дружинной персонификации. Исследователь организованной преступности наших дней отмечает: «Клички представителей низшего и среднего звена бандитских группировок часто отсылают к животным (слонам, быкам, котам и т.п.), инструментам (кувалдам, гвоздям, болтам и пр.) или другим подходящим предметам или признакам. ... Клички многих (но не всех) лидеров ОПГ образуются тем же способом, что и названия группировок. К имени добавляется топонимическое прилагательное, отсылающее к определенной местности, часто той, откуда прибыл или где родился тот или иной авторитет: Витя Курганский, Стёпа Ульяновский, Федя Крымский и т.п. Способ образования таких кличек похож на способ образования «фамилий» средневековой военной знати. Во времена, когда институт фамилий как таковой в Европе отсутствовал, наличие передававшихся по наследству дополнений к именам было редкой привилегией; эти дополнения происходили от названий земель, которыми владел или правил тот или иной знатный род, и образовывались путем прибавления частиц «de» во французском, «of» в английском, «fon» в немецком и «-ский» в польском и русском. Это не значит, что бандитские авторитеты стремились облагородить себя, подражая средневековой знати. Скорее наоборот, так называемые «фамилии» ... функционировали как клички» [13]. Как видно, какие-то моменты социально-психологического облика Homo periculosus – Человека рискующего носят вневременной, типологически устойчивый характер. Концентрируя их в себе, аналогия со зверем, в данном случае быком-туром, неосознанно, но отчетливо отсылает нас к природным, эволюционным предпосылкам героического поведения [14].

Источники и литература:

1. Щавелев С.П. Историк Русской земли. Жизнь и труды Д.Я. Самоквасова. Курск, 1998. 286 с.
2. Коваленко В.П., Моця А.П. Новые исследования курганов на некрополе Шестовицкого археологического комплекса. *Грани гуманитарного знания: Сборник статей к 60-летию профессора Сергея Павловича Щавелева*. Курск: Изд-во КГМУ, 2015. С. 83-99.
3. Щавелев С.П. «Молот Тора» из Курского Посеймья (следы скандинавского присутствия среди летописных северяян). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка. Київ; Чернігів, 2012. С. 359–363.
4. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Т. 2. Стб. 506, 638.
5. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 696.
6. НПЛ. С. 70, 280.
7. Щавелёв А.С. Летописные известия о Люте Свенельдиче (Герменевтический этюд). *Труды научной конференции студентов и аспирантов «Ломоносов-2000»*. История. М., 2000; Успенский Ф.Б. «Лютый зверь» на Руси и в Скандинавии. *Индоевропейское языкознание и классическая филология. VII чтения памяти И.М. Тронского*. СПб., 2003.
8. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 696.
9. Овсянко-Куликовский Д.Н. К вопросу о «быке» в религиозных представлениях древнего Востока. *Образы животных в народных верованиях*. Тамбов, 2017; Сулцов Н.Ф. Тур в народной словесности. . 1887. Т. XVII. № 1.
10. Петрухин В.Я. Ритуальные сосуды из курганов Гнездова и Чернигова. *Вестник МГУ. История*. 1975. № 2; Щавелев А.С., Щавелев С.П. Черная могила. *Вопросы истории*. 2001. № 2. С. 134–141.
11. Хвоцинская Н.В. Об этнической атрибуции подвесок с изображением головок быка. *Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары*. СПб., 2000.
12. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 741–742.
13. Волков В. Силовое предпринимательство. *Труды факультета политических наук и социологии Европейского университета в Санкт-Петербурге*. СПб.; М., 2002. Вып. 4.
14. См. подробнее: Де Вааль Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М., 2014; Ридли М. Происхождение альтруизма и добродетели. М., 2016.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОДІЮ НЕОЛІТИЧНИХ ПЛЕМЕН ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ ТА НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання про взаємодію неолітичних культур, що займали територію Чернігово-Сіверщини протягом кінця VI – початку III тис. до н.е., та трипільського населення порушувалося дослідниками, починаючи з 60-х рр. XX ст. Підставою для таких студій були поодинокі знахідки трипільського імпорту (фрагменти глиняного посуду та крем'яні знаряддя) у культурних шарах неолітичних поселень Чернігівського Подніпров'я, Подесення та Посеймів'я [3, с. 68–78; 8, с. 44–53; 1, с. 148–167; 4, с. 107–123]. Зазвичай у цих публікаціях йшлося про знахідки посуду та знарядь трипільської культури, які інтерпретувалися авторами як свідчення торгівельно-мінових контактів між неолітичними племенами регіону та їх південними сусідами – трипільцями. Останнім часом вдалося виявити цікаві матеріали, що дозволяють певною мірою змінити усталені погляди на цей процес.

Влітку 2016 р. неолітична експедиція Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом автора проводила дослідження неолітичного поселення в ур. Серикові Сосни, на околицях с. Красне Бахмацького району Чернігівської області.

Поселення було відкрито автором під час проведення у Посеймів'ї розвідувальних робіт у 2006 р. [7, с. 10–14]. Розташоване за 3,5 км на північ від північно-західної околиці с. Красне, в урочищі Серикові Сосни. Урочище являє собою великий останець берегової тераси сучасного лівого берега р. Сейм, розташований у заплаві, за 1,2 км від її нинішнього русла. Поверхня останця засаджена сосновим лісом, розмірами 450 x 250 м, висота над заплавою становить близько 3 м у західній частині та 2–2,5 м – у східній. Між західним та східним мисами останця проходить западина шириною 0,1–0,15 км, яка поділяє його на дві підвищені частини. На кожній з них були виявлені артефакти доби неоліту. Виходячи з такої топографічної ситуації, поселення було поділене на два пункти: Серикові Сосни-I та Серикові Сосни-II.

У 2007 р. на обох пунктах автором було проведено шурфувальні роботи, під час яких досліджено площу 17 м² та отримано чималу кількість артефактів доби неоліту, які було запроваджено до наукового обігу [5, с. 16–17; 6, с. 3–12].

У 2016 р. на обох пунктах було закладено по два шурфи, кожний розмірами 2 x 2 м. На пункті II, у шурфі 2, на рівні культурного горизонту II, що відповідав темно-сірому супіску (похований шар), на глибині 0,40–0,50 м від сучасної поверхні, було знайдено 5 фрагментів глиняного предмету, що компактно залягали на невеликій відстані один від одного (рис. 1). Виготовлені з формувальної маси із домішкою невеличкої кількості органіки та дрібнозернистого піску, консистенція глини рихлувата, випал нерівномірний, колір світло-коричневий із темно-сірими плямами.

Після камеральної обробки вдалося частково відтворити цей предмет, який виявився виробом у вигляді цільного монокла. Його висота становить 9 см, діаметр верхньої частини 5 см, нижньої – 7 см (рис. 2). Артефакт було продемонстровано в Інституті археології НАН України одному з провідних фахівців у галузі вивчення трипільських старожитностей на території України, доктору історичних наук О.Г. Корвін-Піотровському. За його визначенням, цей предмет дійсно є моноклем, що побутував у населення трипільської культури на етапі CI, тобто у період з 3700 до 3200 рр. до н.е. [2, с. 33]. Але за технологічними ознаками, наведеними вище, він явно

був виготовлений не трипільцями, а, ймовірно, місцевими гончарами, тобто є імітацією. Для нас важливим є той факт, що подібні предмети у населення трипільської культури мали культове значення, хоча суперечки щодо їх конкретного призначення в якості культових виробів точаться серед науковців й донині. Таким чином можна припустити, що стосунки між місцевими неолітичними племенами та населенням трипільської культури не обмежувались лише торгівельно-міновими операціями, а мали, ймовірно, значно глибший зміст, якщо йшлося про імітацію місцевими гончарами культових виробів трипільської культури.

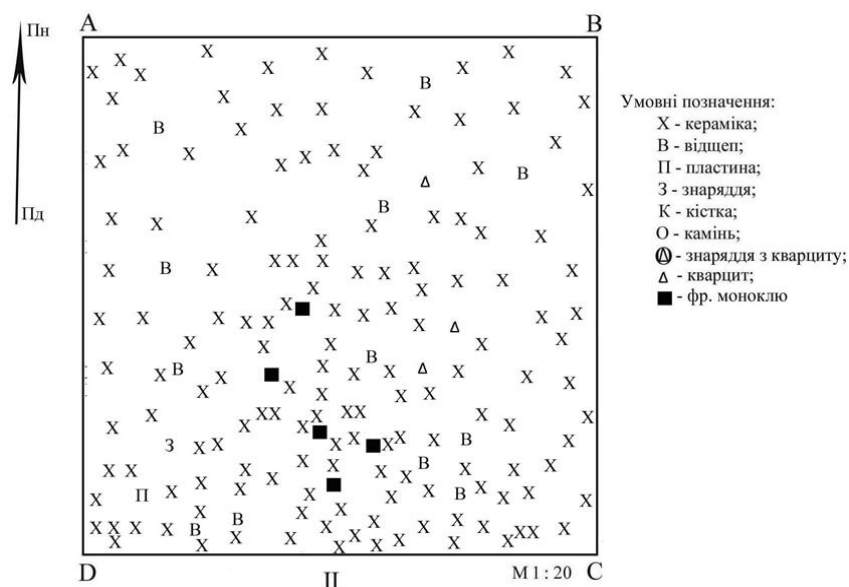

Рис. 1. Поселення Сериків Сосни, пункт II, шурф 2, культурний горизонт II. План розташування артефактів

Рис. 2. – пос. Сериків Сосни, пункт II. Монокль. Часткове відтворення виробу

Джерела та література:

1. Березанская С.С. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне. *Советская археология*. 1975. № 2. С. 148–167.
2. Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. К., 2008. 160 с.
3. Митрофанова В.И. Поздненеолитическое поселение в ур. Лес близ с. Мнево на Черниговщине. *Древности Белоруссии*. Минск, 1966. С. 68–78.
4. Неприна В.И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины. *Материалы каменного века на территории Украины: Сборник научных трудов*. К., 1984. С. 107–123.
5. Ногін Є. Неолітичні пам'ятки Батуриного Посем'я. *Батуриного старовина: Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуриного трагедії*. К., 2008. С. 13–21.
6. Ногін Є.В. Нова пам'ятка доби неоліту в окрузі Батурина. *Сіверянський літопис*. 2008. № 3. С. 3–12.
7. Ногін Є.В. Нові пам'ятки доби неоліту в пониззі р. Сейм. *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 10–14.
8. Телегін Д.Я. Поселення дніпро-донецької культури на півночі України. *Археологія*. 1971. № 2. С. 44–53.

Тетяна Новик, Павло Солобай
Чернігів

ПОЛИВ'ЯНІ ПЛИТКИ З УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТІРЯ (з колекції НАІЗ «Чернігів стародавній»)

Чернігівський Єлецький Свято-Успенський монастир розташований на південний захід від центру міста, між сучасними вулицями Князя Чорного, Тихою і Толстого. Він займає високий (до 20 м) виступ корінної правобережної тераси р. Десни, на одному з відрогів Болдиних гір, який також називають Єлецькою горою. Територія монастиря починається одразу ж за міськими укріпленнями з південно-західного боку Третьяка, який є частиною літописного Окольного міста.

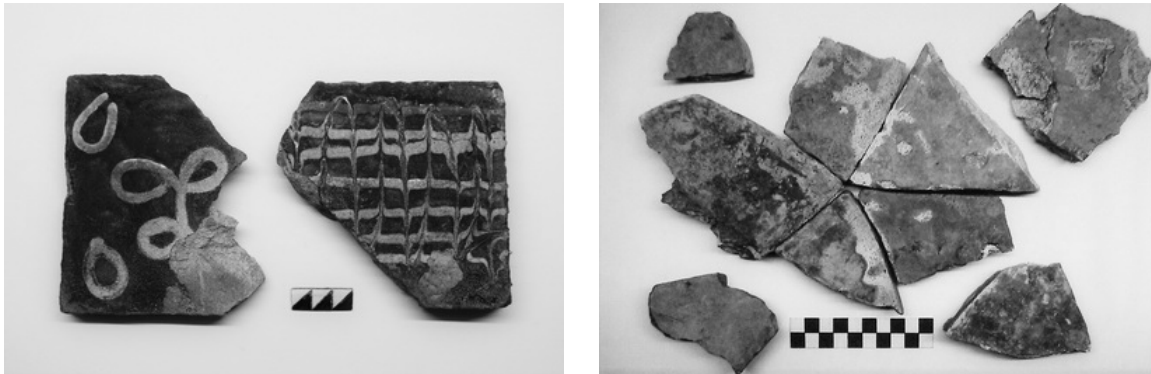
Писемні згадки про початковий період історії монастиря відсутні. Існує припущення, що з ним пов'язана літописна стаття 1094 р., у якій йдеться про спустошення Олегом Святославичем околиць Чернігова: «І попалив навколо города, і монастирі спалив» [8, с. 137]. Згідно з літературною традицією, Єлецький монастир був заснований чернігівським князем Святославом Ярославичем 1060 р. в ознаменування явлення чудотворної ікони Божої Матері. Розповідь про цю подію вперше зустрічається в книзі архімандрита монастиря Іоанікія Галятовського «Скарбница потребная», яка була видана у Новгороді-Сіверському 1676 р.: «На том месте монастыря од людей йдучих образ Пресвятой Богородицы променями светлыми, як огнем оточений, есть виденный и найденный на дереве еловом!» [1, с. 5].

З твором Іоанікія Галятовського пов'язані також перші відомості щодо архітектурного ансамблю монастиря. Подальша історія пам'ятки досить добре висвітлена у писемних та картографічних (плани Чернігова 1706, 1774, 1787 рр. тощо) джерелах. Крім того, для її вивчення має значення зафіксована в описах обителі XIX – початку XX ст. інформація з усних джерел та документів, які не дійшли до сьогодення.

У 1967 р. архітектурний комплекс Єлецького Свято-Успенського монастиря увійшов до складу Чернігівського державного архітектурно-історичного заповіднику (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»). Архітектурно-археологічні дослідження на території Єлецького монастиря започаткував у 1923 р. І.В. Моргілевський [9, с. 197–204]. Перші розкопки тут здійснив В.А. Богусевич у 1949–1951 рр. [3]. Тоді ж, у 1949–1954 рр. М.В. Холостенко виконав комплекс робіт, пов'язаних з реставрацією Успенського со-

бору XII ст., що включали вивчення ділянок давнього культурного шару [14, с. 52]. Протягом 1981–2013 рр. дослідницькі та науково-рятивні розкопки на території монастиря проводили А.А. Карнабед [6], О.В. Шекун [12; 13], П.М. Гребінь [4], Т.Г. Новик [10, с. 212–215; 11, с. 318–323], О.Є. Черненко [16, с. 245–247].

Центральною і найдавнішою спорудою монастиря є Успенський собор, який дослідники датують кінцем XI – першою чвертю XII ст. [15, с. 53; 5, с. 178–182]. У 1949–1951 рр. архітектурно-археологічні дослідження Успенського собору були проведені М.В. Холостенко в процесі ремонтно-відновлюваних робіт. Шурфи та розкопи, закладені з метою дослідження тріщин у стінах пам'ятки, дозволили з'ясувати характер та конструкцію його фундаментів. Дослідження також засвідчили, що собор мав зовнішні паперті. Навколо споруди була влаштована вимостка: біля північного, південного та східного фасадів з дрібного каменю, залитого розчином, а біля західного – з плит пірофілітового сланцю, покладених на шар лесоподібного суглинку [14, с. 52].

Полив'яні плитки з розкопок 2006 р.

Шурфи всередині храму показали стратиграфію нашарувань і послідовність влаштування підлоги. Дерев'яна підлога XIX ст. не збереглася. Нижче, під шаром будівельного сміття знаходилися залишки підлоги XVIII ст. з чавунних плит. Поверх шару будівельних залишків та піску були виявлені фрагменти цегляної вимостки підлоги XVII ст. У центральному нефі були знайдені уламки стародавньої підлоги з полив'яних керамічних плиток.

У шурфі біля апсиди хрещальні підлога була вимощена плінфою (27 x 27 x 2,5 см). Уявлення про характер підлоги в центральному нефі дали шурфи, зроблені зовні біля західної стіни храму. Там, у будівельному смітті, що належало до одного з ранніх відновлень храму, яке лежало поверх стародавньої вимостки, було виявлено багато цілих та розбитих плиток підлоги, а також фрагменти фрескового тиньку.

Плитки щитково-хрестоподібної форми (13 x 9,5 x 1,4–1,5 см) та квадратні (10 x 10 x 1,5 см; 19 x 19 x 3,12 см; 21 x 21 x 3,2 см). Торці плиток ледь скошені. Щиткові та квадратні плитки менші за розмірами. Вони жовті, зелені, коричневі, а також «мармуровидні» (розпис в техніці «фляндрівка» – авт.): чорні з жовтим, чорні з зеленим, чорні з коричневим та коричневі з червоним. Щитково-хрестоподібні плитки мають аналогії з плитками XI ст., виявленими у Софії Київській, плитками двокамерного терему XI ст. у Чернігові, плитками Коложської церкви у Гродно. Як вважає М.В. Холостенко, за аналогіями з підлогами інших храмів Русі можна припустити, що підлога центрального нефу Успенського собору набиралася з панелей, складених зі щитково-хрестоподібних плиток, обрамлених рамками з квадратних плиток [14, с. 56–57].

Під час охоронних архітектурно-археологічних досліджень 1981 р. під керівництвом О.В. Шекуна було закладено траншею вздовж північного фасаду собору на відстані 3,0 м від виступів пілястр (довжина траншеї 10,75 м, ширина 2,0 м). У центральній частині траншеї зафіксований шар, що складався з уламків плінфи, тиньку з фресковим розписом, полив'яних плиток підлоги, обпаленої глини та вугілля. У цьому шарі були знайдені дві плити з пірофілітового сланцю, декілька цвяхів з широкими шляпками та слідами розчину. Шар цей знаходився на рівні верхнього обрізу фундаменту.

Плитки з будівельного розвалу мають такі розміри 16,2 x 16,2 – 17,4 x 17,4 см, товщиною їх від 2,1 до 3,0 см. Тісто кремово-рожевого кольору, полива жовтого, темно-коричневого, зеленого та вишневого кольорів [12, арк. 7; 8].

Під час охоронних архітектурно-археологічних досліджень 1983 р. під керівництвом О.В. Шекуна в розкопі № 2, який був розташований біля північної апсиди, була виявлена вимостка з полив'яних керамічних плиток завширшки до 2,0 м. Плитки перегорілі, шар у багатьох місцях пошкоджений перекопами. Колір плиток вишневий, зелений та коричневий, форма – прямокутна, трикутна, фігурна. Плитка лежала на вапняній підмазці, під якою був шар щільного світлого супіску завтовшки до 0,2 м. Вимостка перекривала культурний шар, в якому були фрагменти кераміки XI ст. [13, л. 16–18].

У 1990 р. охоронні архітектурно-археологічні дослідження проводилися під керівництвом А.А. Карнабіда та були пов'язані з пониженням ґрунту до рівня порога XII ст. навколо Успенського собору. З північного боку собору були виявлені три гробниці – дві з пірофілітового сланцю та одна, складена з плінфи. Також була зафіксована ділянка підлоги північної галереї, викладена з керамічних полив'яних плиток [7, с. 114–116].

Під час більш пізніх досліджень у культурному шарі на території монастиря також були знайдені полив'яні плитки різних типів.

У колекції Національного архітектурно-історичного заповідник «Чернігів стародавній» зберігаються матеріали досліджень 80–90-х рр. XX ст. (О.В. Шекун, А.А. Карнабед), а також першого десятиліття XXI ст. (Т.Г. Новик). Найбільшу кількість складає колекція 1981 р. (О.В. Шекун) – 900 одиниць збереження.

Можна виділити 3 види плитки за формою: 1) квадратні; 2) трикутні (?); 3) фігурні. Квадратні, у свою чергу розподіляються на такі типи:

<i>Колір поливи</i>	<i>Тісто</i>	<i>Торці</i>	<i>Розміри, см</i>	<i>Примітки</i>
Світло-зелена, жовта, яскраво-зелена, темно-зелена, коричнева	темно-рожеве	прямі	9,0 x 9,0 x 1,2–1,3; 9,2–9,3 x 9,2–9,3 x 1,3–1,5	деякі мають залишки цем'янового розчину на торцях
Зелено-коричнева	рожеве	скошені	9,9 x 9,9 x 1,9	
Жовто-коричнева	світло-рожеве	скошені	9,8 x 10,2 x 1,9	
Зелена	світло-жовте	скошені	10,8 x 10,8 x 2,7	
Зелена, жовта	біле	скошені	10,5 x 10,5 x 2,5–3,0	
Розпис – фляндрівка	перепалені (сірий)	прямі	10,7 x 1,5–1,7	
Розпис	---/--	прямі	11,7 x 1,5–1,7	
Жовта, зелена, коричнева	світло-жовте	прямі	16,0–16,5 x 3,0–3,2	сліди розчину

<i>Колір поливи</i>	<i>Тісто</i>	<i>Торці</i>	<i>Розміри, см</i>	<i>Примітки</i>
Зелено-жовта, яскраво-жовта	сірувате	ледь скошені або прямі	ширина 16,5 товщина 3,2–3,6	сліди розчину
Коричнева, зелена	рожеве з білими вкрапленнями	ледь скошені	17,2 x 17,2 x 2,4–2,5	

Трикутні плитки завтовшки 2,6–2,8 см мають поливу також зеленого і коричневого кольору. Лекальні завтовшки 2,3–2,5 см – яскраво-зелені, оливкові, коричневі, тісто блідно-рожеве, часто розшароване. На жаль, через сильну фрагментарність повну форму трикутних та лекальних плиток достовірно відтворити не вдається. Отже, про можливу реконструкцію оздоблення підлоги Успенського собору поки що говорити зарано.

Джерела та література:

1. *Галятковский Иоанникий*. Скарбница потребная. Новгород-Северский, 1676.
2. *Богусевич В.А.* Археологические раскопки древнего Чернигова в 1949 г. Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАН України. 1949/2.
3. *Богусевич В.А.* Черниговская экспедиция 1951 г. НА ІА НАН України. 1951/10.
4. *Гребень П.Н., Лаевский С.Л.* Отчет об охранных археологических раскопках 1996 г. на территории Елецкого монастыря в г. Чернигове. НА ІА НАН України. 1996/27.
5. *Иоаннисян О.М.* О происхождении, датировках и хронологии Черниговского зодчества XII века. *Ruthenica*. Київ, 2007. Т. 6. С. 178–182.
6. *Карнабед А.А.* Отчёт об архитектурно-археологических охранных наблюдениях и работах в 1988 г. Чернигов, 1989. Фонди Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів стародавній». ДФ-629.
7. *Карнабед А.А., Голинская Т.И.* Новые открытия в Елецком монастыре XI–XVII вв. в Чернигове. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів, 1992. С. 114–116.
8. *Літопис Руський*. Київ, 1990. С. 137.
9. *Моргілевський І.В.* Успенська церква Єлецького монастиря. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. К., 1928. С. 197–204.
10. *Новик Т.Г.* Новые данные о топографии Елецкого монастыря в Чернигове (по материалам археологических исследований). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. Київ; Чернігів, 2012. С. 212–215.
11. *Новик Т.Г.* Дослідження мурованих споруд XVII ст. Єлецького монастиря в м. Чернігові. *Археологічні студії Інституту археології НАН України*, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Київ; Чернівці, 2010. Вип. 4. С. 318–323.
12. *Шекун А.В.* Научный отчёт об исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1981 г. НА ІА НАН України. 1981/39.
13. *Шекун А.В.* Отчет об археологических исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. в г. Чернигове. НАІА НАН України. 1983/160.
14. *Холостенко Н.В.* Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры*. Исследования и реставрация. М., 1961. С. 52.
15. *Раппопорт П.А.* Зодчество Древней Руси. Л., 1986. С. 53.
16. *Черненко О.Е., Казаков А.Л., Новик Т.Г.* Археологические исследования на территории Елецкого Свято-Успенского монастыря в Чернигове. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.* Брянск, 2014. С. 245–247.

НАСЕЛЕННЯ ВИПОВЗОВА у X ст.

Під час дослідження будь яких археологічних пам'яток перед науковцями постає ряд ключових питань: топографічна і соціальна стратифікація, час існування, етнічний склад населення тощо. Одне з таких питань ми спробуємо з'ясувати на підставі археологічних досліджень давньоруського Виповзова, що виник на рубежі IX–X ст., загинув у другій половині X ст. і відродився у XII ст. Йдеться про людність, що населяла пам'ятку з кінця IX до початку другої половини X ст., а саме про його походження. На основі аналізу матеріальної культури мешканців Виповзова спробуємо зрозуміти причини появи пам'ятки та її характер.

Історія дослідження Виповзівського археологічного комплексу з кінця XIX ст. до 2009 р. висвітлена у попередніх публікаціях автора [2]. Відтак ми зосередимо увагу на окремій групі матеріалів десятирічних розкопок пам'ятки, що маркують етнічний склад населення та вказують на основні його заняття протягом X ст.

Пам'ятка розташована за 80 км від Чернігова вниз по течії р. Десни і знаходиться майже посередині старого суходільного шляху до Києва, що проходив по терасі біля с. Виповзова Козелецького району Чернігівської області. Виповзівський археологічний комплекс складається з городища, відкритого посаду та подолу (рис. 1).

Городище округлої форми розташоване на кінцівці мису на висоті 3–4 м над терасою. Воно має невеликі розміри – 75 x 95 м по зовнішньому обрізу валів і близько 30 x 40 м – власне майданчик. Рештки валів, що колись оточували городище по всьому периметру, практично повністю розвіяні (городище займає площу природної дюни, що складається із сипучого річкового піску), і лише під подошвою швидше вгадується, ніж фіксуються рів. З північного та південного боків рів виходить на схили тераси і утворює пандуси, що спускаються до заплави.

З напільного боку проходив рів, що нині практично завіяний піском і ледь простежується вздовж схилу городища.

Протягом 2010–2013 рр. на Виповзівському городищі було досліджено оборонні споруди з напільного боку і ділянку забудови майданчика. В результаті робіт з'ясовано, що оборонні споруди городища мали щонайменше 2 будівельні горизонти, кожний з яких загинув у пожежі у першій половині та близько середини X ст. [6].

На першому етапі (кінець IX – початок X ст.) оборонні споруди представлені напільним ровом, бермою завширшки від 0,7 до 2,2 м, залишками тіла валу, із внутрішнього боку якого фіксується рівчак від вертикально поставленої дерев'яної конструкції. На рівні посаду був викопаний зовнішній рів, а на схилі розміщувалася берма і тіло насипаного валу. Рівчачок під частокіл був викопаний на схилі городища за 12 м від його подошви. Матеріал з нижнього заповнення насипу вказує на його синхронну появу з ровиком під частокіл (кінець IX – початок X ст.).

У напільному рові фіксуються сліди пожежі початку X ст., після якої відбулася реконструкція укріплень.

На другому етапі існували рів, берма зі встановленою на ній похилою дерев'яною стіною (острогом) та кліть, поставлена на ґрунті валу попереднього часу.

Унікальність укріплень Виповзівського городища полягає у тому, що вони були споруджені на схилі природної дюни, розташованої у східній частині мису на висоті 4 м над поверхнею посаду. Таке вдаль використання рельєфу не потребувало великої кількості ґрунту для будівництва валу, чим можна пояснити незначні розміри напільного рову. Для запобігання можливого

сповзання конструкцій по схилу, поверхню схилу було укріплено болот'яним глеєм та залізною рудою, а зовнішню дерев'яну конструкцію (косий острог) встановили під нахилом у бік майданчика городища (рис. 2).

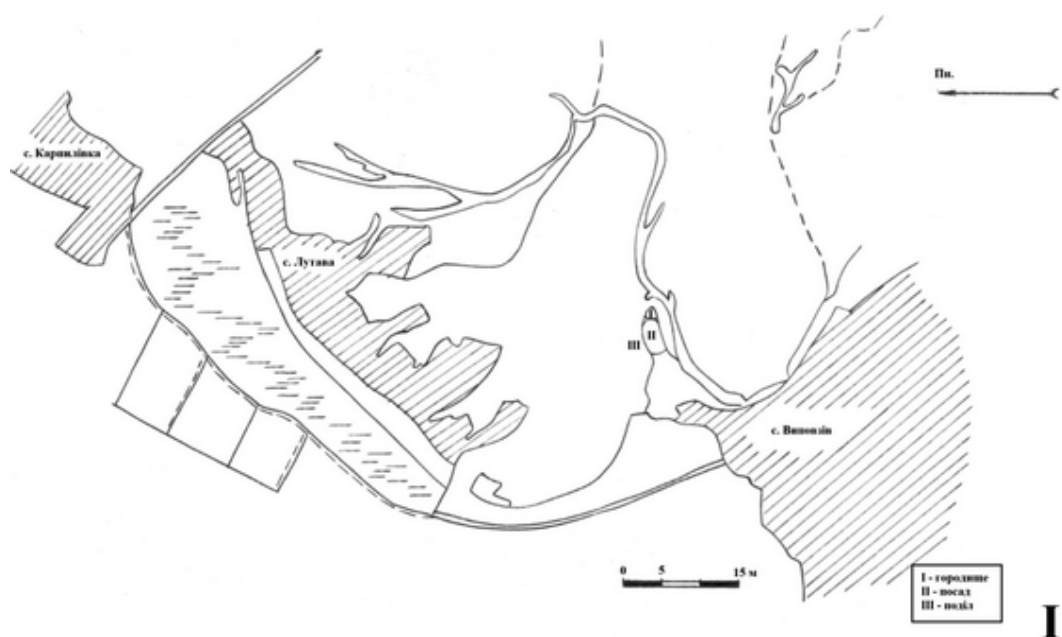

Рис. 1. I. Місце розташування Виповзівського археологічного комплексу. II. Фото пам'ятки з супутника

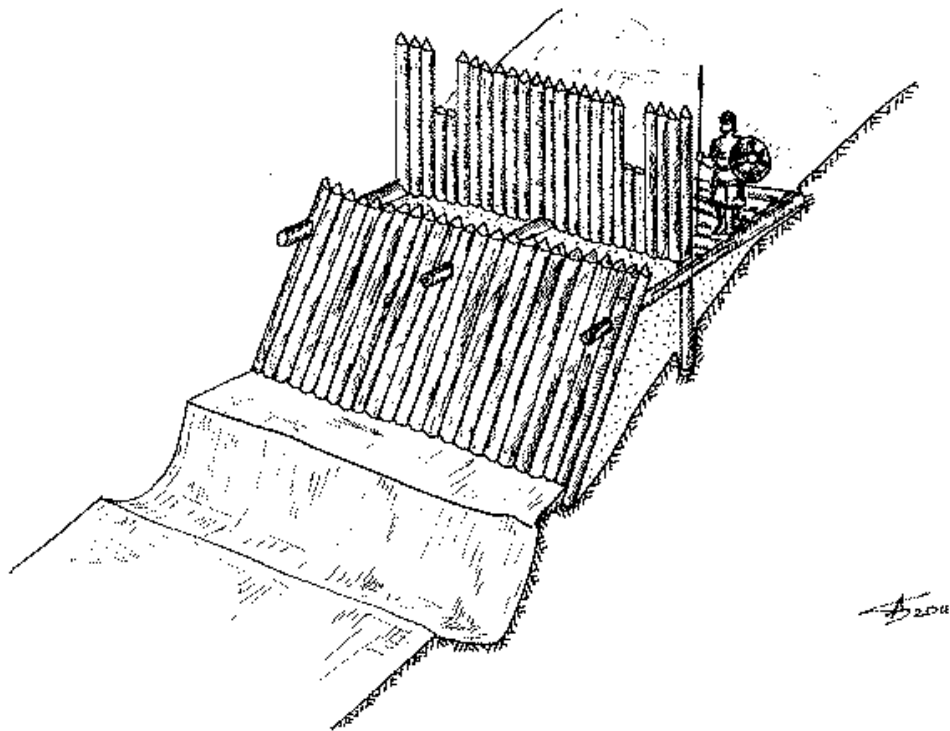

Рис. 2. Графічна реконструкція оборонних споруд на городищі Виповзова

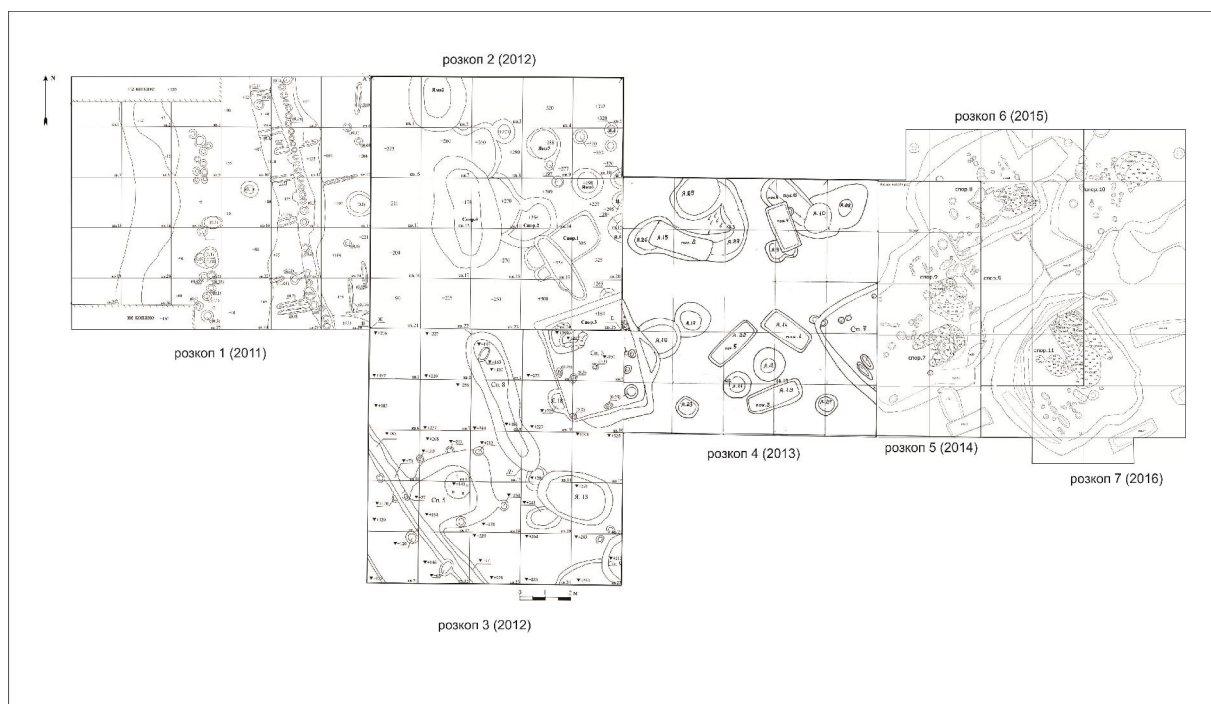

Рис. 3. Зведений план розкопів на городищі Виповзова у 2011–2018 рр.

Забудова майданчика досліджена під час розкопок 2012 р. і 2018 р. Тут виявлено залишки 7 жител і господарські та ремісничі споруди, які належать до трьох будівельних горизонтів. До ранньої забудови кінця IX – початку X ст. належать 3 житла, в яких наявні сліди пожежі, синхронні слідам першої пожежі оборонних укріплень городища (рис. 3).

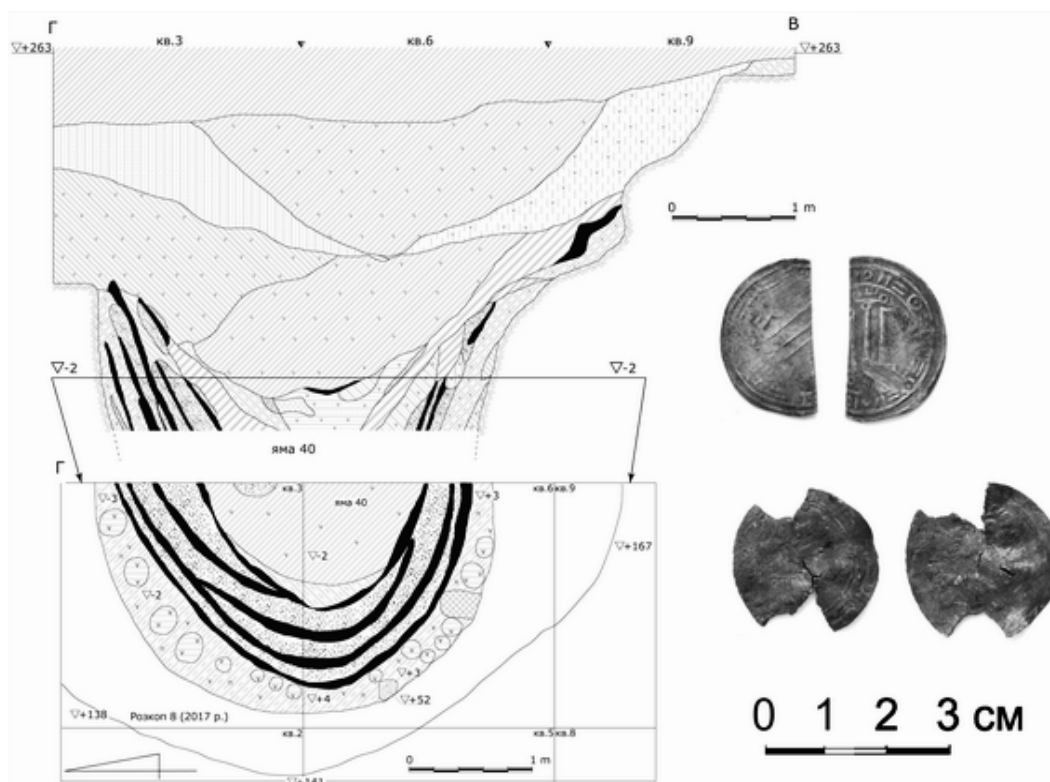

Рис. 4. План та стратиграфія порубу на городищі Виновова. Дирхами із заповнення порубу

До другого будівельно періоду належить 4 житла та окремі господарські споруди, що загинули у пожежі середини X ст., яка яскраво фіксується і на території посаду. У 2017–2018 рр. у східній частині майданчика городища досліджено велику споруду округлої форми, близько 6 м діаметром, на рівні материка, що являє собою залишки нижньої частини вежі донжону (так званого порубу). У котловані споруди зафіксовано конструкції стін із вертикально поставлених колод та плах, що звужувалися донизу, і скупчення горілої деревини та деревного тліну з великою кількістю кованих залізних цвяхів та керамічним матеріалом першої половини X ст. Серед горілих конструкцій були виявлені два срібні арабські дирхами кінця IX – середини X ст. Один з дирхамів ½ монети – наслідування раннім Аббасидам 890-ті – початок 900-х рр., другий – Саманіди, Наср ібн Ахмад 925–940 рр. Конструкції порубу вдалося дослідити до глибини 4,5 м від рівня материка [17] (рис. 4).

Після пожежі майданчик городища був облаштований під ремісничу зону для виготовлення заліза. Тут виявлено досить потужний шар металургійних шлаків (від 0,2 до 0,4 м) та дві ями із залишками зруйнованих горнів. Цей шар перекриває усі попередні горизонти, що свідчить про існування ремісничої зони на майданчику городища невдовзі після загибелі пам'ятки, близько середини – на початку другої половини X ст.

На захід від городища розміщувався відкритий посад, що займав усю площу мису довжиною близько 700 м аж до корінної тераси р. Десни. Територія мала ширину, обмежену його схилами, від 110 до 350 м. На різних ділянках посаду досліджено 1 024 м². Лише під час зачисток пошкоджених ділянок культурного шару вдалося виявити 6 жител, серію господарських споруд та ділянку центральної дороги X ст.

Найкраще досліджена ділянка посаду знаходиться на південній частині мису за 160 м на захід від оборонних укріплень городища (розкопи 3–6, 2011–2018 рр.). Тут досліджено єдиною площею 864 м² і виявлено 14 житлових та близько 15 господарських споруд і ям X ст. Завдяки розкопкам єдиною площею з'ясовано планову структуру поселення та етапи його забудови. В результаті аналізу закритих комплексів та здобутих матеріалів вдалося виділити будівельні періоди рубежа IX–X ст. і до початку другої половини X ст. (рис. 5).

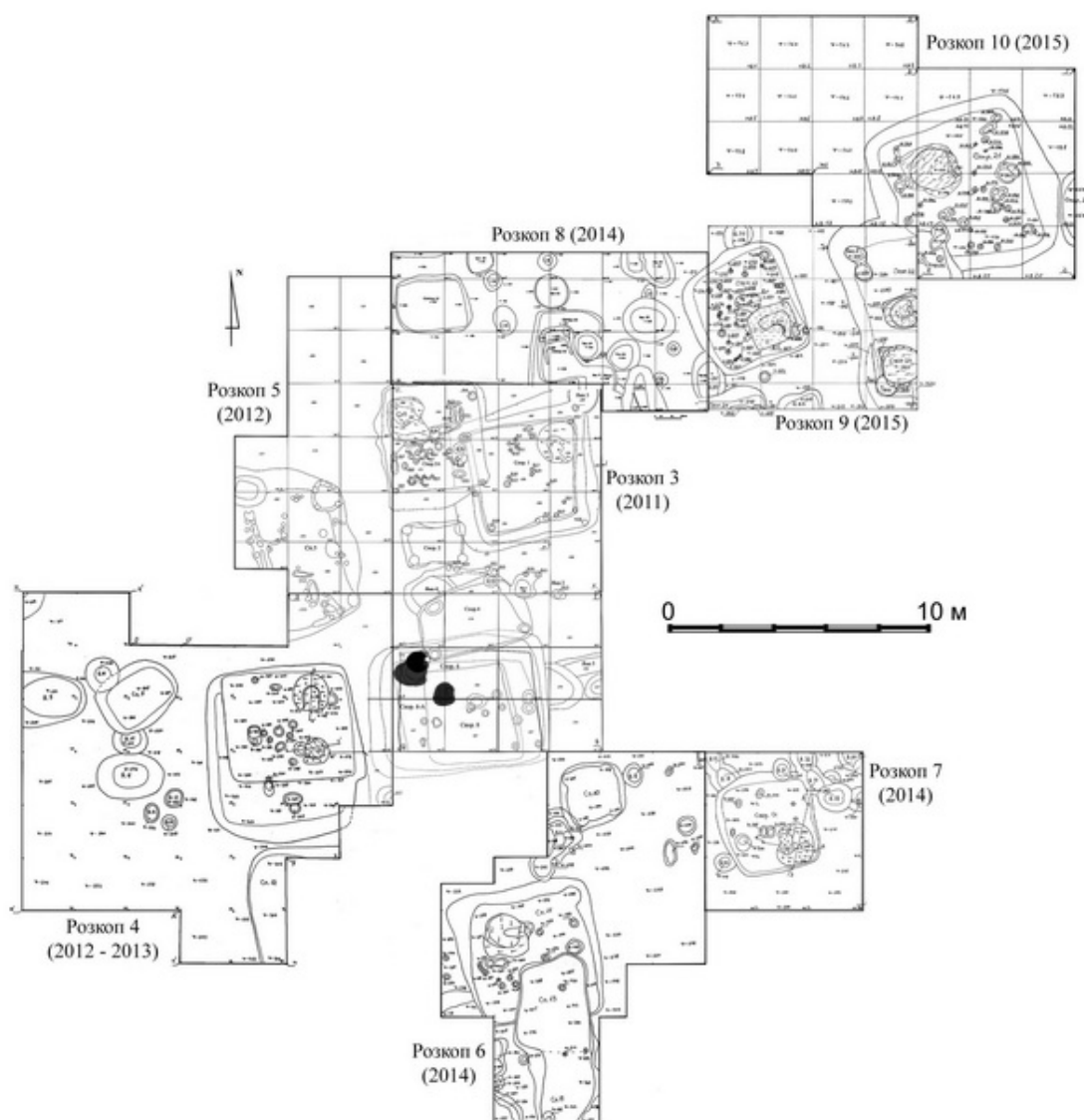

Рис. 5. Зведений план розкопів на посаді Виповзівського городища у 2011–2018 рр.

Особливістю забудови посаду Виповзівського городища є висока концентрація споруд, що виявлені на ділянці розкопів 3–18. Вони зведені одна над одною, інколи в одних і тих же котлованах. Фіналом масової забудови посаду стала локальна пожежа, синхронна у часі з руйнацією укріплень городища, що за матеріалами з посаду сталася близько середини Х ст. Вона добре простежується у вигляді залишків згорілих будівель і дозволяє виділити фінальну забудову посаду. Внаслідок пожежі у будівлях законсервувалися обгорілі стіни з напівколод (подекуди на висоту 6 рядів), залишки дерев'яної підлоги, меблів, дерев'яного посуду, знарядь праці. Котловани були заглиблені у материк від 0,4 до 1,2 м, мали підквадратну форму розмірами від 4 х 4 до 4,5 х 5 м по внутрішньому простору і не мали однакового орієнтування щодо сторін світу. Відсутні і закономірності побудови опалювальних пристроїв. Це печі з болотяного глею діаметром від 0,9 до 1,2 м, розміщені в одному з кутів будівлі, майже впритул до дерев'яних стін. Зі споруд цього часу походять знахідки побутових речей, знарядь праці у вигляді кістяних проколов, пірофілітових і керамічних пряслиць, ножів, залізних голок, бабок для гри, кам'яних оселків, кресал тощо. Прикраси представлені сердоліковим і скляним намистом, бронзовими напівсферичними гудзиками, уламком срібної підвіски типу «Ворге», бронзовими гудзиками та ін.

У житловій споруді 6 у 2012 р. виявлено перстень зі вставкою з білого каменя чи скла (?) та шипоподібними виступами з чотирьох сторін. Такий перстень виявлено у більш ранньому житлі на цій ділянці, а ще 2 знайдені в культурному шарі (рис. 6: 11–12). За аналогіями вони наближені до типу 12 а (за класифікацією Т.Г. Сарачевої), відомі на салтовських пам'ятках кінця IX – першої половини Х ст. [10, с. 90–93; 8, с. 63]. У цій споруді був знайдений ніж з волютоподібними закінченнями, що за типологією Л.В. Королькової належить до типу – II, варіанту – 3 і датується у межах VIII–Х ст. [5, с. 148–152; 3, с. 234–238].

Особливо слід відзначити знахідку плужного комплексу з житлової споруди 7 (розкоп 4, 2012–2013 рр.), виявленого під завалом згорілих стін на підлозі між стіною та піччю. Комплекс складається з лемеха та чересла типу ІВ2 (за типологією Ю.О. Краснова) і датується другою половиною I тисячоліття [4, с. 40–42]. Окрім знахідок побутового і господарського інвентаря у житлі знайдено срібну сережку «екімауцького типу» середини – другої половини Х ст. [7, с. 109–113; 9, с. 295–297] (рис. 6: 13).

З шару пожежі у споруді 3-Б походить дирхам Насра II Ахмада (914–943 рр.) (рис. 6: 3). Ще один дирхам виявлений в культурному шарі, являє собою східноєвропейське наслідування саманідському дирхаму Х ст. (рис. 6: 4).

Керамічний матеріал зі споруд останнього горизонту (III будівельний період), що були знищені пожежею, представлений круговими посудинами з доманжетними та манжетними вінцями різних форм, орнаментованих лінійним і хвилястим орнаментом, нігтьовими вдавленнями тощо. Посудини цього горизонту мають гарний випал та добре вимішане тісто. Серед кухонного посуду зустрічаються ліпні та кружальні сковорідки [12; 13].

До більш раннього періоду забудови Виповзівського посаду належать об'єкти, які містять матеріали першої половини Х ст., що інколи перекриті або частково прорізані згорілими спорудами. Забудову більш ранніх горизонтів посаду дуже складно об'єднувати в одночасові будівельні горизонти, оскільки житла цього часу зазнавали неодноразових перебудов, містять 1-2 опалювальні споруди, що змінюють одна одну і мають сліди ремонтів. Котловани цих жител влаштовувалися на одних і тих же місцях з незначним зміщенням. Для більш повного розуміння забудови вони були виділені в окремі будівельні періоди за ознаками повної перебудови оселі. Така картина дозволяє виділити 2 горизонти у межах кінця IX – першої половини Х ст.

Житла мали заглиблені котловани підпрямокутної форми розмірами від 3,5 х 3,5 до 4,5 х 4,5 м, заглибленими в материк на 0,8–1,2 м, і були орієнтовані стінами по сторонах світу.

Глинобитні печі розміщувалися в одному з кутів котловану без будь-яких закономірностей. У житлі 6-А (розкоп 4, 2012 р.) виявлені 2 печі, що стояли одна на одній із незначним зміщенням до сходу. Вони були сформовані із сірого болотяного глею, розмірами від 1 до 1,2 м, розміщені в північно-західному куті споруди і обернені устям до сходу. Склепіння нижньої печі було зруйновано до рівня черені, і на її місці була побудована нова, зі зміщенням на 0,3 м на схід. Така ситуація простежується і в спорудах 3 та 3-А (розкоп 1, 2011 р.) та споруді 7-Б (розкоп 4 2013 р.) [12]. У деяких випадках помітна підсипка старої підлоги материковим піском та формування нової.

У котловані житла 6-А знайдено 2 дирхами. Один цілий, з двома отворами трикутної форми, що належить до східноєвропейського наслідування Саманідам, Ізмаїлу ібн Ахмаду і датується першою чвертю X ст. (рис. 6: 5). Другий – $\frac{1}{4}$ монети – належить до династії Саманідів, Ахмаду ібн Ізмаїлу і датується 908–912 рр. (рис. 6: 6). З жител походить побутовий та господарський інвентар, прикраси, деталі ремінної гарнітури та кругова кераміка [15, с. 24–26].

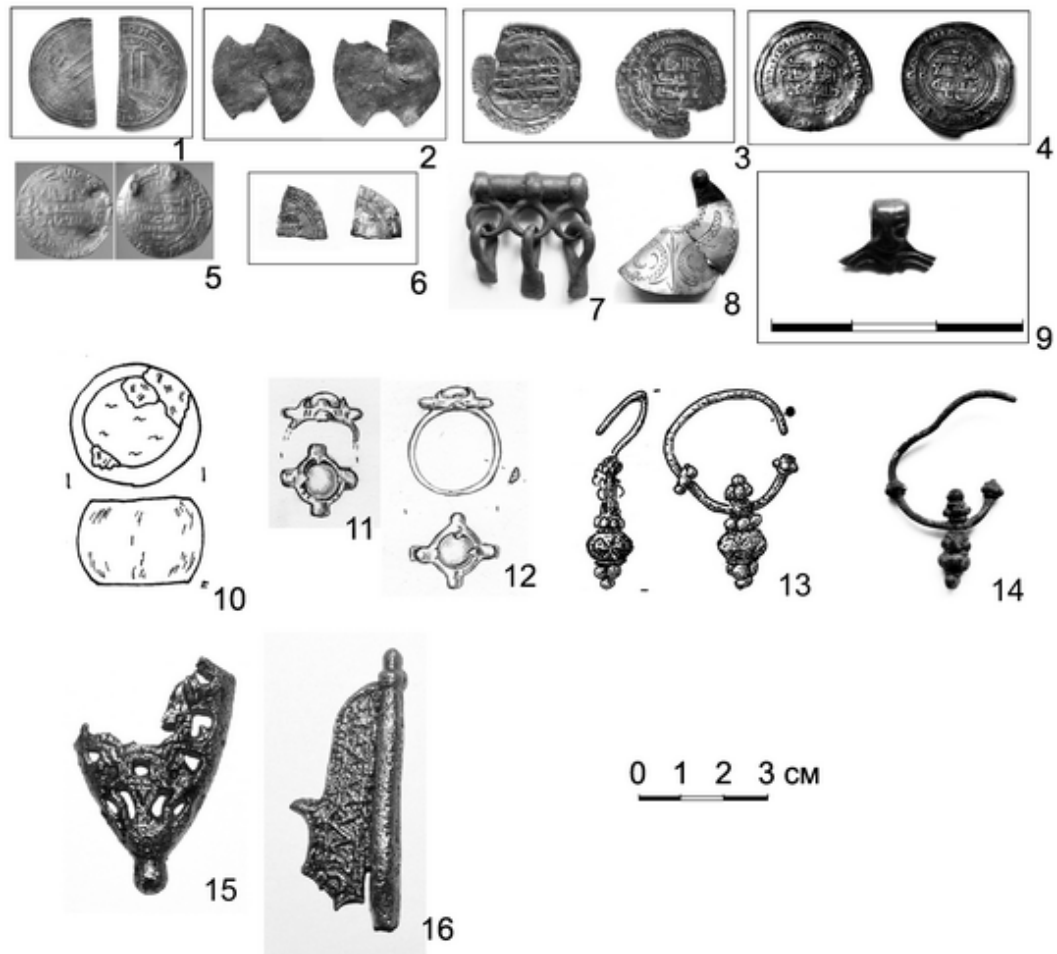

Рис. 6. Знахідки імпорту та прикрас з Виповзівського археологічного комплексу

Посуд з цього горизонту представлений уламками ранньокругових форм зі слабозаглаженою поверхнею. У тісті наявна значна кількість шамоту та дресви, горщики слабо обпалені, вінця

мають доманжетні та ранньоманжетні форми з вертикальними та середньовідігнутими назовні вінцями. В окремих випадках присутній плавний перехід від шийки до невираженого плічка. Орнаментация посуду досить багата і наявна на всій поверхні з перевагою ліній та повільної хвилі. У порівнянні з керамічним матеріалом будівельного горизонту III, вона має певні відмінності у виготовленні та формах.

Найбільш ранній давньоруський період забудови (будівельний горизонт I) можна простежити на розкопі 4, 2012–2013 рр., де котловани житлових споруд 8 та 7-А перекриті житлами більш пізнього горизонту. Житла мали опалювальні пристрої у вигляді печей із сірого глею зі слідами перебудов. Забудова цього давньоруського горизонту майже не відрізняється від попереднього за матеріалами та особливостями облаштування жител.

Керамічний матеріал не відрізняється від будівельного горизонту більш пізнього часу (II). Серед індивідуальних знахідок слід відзначити керамічні пряслиця, кістяні проколки, ножі, рибальські гачки та інші речі побутового призначення.

Складна схема періодів перебудов житлових споруд на посаді Виповзівського археологічного комплексу не дозволяє виділити чіткі етапи забудови у межах I та II будівельних горизонтів, оскільки в кожному з періодів фіксуються перебудови опалювальних пристроїв по 1–2 рази. Часта зміна печей може свідчити про швидку зміну населення посаду протягом недовгого проміжку часу. Не виключено, що зміна печі залежала не від часу її використання, а від зміни господарів будівлі, коли основні конструкції житла були ще придатними для проживання. На користь цього вказує і перенесення печі у протилежний кут будівлі. При довгому використанні житла, як правило, піч піддавалася ремонту на своєму місці (підмазка склепіння, формування нового череня поверх старого). Такі ремонти можна простежити на Шестовицькому городищі та посаді [14, с. 14.].

Випадки використання старих котлованів жител по 2–3 рази на укріплених поселеннях такого типу є нетрадиційними. Це може бути спричинено лише браком місця для нової забудови та досить швидкою зміною населення протягом кінця IX – середини X ст. Міграцію чи переселення людності підтверджують індивідуальні знахідки та керамічні форми, нехарактерні для території Подесення.

Населення Виповзівського посаду наприкінці IX – у першій половині X ст. майже не займалося землеробством, про що свідчать лише 2 знахідки орних знарядь, відсутність предметів для збирання урожаю та незначна кількість господарських споруд. Серед занять мешканців переважали ремесла та промисли, що засвідчують токарні різці, залізні та кістяні шила, залишки браку та напівфабрикатів кісткорізної справи, уламки тиглів, лячок, матриць, металургійні шлаки, рибальські гачки та остроги, кістяне вістря стріли тощо.

Предмети озброєння виявлені у різних частинах пам'ятки, зокрема це фрагмент бронзового наконечника скандинавських піхов меча, вістря стріл, бойовий ніж, уламки лез від бойових сокир, кольчужні кільця, бляшки та пряжки від ремінної гарнітури [13, с. 186–188] (рис. 7).

Біля підніжжя городища та посаду з північного боку знаходиться відкритий поділ площею 30–100 x 450 м, що займає підвищення, розташоване вздовж мису із заходу на схід. У 2013–2014 рр. та 2018–2019 рр. було проведено дослідження ділянки подолу під береговою терасою у безпосередній близькості від стародавнього русла притоки р. Кримки (стариця р. Десни), де вдалося виявити три горизонти культурного шару. Верхній (горизонт I) являє собою перевідкладений культурний шар, що оплив з тераси мису. Керамічний матеріал з верхнього шару хронологічно змішаний. Безпосередньо під верхнім горизонтом залягав прошарок алювіальних відкладень потужністю до 0,4 м, що виник в результаті періодичності середньовічних паводків. Під ним зафіксовані два законсервовані горизонти культурних відкладень. Найбільш ранній (го-

ризонт III) лежить безпосередньо на материку у вигляді чорної сильно гумусованої супісі зі значними включеннями вугілля. Потужність його складає до 0,25 м. Пізніший (горизонт II) залягав між алювієм та гумусованими прошарками з вугликами (горизонт III). Він представлений темно-сірою гумусованою супіссю з включеннями вугілля та окремих алювіальних прошарків. Потужність його досягала 0,4 м.

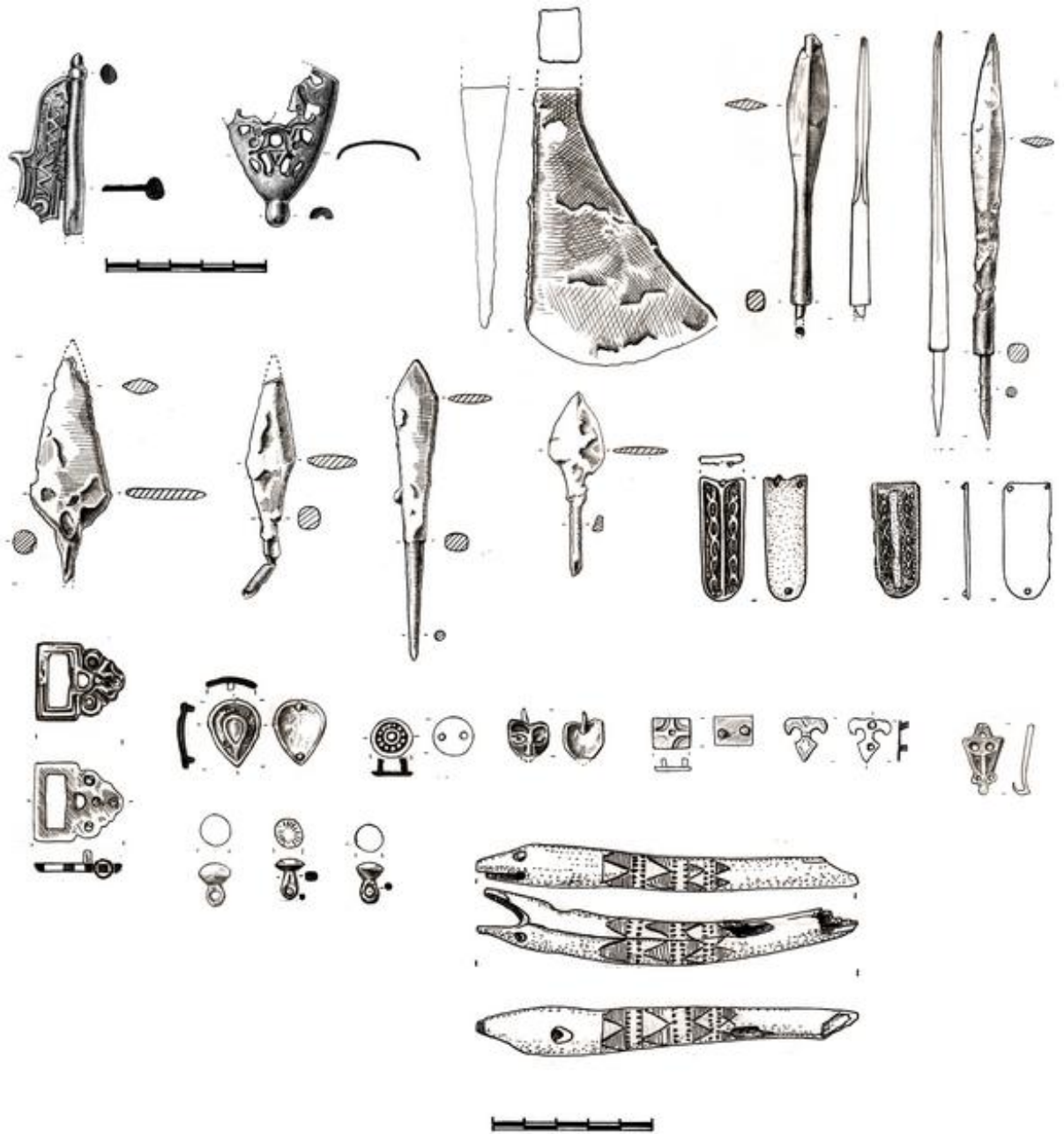

Рис. 7. Знахідки елементів озброєння та дружинного реманенту з Виповзівського археологічного комплексу

Найбільш ранні об'єкти подолу репрезентовані стовповими ямами діаметром від 0,35 до 0,6 м, заглибленими у материк на 0,13–0,75 м, що зафіксовані у центральній та східній частинах розкопу 1 і становлять єдину групу об'єктів за лінією урізу води. Цілком вірогідно, що це залишки перших дерев'яних конструкцій подолу – причалів або пірсів, збудованих наприкінці IX – на початку X ст.

Пізніше, у першій половині X ст. тут будуються сухі доки для стоянки та ремонту річкових суден у вигляді каналів, облаштованих деревом. Такі конструкції гинуть у середині – другій половині X ст. разом з іншими частинами пам'ятки [13] (рис. 8).

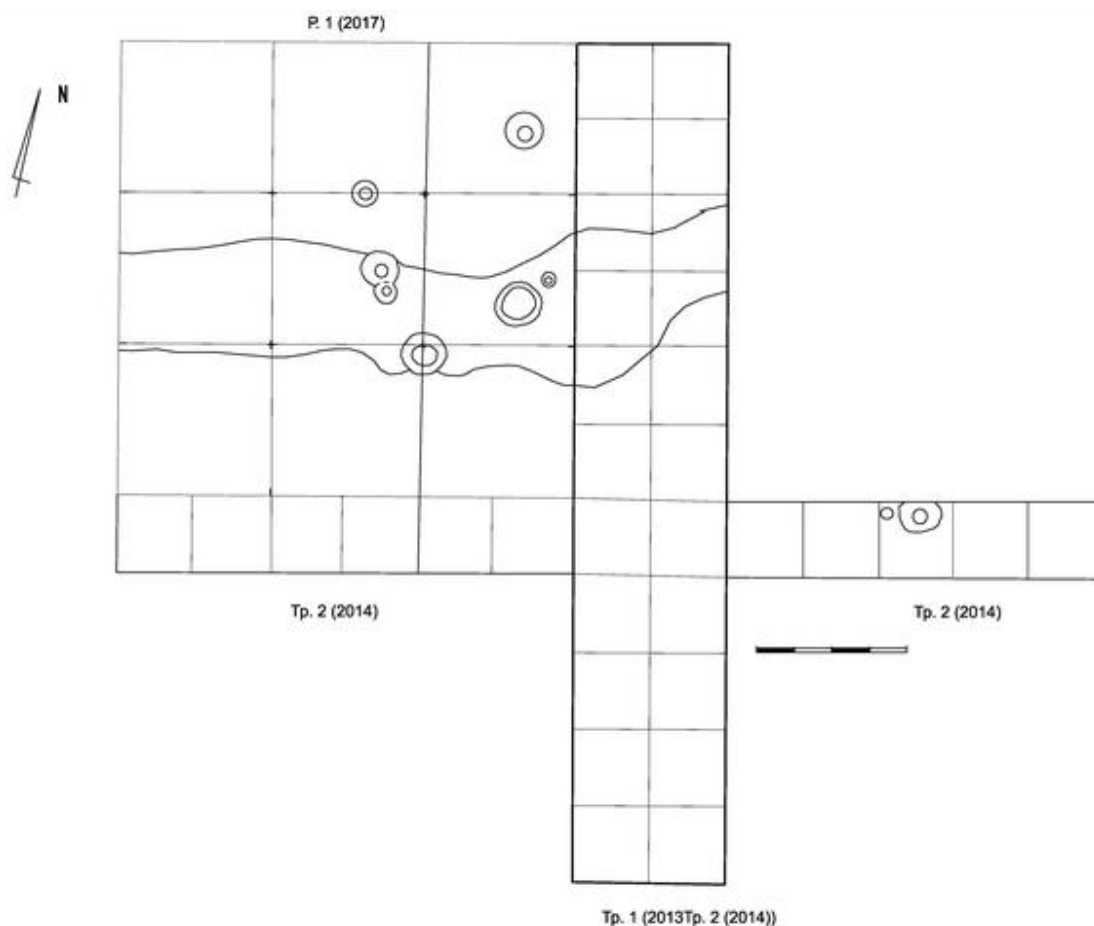

Рис. 8. План об'єктів на досліджених ділянках подолу

Функціонування портової зони Виповзовзівського археологічного комплексу – закономірний процес розвитку торгівельно-ремісничих поселень середньовічної Європи, мешканці яких використовували річки не лише для отримання харчових ресурсів, але і для перевезення вантажів. Про включення мешканців Виповзова у міжнародну торгівлю свідчать знахідки імпортованих товарів як з території городища і посаду, так із подолу (арабські дирхами, важок арабського зразка та різноманітні прикраси). Наприклад, у 2010 р. на незначному підвищенні заплави лівого берега р. Кримки було виявлено залізний обтягнутий бронзою важок діжкоподібної форми – неодмінний атрибут купця X–XIII ст.; на городищі та посаді знайдено сім арабських дирхамів, дато-

ваних від 890-х рр. до 940-х рр. Слід зазначити, що дирхами були виявлені як у культурному шарі пам'ятки, так і в об'єктах, що належали до різних будівельних горизонтів і являли собою закриті комплекси. Це свідчить, що місцеве населення було включене в активні торговельні кампанії. Серед знайдених монет три були являли собою наслідування абасидських та самманидських дирхамів. Три дирхами були порізані ще в давнину. Окрім того, по обидві сторони мису, у портових зонах, було виявлено поодинокі фрагменти роменської кераміки, прикрашеної мотузковим орнаментом. Така ж ситуація простежена і на подолі Шестовицького городища, що засвідчує торговельні контакти з літописними сіверянами.

Серед імпортованих речей відзначимо фіно-угорську (рис. 6: 7) та фрагмент скандинавської підвісок у стилі «Вогне» (рис. 6: 9), хазарські персні (рис. 6: 11–12), ножі з волютоподібними закінченнями, срібні гудзики та поясні накладки тощо. Знахідки наконечників стріл, кольчужні кільця, фрагменти ремінної гарнітури, гачки від обмоток, гудзики, уламок бронзового псалія мають яскраво виражені скандинавські риси. Знахідки військового реманенту з Виповзова належать до кола старожитностей так званої дружинної культури, носіями якої була військово-торгівельна еліта ранньої Русі. На користь цього припущення можна згадати знахідку частини наконечника піхов меча (рис. 6: 15). За типологією С.Ю. Каїнова, знахідка належить до групи IV – наконечників з мотивом «людської фігури». Він має аналогії в Швеції, Англії, Ісландії. На території Східної Європи такі наконечники знайдено в Гньоздові, Володимирських курганах, Іскоростені, Херсонесі [1].

Таким чином, Виповзівський археологічний комплекс формувався відповідно до загально-руських тенденцій розвитку міст та поселень раннього етапу становлення держави, що виникли наприкінці IX – на початку X ст. внаслідок активної військово-політичної та торговельної діяльності «русів». Знахідки посуду, прикрас, предметів побуту у культурному шарі пам'ятки та об'єктах рубежа IX–X ст. свідчать про вірогідність переміщення невеликих груп населення з території Правобережжя Дніпра до Нижнього Подесення. Не виключено, що наприкінці IX – на початку X ст. представників лука-райковецької культури було використано для заселення подібних пунктів, а можливо, і в якості рабів для подальшого продажу на ринках Сходу. Важливо зазначити, що на території Нижнього Подесення відсутні поселення роменської культури, що могли б скласти підоснову давньоруських пам'яток регіону. Скоріше за все, у першій половині IX ст., після зникнення волинцівської культури, ця територія знаходилася у запустінні і слугувала лише транзитним шляхом по р. Десні та її притоках.

Джерела та література:

1. Каинов С.Ю. Наконечники ножен мечей из Гнездова. *Гнездово. Результаты комплексных исследований памятника*. М., 2007. С. 202–204.
2. Коваленко В.П., Скороход В.М. Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX – початку X ст. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Вип. 73. Серія: історичні науки. № 6. Чернігів, 2009. С. 66–82.
3. Королькова Л.В. Вопросы интерпретации ножей с волютообразным навершием. *Тверской археологический сборник*. Тверь, 1994. С. 234–238.
4. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. М., 1987. 235 с.
5. Минасян Р.С. Железные ножи с волютообразным навершием. *Проблемы археологии*. Л., 1978. Вип. 2. С. 148–152.
6. Моця О.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Оборонні споруди Виповзівського городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр»*. Чернигов, 2012. С. 60–66.
7. Новикова Е.Ю. О сергах «экимауцкого типа». *Проблемы археологии Евразии* (по материалам ГИМ). М., 1990. С. 107–116.
8. Путь из Варяг в Греки и из Грек. Каталог выставки. М., 1996. 101 с.
9. Рябцева С.С., Тольков Н.П. Алчедарский клад и центры ювелирного ремесла Восточной Европы конца IX – начала XI вв. *Stratum plus*. 2010. № 5, С. 285–300.

10. Сарачева Т.Г. Металлические перстни Днепровского Левобережья (конец IX – первая половина XIII вв.). *История и эволюция древних вещей*. М., 1994. С. 85–100.

11. Скороход В. Дослідження причалу X–XI ст. на Шестовицькому подолі. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*: Матеріали VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2008. С. 190–193.

12. Скороход В.М., Мироненко Л.В. Нові дослідження на посаді Виповзівського городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году*. Гомель, 2013. С. 181–185.

13. Скороход В.М., Терещенко О.В. Археологічні роботи на північно-західній околиці посаду Виповзівського городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году*. Гомель, 2013. С. 186–188.

14. Скороход В.М. Садибна забудова північної частини посаду городища Коровель у X – на початку XI ст. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 11–19.

15. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експ. № б/н. 197 с.

16. Скороход В.М., Капустін К.М. Дослідження на подолі Виповзівського археологічного комплексу. *Археологія*. 2018. № 4. С. 127–138.

17. Скороход В.М., Жигола В.С. Давньоруська забудова Виповзівського городища. *Археологія*. 2017. № 1. С. 88–99.

Петро Гребень, Володимир Марченко
Чернігів

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1991 р. У ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ ДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

У липні–серпні 1991 р. експедиція Чернігівського обласного археологічного центру проводила охоронні археологічні роботи в зоні будівництва багатоквартирного житлового будинку по вулиці Мстиславській (колишня Фрунзе) [2, с. 1]. Розкоп площею 570 кв. м був розташований у північній частині літописного «передгороддя» Чернігова, приблизно за 500 м від сучасного русла р. Стрижень. Він орієнтований довгою віссю у напрямку північний захід – південний схід (рис. 1, I).

Потужність культурного шару на дослідженій ділянці становила 0,25–1,1 м. Він практично повністю був знищений житловою забудовою та інженерними комунікаціями XX ст. Керамічний матеріал з культурного шару розкопу можна розподілити на дві групи. До першої групи відноситься кераміка кінця XI – середини XII ст., до другої – XVII–XVIII ст. Речові знахідки репрезентовані намистиною, пряслицем і фрагментом глиняної іграшки.

Значна частина материка у межах розкопу була пошкоджена фундаментами знесених житлових і господарських будівель та котлованами інженерних комунікацій. Загалом повністю або частково було досліджено 5 споруд, 26 господарських та близько 60 стовпових ям, серед яких найбільший інтерес становлять споруди 1, 2 та яма 2.

Споруда 1 відноситься до жител стовпової конструкції. Її котлован має прямокутну форму (5,2 x 4,1 м), заглиблений в материк на 0,6–0,7 м та орієнтований довгою віссю у напрямку південь–північ (рис. 1, I). З північного боку споруди зафіксовано вхід до неї розмірами 1,3 x 2,2 м. У північно-західному куті споруди (праворуч від входу), на рівні долівки досліджені залишки глинобитної печі. Горішня частина її зруйнована і фіксувалася в заповнені споруди південніше самої печі. У розвалі печі виявлені уламки амфори з графіті (рис. 1, IV). Достовірно відтворити напис неможливо через відсутність уламка з частиною тексту. Ймовірно, за аналогією з іншими знахідками амфор з графіті, перший рядок напису являв собою словосполучення «сія корча-

га» [3, с. 60–61]. Вірогідно, фрагменти амфори були вмазані у черинь печі при її побудові. Скоріше за все, піч мала округлу форму, з щелепами, орієнтованими на схід.

Виходячи з характеру нашарувань у нижній частині заповнення споруди, спочатку вона мала глиняну підлогу, а пізніше був зроблений дерев'яний поміст, який згорів (як і сама споруда) під час пожежі.

Із споруди походили лезо залізного ножа та керамічний матеріал кінця XI – першої половини XII ст. (рис. 1, II). Понад 40% кераміки має на плечиках та по краю вінця орнамент. Найчастіше зустрічається лінійний орнамент, рідше – хвиляста лінія у сполученні з насічками по краю вінця, і лише поодинокі екземпляри репрезентують варіанти комбінування лінійного орнаменту з хвилястою лінією і такої ж комбінації з доданням насічок по краю вінця.

Споруда 2, яка розташована за 1,6 м на захід від споруди 1, була досліджена лише частково, оскільки частина її виходила за межі розкопу. Центральна частина споруди на всю глибину пошкоджена траншеєю водогону XX ст. (рис. 1, I).

Зазначена споруда складається з двох частин. Котлован її південної частини має неправильну підквадратну форму (5,3 x 4,8 м) і заглиблений у материк на 1,55 і 1,7 м. Нижня частина котловану заповнена нашаруваннями сіро-жовтого супіску різної щільності та відтінків. Їх перекриває шар сіро-коричневого супіску з включеннями деревного вугілля та глини, який частково фіксується і на дні котловану південної частини споруди. Вище зазначеного шару заповнення обох частин споруди, в основному, складають нашарування сірого супіску різної щільності та відтінків з великою кількістю включень деревного вугілля і частково попелу.

Котлован північної частини споруди має прямокутну форму (3,6 x 2,0 м) і заглиблений у материк на 0,6–0,65 м.

У заповненні споруди 2 виявлено 6 фрагментів залізного окуття цеберка, 2 залізні скоби, пінцет (?), фрагменти ножиць та стиля, механізм замка (тип 3 за Б.О. Колчиним) [5, с. 161–162], фрагмент вінця бронзової миски, ключка із завісою від скриньки, бронзова підвіска для панікадила, точильні бруски з пісковика, фрагмент шиферного пряслиця, скляна намистина, фрагменти ручки скляної посудини (рис. 2, 1–5) та кераміки першої половини – середини XII ст. (рис. 1, III).

Стратиграфічно, а, вірогідно, і функціонально, зі спорудою 2 пов'язана яма 2. Її заповнення ідентичне нижнім нашаруванням південної частини споруди 2. Яма має неправильну овальну форму (1,6 x 1,15 м), витягнуту зі сходу на захід.

З ями походили окуття цеберка та його фрагменти, а також вироби з бронзи: заготівка для скроневої підвіски (?), верхня частини стиля, ручка від скриньки, стулка вушка енколпіона (рис. 2, 6–8). Особливу групу складають вироби зі свинцю, серед яких застібка для книги у вигляді меча з отвором посередині (рис. 2, 9). Аналогічні застібки, тільки з бронзи, були знайдені під час розкопок на території садиби № 36 по вул. Рейтарській у м. Києві [6, с. 92–93]. Значний інтерес становлять дві накладки, одна з яких збереглася фрагментарно і має на зовнішній поверхні комбінацію рослинного орнаменту з геометричним малюнком (рис. 2, 10). На другій, на думку В.Г. Пуцка, зображено двох ангелів, які підносять образ Спаса (рис. 2, 11). Подібний сюжет відноситься до теми «*Maiestas Domini*» («Спас у силах» або «Спас у славі»), яка має досить багато схем та варіантів, у тому числі, пов'язаних з сюжетом Вознесіння – Другого Пришестя, і може датуватися кінцем X – початком XI ст. Дослідник вважає, що накладка або її сюжет може походити із Західної Європи, а саме з Франції.

Виходячи з плану споруди 2 та ями 2 і функціональної приналежності речового матеріалу, можна припустити, що це єдиний поки що в Чернігові комплекс, який може бути ототожнений із залишками невеликої дерев'яної садибної або парафіяльної церкви давньоруської доби.

Із заповнень інших досліджених споруд та ям походить незначний керамічний матеріал другої половини XI – середини XII ст., за винятком кількох ям, в яких були виявлені фрагменти кераміки XVII–XVIII ст. [2, с. 5, 6, 12–21].

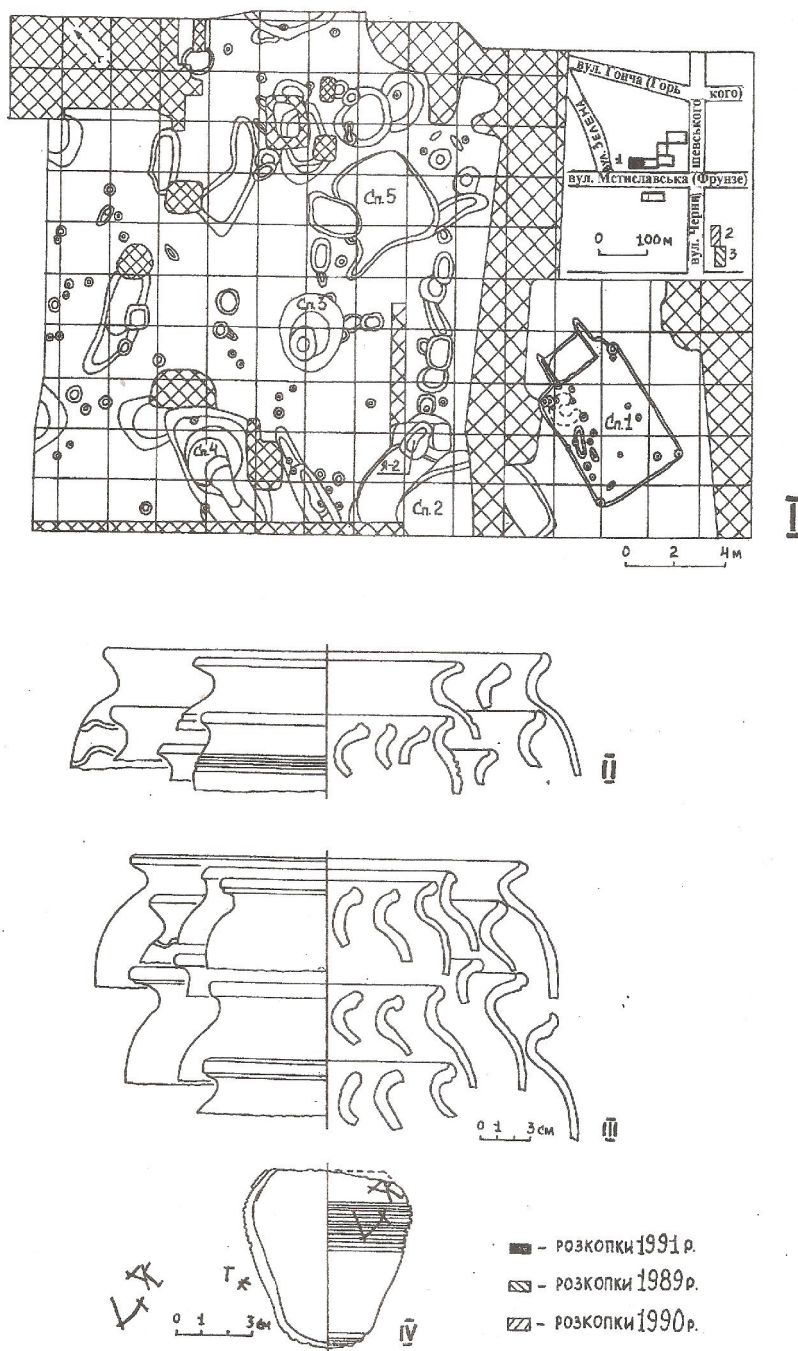

Рис. 1. I – план по матеріку ділянки досліджень по вул. Мстиславській (Фрунзе); II – кераміка зі споруди I; III – кераміка зі споруди 2; IV – амфора з розвалу печі у споруді I

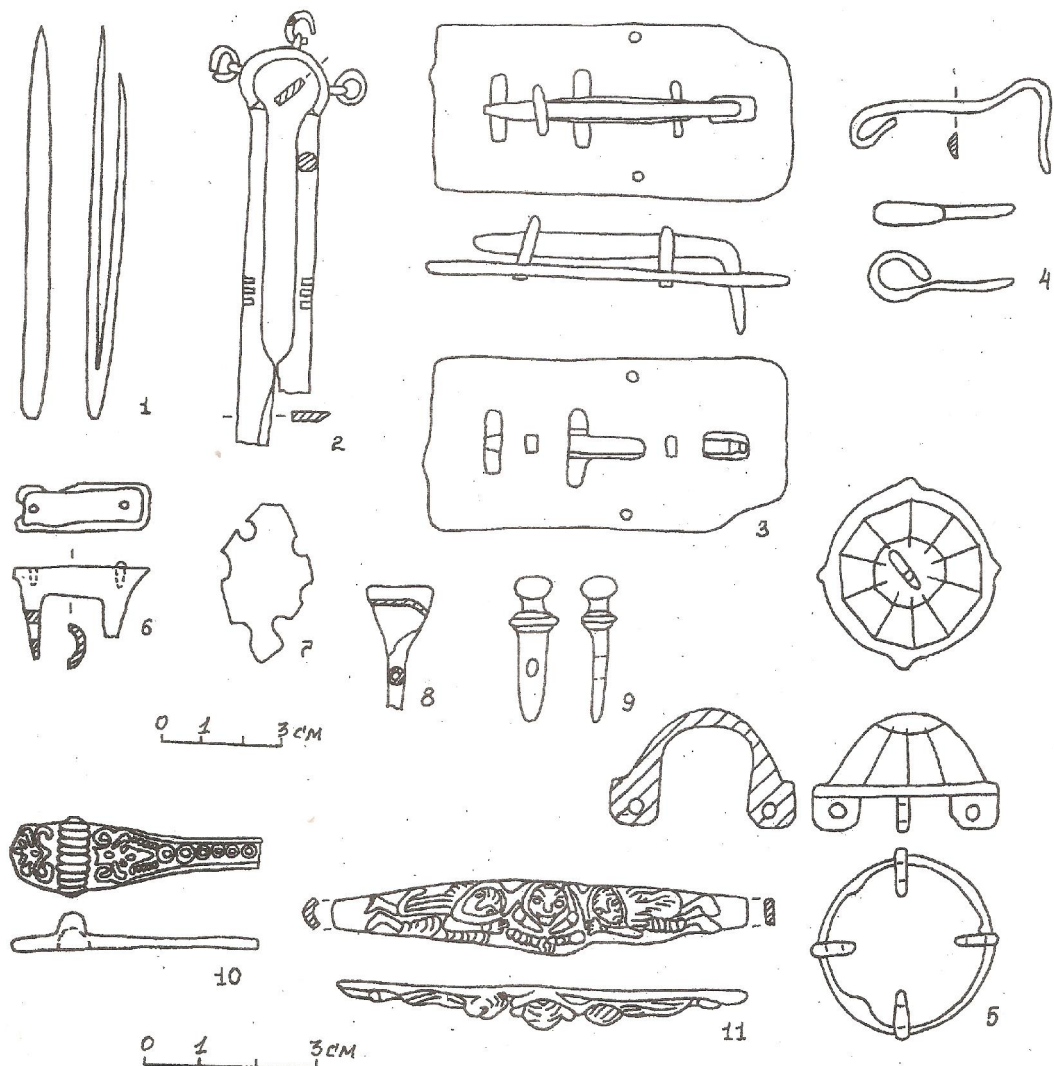

Рис. 2. Речі зі споруди 2 та ями 2: 1-5 – споруда 2;
6-11 – яма 2 (1-3 – залізо; 4-8 – бронза; 9-11 – свинець)

Таким чином, досліджена ділянка до середини XI ст. входила до складу так званої Стриженської групи курганів (за 300 м на південь від цієї ділянки Ю.М. Ситим у 1989 р. [4] та авторами у 1990 р. [1] були досліджені залишки декількох курганів). Починаючи з другої половини XI ст., вона поступово забудовується, найбільшої ж інтенсивності життєдіяльності на цій території досягає наприкінці XI – у середині XII ст. Її занепад пов'язаний, вірогідно, з міжусобними війнами давньоруських князів та нападами половців у 40–60-х рр. XII ст., в результаті яких, у першу чергу, потерпало населення передмість давнього Чернігова. Життя на дослідженій території поновилося лише у XVII ст.

Джерела та література:

1. Гребень П.Н., Марченко В.Н. Отчет об охранных археологических работах на Черниговском посаде в 1990 г. НА ІА НАНУ, ф. експ. 1990/110. 21 с.
2. Гребень П.Н., Марченко В.Н. Отчет об охранных археологических работах в 1991 г. на посаде в г. Чернигове. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. експ., 1991/77. 22 с.

3. Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. К., 1982. 182 с.
4. Казаков А.Л., Сытый Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах на Черниговском посаде в 1989 г. (ул. Чернышевского, 15). НА ИА НАНУ, ф. эксп., 1989/129, 19 с.
5. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей. *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода.* М., 1982. С. 156–177.
6. Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. К., 1982. 95 с.

Сергій Сорокін, Олександр Бондар
Чернігів

УНІКАЛЬНА СПОРУДА X ст. З ПОСЕЛЕННЯ ОРЄШНЯ-II У СЕДНЕВІ

Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць відомі з середини XVII ст. Протягом XVIII–XIX ст. історики та краєзнавці вивчали писемні джерела, порівнювали їх з результатами візуального обстеження і археологічних розкопок, з метою локалізації літописного Сновська (Сновеська).

На території смт Седнів, у рамках дослідження літописних міст Чернігово-Сіверської землі, у 1980 р. В.П. Коваленко здійснив дослідження оборонних споруд городищ Орєшня і Коронний Замок та визначив час їх появи [1]. У цьому контексті пам'ятки в ур. Орєшня, згідно з його дослідженнями, є початковою ланкою в історії літописного міста.

Городище Орєшня розташоване на південно-східній околиці Седнева, на мису правобережної тераси р. Снов, біля гирла яру. Його обстежували І.І. Ляпушкін у 1961 р., В.І. Непріна у 1969 р., Є.В. Максимов у 1975 р., В.П. Коваленко у 1979 і 1980 рр. [2] Найдавніші шари городища належать до милоградської культури раннього залізного віку (I тис. до н.е.).

На городищі Орєшня та його посадах присутні матеріали X ст. Посади городища частково розорюються та засаджені лісом. Поселення Орєшня-II (південний посад городища) було відкрите у 1973 р. О.В. Шекуном і досліджувалося Є.В. Максимовим у 1975 р. Поселення Орєшня-II має розміри 50–90 х 400 м і на сьогодні засаджене лісом. Розкоп № 1 (2017 р.) був закладений у східній частині поселення, на краю мису. Розкопки проводилися з метою уточнення культурно-хронологічного зв'язку пам'ятки з городищем Орєшня.

Численні господарські споруди є звичним явищем на давньоруських пам'ятках. Вони відрізняються формою, розмірами та функціональним призначенням. Вигляд цих об'єктів є досить стандартним, але інколи зустрічаються споруди дещо незвичні за своїми характеристиками.

Саме такою є споруда № 1, досліджена у 2017–2018 р. на поселенні Орєшня-II. Верхня частина котловану округлої форми, діаметром близько 4,5 м має вигляд похилої полицки завширшки 0,8–1,3 м, що плавно знижується до центру. На ній розташовано 10 стовпових ямок, більшість з яких безумовно входять до конструкції наземної частини споруди. Діаметри ямок 0,25–0,5 м, глибина 0,1–0,4 м. Стовпові ямки розташовані рівномірно по колу у котловані, що ймовірно вказує на їх функціональне призначення як елементів стовпкової конструкції стін.

З південного заходу зафіксовано похилий вхід шириною 1,5–2,0 м, довжиною близько 3,0 м (рис. 1).

У центрі споруди розташована незвично велика за розмірами яма (діаметр верхньої частини – до 2,2 м, середини – 1,4 м, нижньої – до 1,65 м, глибина – 2,7 м від рівня материка у розкопі). У розрізі яма має практично грушоподібну форму, з яскраво вираженим підбосом у нижній частині. Слідів глиняної обмазки стін не зафіксовано.

Верхня частина заповнення споруди являє собою замив з культурного шару пам'ятки і містить фрагменти кераміки милоградської, пізньозарубинецької, київської культур та давньоруського часу (другої половини X ст. н.е.) (рис. 2). З індивідуальних знахідок привертають увагу 2 невизначені залізні предмети та фрагмент бруска з пісковика. Середня частина заповнення складається з материкових замивів, що утворилися внаслідок руйнування стінок після закінчення використання об'єкту. Будь-які знахідки у цьому шарі відсутні. У найнижчій частині заповнення (трохи вище дна) зафіксовано прошарок (близько 0,15 м) материкового ґрунту, перемішаного із золою та вугликами. У прошарку знайдено кілька фрагментів кераміки другої половини X ст.

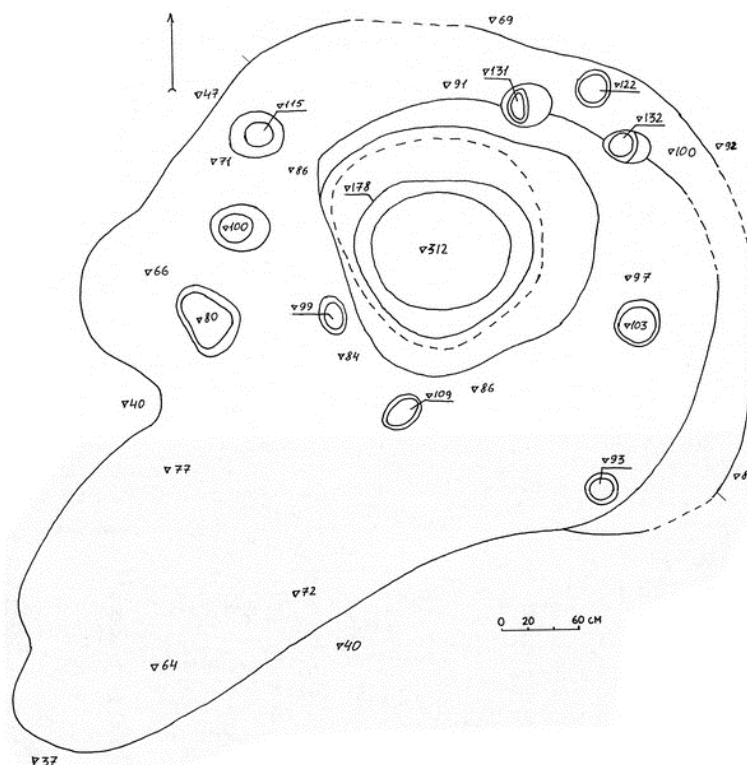

Рис. 1. План споруди 1 на поселенні Орешня-II

Таким чином, на нашу думку, стіни будівлі склалися із вкопаних по колу стовпів, до яких кріпилися плоти з соломи або комишу. Дах конусоподібної (шатрової) форми. Вхід закривався окремим приставним плотом (рис. 3). Стіни з соломи сприяли гарній вентиляції, що дозволяло сушити зерно.

Особливістю споруди є її незвично великі розміри та зафіксована стовпова конструкція стін. Схожий за розмірами об'єкт досліджено на поселенні Ліськове-ІІ (споруда № 47), але він мав де-що менші розміри та не мав стовпових ям навкруги [3, с. 50, 141].

Необхідно відзначити, що поблизу (майже впритул) досліджено комплекс з двох стандартних для давньоруського часу зернових ям. Вони круглі в плані та грушоподібні у розрізі. Діаметри верхніх частин близько 1,0 м, найбільш розширених нижніх частин – 1,5 м, глибина – 1,7 м та 1,9 м. Аналоги широко відомі на давньоруських пам'ятках Подесення.

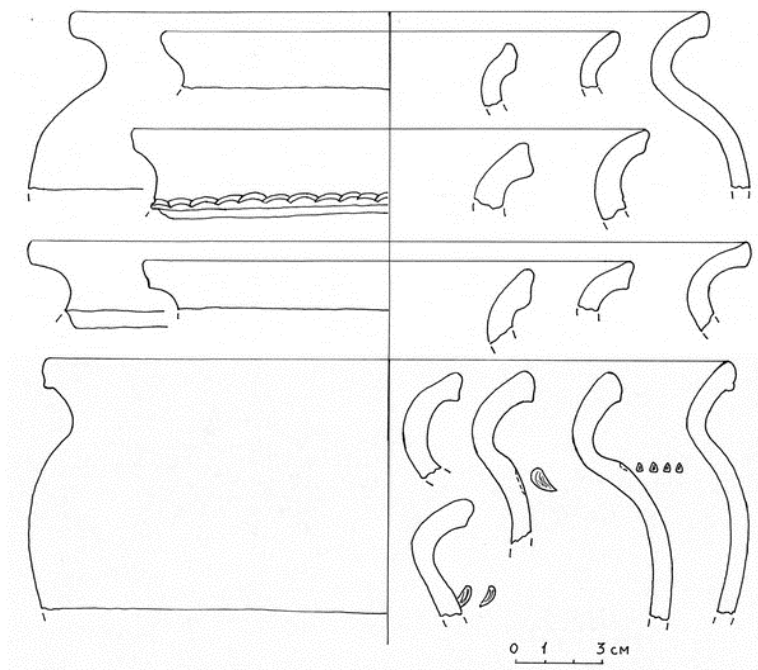

Рис. 2. Кераміка зі споруди 1

Рис. 3. Реконструкція зовнішнього вигляду споруди 1

Ями, також датовані другою половиною X ст., ймовірно, входили до одного господарського комплексу з великим льохом.

У цілому, споруда № 1, скоріше за все, є одним з ключових елементів господарської частини поселення та використовувалася для зберігання великої кількості припасів. Становить інтерес незвично великий об'єм та відносна конструктивна складність об'єкту.

За етнографічними джерелами, такі споруди під назвою клуня, мали широке розповсюдження на Поліссі та Дніпровському Лівобережжі [4, с. 314]. Вони використовувалися для сушіння та зберігання зерна. Якщо яма пустувала, то використовувалася для зберігання вуликів взимку. Деінде схожі клуні зустрічаються навіть сьогодні.

Джерела та література:

1. Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска. *Археологические открытия 1982 года*. М., 1984. С. 271–272.
2. Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область. Чернігівський район. Чернігів, 2015. 208 с.
3. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів, 1999. 184 с.
4. Бондарчик В.К., Броим И.Н., Бураковская Н.И. *Полесье*. Материальная культура. Киев, 1988. 448 с.

*Людмила Сытая
Чернигов*

ИГОЛЬНИКИ ИЗ ШЕСТОВИЦЫ

В результате многолетних исследований Шестовицкого археологического комплекса собрана большая и разнообразная коллекция, в которой представлены различные категории вещей: предметы вооружения и снаряжения всадника, орудия труда, инструменты, украшения, предметы повседневного быта и многое другое.

К кругу бытовых предметов можно отнести футляры для иголок – игольники. Они относятся к древнейшим предметам материальной культуры и известны еще со времен палеолита. Чтобы костяные иглы не терялись и не ломались, их хранили в специальных костяных трубочках – футлярах [5, с. 196]. Игольники различаются по способу ношения. Наиболее древними являются вертикальные, чаще всего изготовленные из костей мелких животных или птиц. Через костяную трубочку пропускался ремешок или лента с воткнутыми иглами, нижний конец завязывался узлом, а верхний – крепился к одежде на груди или к поясу. Вертикальные игольники из кости и металла известны по этнографическим материалам народов Сибири [5, с. 196–207]. Игольники обычно входили в состав женских принадлежностей для шитья, но иногда ими пользовались и мужчины, надолго уходя из дома, особенно в сезон охоты. У народов Приамурья игольники составляли необходимый атрибут мужского поясного набора [5, с. 207].

Эта категория предметов интересовала многих исследователей. Футлярам для иголок Восточноевропейского Севера посвящена работа Л.А. Голубевой [2, с. 199–204]. Е.А. Рябинин отмечал, что вертикальные металлические игольники являлись принадлежностью смешанного славяно-прибалтийско-финского населения лесной зоны Восточной Европы [9, с. 150–159]. Костяные игольники рассматривали в своих исследованиях В.Е. Флёрова (Саркел – Белая Вежа), В.У. Медведева (территория Белоруссии), О.И. Давидан (Старая Ладога), Т.А. Пушкина (Гнездово), В.А. Мальм (Ярославское Поволжье), М.С. Сергеева (Киев, Воинь) [12, с. 79–80; 7, с. 48; 3, с. 111; 8, с. 57–58; 6, с. 34; 10, с. 81–84; 11, с. 49–50].

Среди материалов, полученных в результате исследований в Шестовице, известны одиннадцать игольников, преобладающее большинство которых изготовлено из кости мелкого рогатого скота и птицы¹. Вертикальные футляры представлены двумя изделиями разных типов.

Тип 1 – без орнамента и без отверстий для подвешивания (рис. 1). Представляет собой полую костяную трубочку длиной 7,4 см, диаметром 0,9–1,0 см, с подлощенной у одного края поверхностью (ЧОИМ. Арх-1855). Происходит из ямы X–XI вв. на посаде городища Коровель. Это изделие относится к простейшим трубчатым игольникам, не требующим никаких дополнительных конструктивных элементов. Лента с воткнутыми иглами пропускалась через трубочку, нижний конец завязывался узлом, – если нужно было достать иглу, то футляр просто подтягивали вверх. Такие игольники хорошо известны по материалам Саркела – Белой Вежи [12, с. 79].

Тип 2 – с орнаментом и отверстиями (рис. 2). Игольник вырезан из рога благородного оленя, его длина 4,1 см, диаметр 0,9–1,0 см (ЧОИМ. Арх-1031). В верхней части – два прорезанных наискось отверстия, что характерно именно для вертикальных игольников. При такой конструкции лента или ремешок крепились в верхней части при помощи отверстий, а отверстие внизу закрывалось пробкой или тряпочкой [12, с. 79]. Вся поверхность игольника декорирована кружками циркульного орнамента, верхний и нижний край украшены резными изображениями человеческих лиц, по три на каждом конце. Найден в постройке IX–X вв. на посаде. Точных аналогий этому изделию найти не удалось, но, судя по резным изображениям, очень напоминающим личину двуликого идола из Упланда (Швеция), происходит он из Северной Европы.

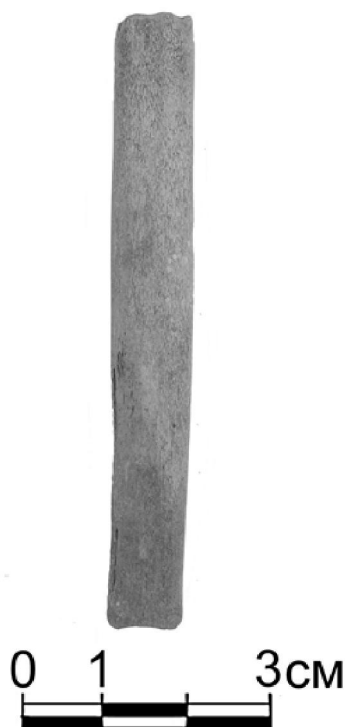

Рис. 1. ЧОИМ. Арх-1855

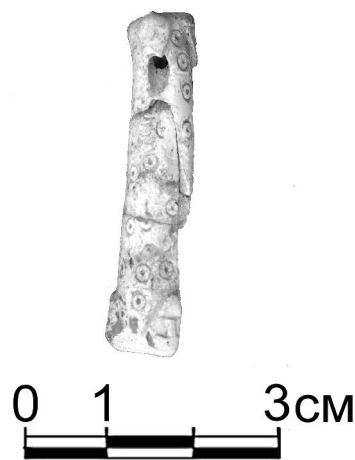

Рис. 2. ЧОИМ. Арх-1031

¹ Определение материала костяных игольников проводила к.б.н., мл. научн. сотрудник Института зоологии им. И.И. Шмальцауэна НАН Украины Е.Ю. Яниш.

Костяные горизонтальные игольники представлены шестью изделиями. Все они относятся к одному типу. Пять имеют вид полых трубочки, обрезанной с двух сторон, с подлощенной поверхностью. Посередине длины почти вплотную одно к другому просверлены два отверстия, в которые продевалось металлическое кольцо (рис. 3). Все указанные футляры были обнаружены на посадке городища: два (ЧОИМ. Арх-1207, В арх-295-(102–113)) – в постройках X – начала XI вв., три (ЧОИМ. Арх-1994, 1842, В арх-276-(92–402)) – в культурном слое X–XI вв. Длина изделий варьируется от 5,2 до 6,9 см, диаметр отверстий – от 0,25 до 0,4 см.

Шестой игольник несколько отличается от описанных выше. Он представляет собой костяную трубочку с двумя парами отверстий в средней части; длина – 6,5 см, диаметр – 0,7–0,9 см. Происходит из погребения молодой женщины в могильной яме, в кургане 100 (65) (раскопки Д.И. Блifelда, 1958 г., I группа). Находился с правой стороны костяка, у пояса, среди скопления вещей, которые, вероятно, лежали в сумочке: бусы с серебряной подвеской, изготовленной из дирхема, и ключ. Автор раскопок интерпретировал его как костяную дудочку или свистульку [1, с. 172, 216, табл. XXVII-3].

М.С. Сергеева отмечает, что для простых трубчатых игольников, найденных на памятниках Среднего Поднепровья, орнаментация не характерна, в основном они имеют гладкую отполированную поверхность без декоративного оформления [10, с. 83]. Это же можно сказать и о шестовицких находках.

Рис. 3. 1-ЧОИМ. Арх-1207, 2-ЧОИМ. Арх-1842; 3-ЧОИМ. Арх-1934; 4-ЧОИМ. В арх-276-(92-402); 5-ЧОИМ. В арх-295-(102-113)

Горизонтальные трубчатые игольники с отверстиями посередине характерны для памятников Севера Европы. Игольник из шведского могильника Туна найден с лежавшими в нем иглами, что не оставляет сомнения в предназначении этих предметов [3, с. 111]. Известны они в материалах Старой Ладogi, Гнездова, курганов Ярославского Поволжья, Киева [3, с. 111; 8, с. 58–59; 6, с. 34; 10, с. 82–83]. На территории Киева подобные игольники представлены единичными экземплярами.

Кроме костяных, в материалах из раскопок Шестовицы представлены и три металлические игольники. Прослеживается некая закономерность в местах обнаружения этих изделий: на городище не найдено ни одного экземпляра, почти все костяные футляры (за исключением одного) происходят с территории посада, а металлические – из курганного могильника и подола, т. е. низменной части памятника. Все металлические игольники относятся к типу горизонтальных.

Один футляр (ЧОИМ. Арх-1233), найденный в подъемном материале на подоле городища Коровель, изготовлен из медного сплава. На обоих его концах и посередине напаяны полоски белого металла: на концах – шириной 0,3 см, посередине – 0,6 см. В средней части трубочки пробиты два отверстия, расположенные близко одно к другому, сквозь которые продето кольцо для подвешивания. Длина изделия – 5,5 см, диаметр – 0,7 см (рис. 4). Внутри находились остатки железных иголок.

Рис. 4. ЧОИМ. Арх-1233

Второй игольник (ЧОИМ. В арх-349-(121-54)) происходит из сожжения на месте в кургане 31 (IX) (раскопки П.И. Смоличева, 1925 г., I группа). В материалах раскопок он описан как «уламки обгорѣлих предметів» [1, с. 127]. Длина изделия – 6,6 см, диаметр – 1,2 см (рис. 5). Плохая сохранность не позволяет уточнить какие-либо конструктивные детали предмета без реставрации.

Рис. 5. ЧОИМ. В арх-349-(121-54)

Еще один футляр для иголок обнаружен в детском погребении в могильной яме, в кургане 38 (32) (раскопки Д.И. Блифельда, 1957 г., I группа). Игольник находился в сумочке у пояса, вместе с ножиком, бубенчиком и ожерельем с лунницей. Представляет собой бронзовую цилиндрическую трубочку с муфточками на концах и обоймой посередине, с петлей для подвешивания; длина – 6,5 см, диаметр – 0,8 см (Рис. 6) [1, с. 134, 197, табл. VIII–13].

Игольник такого же типа, только с другим креплением для подвешивания в виде пластинки с петлей, припаянной по швуковки трубочки, происходит из раскопок нижнего яруса Киевского подола [4, с. 123].

Аналогичные изделия широко известны в материалах Бирки и Готланда [13, табл. 168, 169]. Футляры для иголок были характерны, прежде всего, для населения Европейского Севера и могли быть занесены в Шестовицу его представителями в X – начале XI вв.

Девять из одиннадцати описанных игольников (кроме двух, которые происходят из раскопок Д.И. Блифельда) хранятся в собрании Черниговского областного исторического музея им. В.В. Тарновского.

Істочники и литература:

1. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К., 1977. 234 с.
2. Голубева Л.А. Игольники восточноевропейского севера X–XIV вв. *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. М., 1978. С. 199–204.
3. Давидан О.И. Староладожские изделия из кости и рога. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Л., 1966. Вып. 8. С.103–115.
4. Зоценко В.М. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби». *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Коростень, 2008. Том 1. С. 118–142.
5. Иванов С.В. Старинные трубчатые игольники народов Сибири. *Одежда народов Сибири*. Л., 1970. С. 196–207.
6. Мальм В.А. Орудия труда. *Ярославское Поволжье X–XI вв. по материалам Тимиревского, Михайловского и Петровского могильников*. М., 1963. С. 32–35.
7. Мядзведзева В.У. Касцярэзная вытворчасць Полацкай зямлі IX–XIII ст.ст. Мінск, 2013. 236 с.
8. Пушкина Т.А. Изделия косторезного ремесла из Гнездова. *Средневековые древности Восточной Европы. Труды ГИМ*. М., 1993. Вып. 2. С. 57–68.
9. Рябинин Е.А. Вертикальные игольники и ноже-ножневидные подвески восточноевропейского Севера (к проблеме формирования средневековой пластики надплеменного характера). *Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы*. Сборник статей памяти проф. И.В. Дубова. СПб., 2004. С. 150–159.
10. Сергеева М.С. Косторізна справа у стародавньому Києві. К., 2011. 256 с.
11. Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. Київ; Харків, 2015. 232 с.
12. Флёрова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX–XII веков: Искусство и ремесло. По материалам Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. СПб., 2001. 352 с.
13. Arbman H. Birka I. Die Graber. Tafeln. Uppsala. MCMXL. Taf. 168, 169.

Олександр Терещенко
Чернігів

БИТВА НА НЕЖАТИНІЙ НИВІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ (короткий історіографічний огляд)

Фінальним акордом усобиці 1078 р. стала битва на Нежатиній ниві, що відбулася 3 жовтня. Ворогуючими сторонами виступили, з одного боку, війська Олега Святославича та Бориса В'ячеславича, з іншого – Ізяслава та Всеволода Ярославичів. Останні доводилися Олегові та Борисові рідними дядьками, а ставкою були чернігівський стіл та розподіл політичних сфер впливу у південній Русі. В ході битви наклали головами Ізяслав і Борис, Олег програв і втік до Тмутаракані, а головний зиск з перемоги отримав Всеволод, який позбувся конкурентів і, за старшинством та за обсягом реальної влади, став головною політичною фігурою регіону.

Джерелами, які так чи інакше торкаються зазначеної битви, виступають «Повесть временных лет» (далі – ПВЛ), «Повчання» Володимира Мономаха та «Слово о полку Ігоревім». За сукупністю даних не виникає сумнівів, що місце бою було безпосередньо пов'язане з Чернігівською землею. Географічну прив'язку місцевості, де відбулася битва, ПВЛ подає так: «на месте оу села на Нежатине ниве» [11, стб. 201] або – «на месъте на Нежатины ниве» [8, стб. 192]. Ані до, ані після топонім Нежатина нива у джерелах не фігурує. Оскільки в географії нового та новітнього часів він також відсутній, історики намагалися локалізувати його, застосовуючи додаткову інформацію і вдаючися до більш або менш аргументованих припущень. Такі припущення робилися неодноразово (рис. 1), але здебільшого у контексті вирішення суміжних проблем, лише опосередковано пов'язаних з питаннями історичної географії та військової історії. Це зумовило появу різних точок зору, короткий огляд яких пропонується читачеві.

Розпочати варто з М.С. Арцибашева. Спираючись на текст Воскресенського літопису, в якому сказано, що битва відбулася «оу леса на ниве Нежатине», історик пов'язував цей ліс з Ліско-

вицею (у першій половині XIX ст. передмістя, нині один з історичних районів Чернігова) [1, с. 32, прим. 187]. З цією думкою погодилися також М.П. Погодін [17, с. 219–220] і Д.І. Багалій [2, с. 137].

Інша група дослідників пов'язувала Нежатину ниву з літописним Нежатином на середньому Острі (у лівобережній частині сучасного м. Ніжина [20]). Висловлена мимохідь, у зв'язку з коментарями до «Слова о полку Ігоревім», ця точка зору знайшла місце на сторінках праць М.В. Гербеля [7, с. 60] та С.М. Соловйова [21, с. 684–685, прим. 199], а у другій половині XIX ст. увійшла до спеціальних історико-географічних досліджень М.П. Барсова. Щоправда, локалізуючи Нежатину ниву в районі Ніжина, М.П. Барсов не мав усталеної думки щодо зв'язку останнього з літописним Нежатином [3, с. 149; 4, с. 161, 173, 308, прим. 287].

Третя точка зору також пов'язана зі «Словом о полку Ігоревім», в якому наявний фрагмент, присвячений подіям 1078 р.: «Были вещи Трояни, минула лета Ярославля, были плъци Олговы, Ольга Святъславличя. Тѣй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрелы по земли сеяше. Ступает въ златъ стремень въ граде Тьмуторокане, той же звонъ слыша давный великий Ярославъ сын Всеволодь, а Владимиръ по вся утра уши закладаше въ Чернигове. Бориса же Вячеславличя слава на судъ приведе, и на канину зелену паполому постла за обиду Олгову, храбра и млада князя».

Відправною точкою став переклад останньої фрази уривку. Під «каниною зеленою» перекладачі першої половини XIX ст. традиційно розуміли «кінську попону зелену», «кінський покров». Та майже одразу з'явилося альтернативне трактування, яке розглядало Канин як топонім на околицях Чернігова.

Рис. 1. Географія локалізацій Нежатиної ниви:

- 1 – Лісовиця, західна околиця давньоруського Чернігова (М.С. Арцибашев, М.П. Погодін, Д.І. Багалій);
 2 – у зв'язку з топонімом Канин, між гирлами річок Стрижень і Свинь (Р.Ф. Тимковський, І.М. Снегирьов, М.О. Максимович, П.В. Голубовський, К.В. Кудряшов, А. М. Насонов, О.К. Зайцев);
 3 – околиці літописного Нежатина (М.В. Гербель, С.М. Соловйов, М.П. Барсов, М.І. Лілеєв).

Чи не першим до такого прочитання схилився Р.Ф. Тимковський, вважаючи Канин містом. Однак, спостереження Р.Ф. Тимковського над «Словом» не були видані за життя і досить довго залишалися поза науковим обігом [18, 93].

Подальший розвиток гіпотези пов'язаний з літописною згадкою про струмок Канин. У 1152 р. Юрій Долгорукий, «идушю в Русь пришедь ста оу Глухова... и... поидоша к Чернігову и перешедше Сновъ и сташа оу Гуричева близ города перешедше Канинь» [11, стб. 338].

Учень Р.Ф. Тимковського І.М. Снегірьов, пов'язав цей Канин з «каниною» «Слова», а відповідні слова з поеми пропонував перекладати як «зелений килим, зелений луг біля Канина в околицях Чернігова» [16, с. 113]. З таким підходом погодився М.О. Максимович, який, до того ж, вбачав у Гуричеві село, поряд з яким сталася битва [13, с. 130–131].

Іпатіївський літопис в опису відповідного епізоду місцем зупинки Юрія вказує р. Свинь [8, стб. 456]. Історіографічна традиція впевнено ототожнює літописну Свинь із сучасним Замглаєм [14, с. 53; 9, прим. 351; 5, с. 36; 10, с. 78; 15, с. 230; 6, с. 164], що дозволяє звузити ареал пошуку Нежатиної ниви до перших 10–12 км уздовж шляху Чернігів – Глухів (відстань від Чернігова до Замглая) [10, с. 78; 15, с. 227–228; 6, с. 154–155]. Найбільш розлогу аргументацію на користь цієї гіпотези навів П.В. Голубовський, який пов'язував місце битви з гирлом Свині/Замглаю та літописним селом Свенковичі [5, с. 25–28].

Значною мірою визначитися з напрямком пошуку «села біля Нежатиної ниви» допомогло б розуміння стратегічної ситуації на театрі бойових дій. Адже з'ясувавши, звідки рухалися Олег і Борис, можна з'ясувати, в якому напрямку від Чернігова воно знаходилося. На жаль, прямих вказівок літописець не залишив, і ПВЛ подає лише один орієнтир – Нежатиная нива. Таке уточнення, вірогідно, було цілком зрозумілим для читача-сучасника, однак для нас, нащадків, є абсолютно незрозумілим, що й відобразилося у різнобарв'ї наведених вище локалізацій – на захід, на схід чи на південь від Чернігова.

Наприкінці XIX ст. спробу поглянути на ситуацію саме з такого ракурсу здійснив М.І. Лілеєв [12, с. 113–114]. Відправною точкою його міркувань стали два моменти. По-перше, зафіксований у ПВЛ факт наявності поруч з місцем битви судноплавної річки, якою тіло вбитого Ізяслава було доставлене до Києва. По-друге, відсутність Олега й Бориса у Чернігові на момент прибуття київсько-переяславського війська. Дослідник пояснював таку відсутність тим, що Олег намагався zorganizувати половців, які, після перемоги на Сожиці, грабували Переяславщину. Зібравши кочовиків, він виступив проти ворогів і зустрівся з ними на Нежатиній ниві. При цьому, на думку М.І. Лілеєва, важко уявити, щоб Олег, лишень тільки сівши на чернігівський стіл, віддав би степовим хижакам на поталу свою волость. Отже, перебувати поблизу Чернігова половці не могли. Відповідно, з-поміж двох річок, на березі яких могла відбутися битва – Десни або Остра – аж ніяк не варто зупиняти вибір на Десні; локалізація Нежатиної ниви, відтак, тяжіє до Остра. Сам М.І. Лілеєв у якості можливої локалізації пропонував північно-західні околиці сучасного Ніжина, де у документах середини XVIII ст. фіксувався топонім Полянська могила.

Варто зазначити, що дещо пізніше, спираючись на ті ж передумови і той же літописний текст, П.В. Голубовський дійшов геть протилежного висновку: битва відбулася на правому березі Десни, неподалік Чернігова, на схід від міста [5, с. 25–28].

Не дискутуючи з приводу наведених вище гіпотез, варто відзначити кілька загальних моментів. Насамперед, впадає у вічі, що усі основні пропозиції щодо локалізації літописної Нежатиної ниви було зроблено у XIX – на початку XX ст. Щось із запропонованого залишилося на рівні сумнівних припущень, як-от гіпотеза М.С. Арцибашева, уможлядна і заснована на допущенні пріоритету пізнішого, у порівнянні з ПВЛ, літописного тексту. Щось навпаки сприймається коли не на рівні доведеного факту, то у вигляді досить вірогідної та злагодженої версії (І.М. Снегі-

рьов – М.О. Максимович). Проте доводиться визнати, що однозначних джерел для остаточного вирішення питання явно бракує. Здавалося б, досить аргументована концепція І.М. Снегірьова, М.О. Максимовича та їхніх послідовників залишиться недоказовою у випадку, якщо ототожнення «канини» з Канином виявиться хибним. Виключати таку вірогідність, не можна вже хоча б з огляду на наявність альтернативних трактувань відповідного фрагменту «Слова» [19]. Так само не є вирішальною і подібність топонімів «Нежати́на нива» та «Нежати́н», оскільки локалізація битви на середньому Острі породжує ряд відкритих питань, пов'язаних, насамперед, з суто військовою складовою подій. І навіть, коли, згідно з М.І. Лілеєвим, погодитися, що наприкінці вересня 1078 р. Олег знаходився на Переяславщині і намагався скоординувати свої дії з половцями², це аж ніяк не пояснює приходу на Остер військ Всеволода та Ізяслава. Адже між Черніговом та Нежатином відстань близько 100 км, і, враховуючи, що метою Олега й Бориса був Чернігів, їхнім ворогам не було необхідності здійснювати триденний марш – простіше було зайняти вичікувальну позицію на правому березі Десни, контролюючи переправи через річку та підходи до міста.

Тож, у світлі вищесказаного, проблему локалізації Нежатиної ниви доводиться визнати незакритою, і на сьогодні мову можна вести хіба що про більш або менш вірогідні гіпотези.

Джерела та література:

1. *Арцыбашев Н.С.* Повествование о России. М.: Университетская типография, 1838. Т. I. Кн. II. 382 с.
2. *Багалай Д.И.* История Северной земли до половины XIV ст. К.: Университетская типография (И.И. Завадского), 1882. 310 с.
3. *Барсов Н.П.* Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь Русской земли (IX-XIV ст.). Вильна: Типография А. Сыркина, 1865. 220 с.
4. *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи. Варшава: Типография К. Ковалевского, 1885. 375 с.
5. *Голубовский П.В.* Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. *Труды XIII Археологического Съезда в Екатеринославле в 1905 г.* М., 1907. 1908. Т. 2. С. 1–50.
6. *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X–XIII вв.: избранные труды. М.: Квадрига, 2009. 226 с.
7. Игорь Князь Северский. Поэма. / Перевод Николая Гербеля. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1854. 148 с.
8. Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. М.: Языки русской культуры, 1998. Т. II. 648 с.
9. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. СПб.: Типография Н. Греча, 1818. Т. II. 584 с.
10. *Кудряшов К.В.* Половецкая степь. Очерки исторической географии. М.: Государственное издательство географической литературы, 1948. 170 с. (Записки Всесоюзного географического общества. Новая серия. Т. 2.)
11. Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. М.: Языки русской культуры, 1997. Т. I. 498 с.
12. *Лилеев М.И.* О летописной Нежатиной ниве. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1899. Кн. XIII. С. 113–114.
13. *Максимович М.А.* Замечания на «Песнь о полку Игореве», в стихотворном переводе г. Гербеля: Статья 3. *Москвитянин*. 1855. Том 2. С. 119–134.
14. *Марков М.Е.* О достопамятностях Чернигова. СПб.: Императорская Академия наук, 1816. 56 с.
15. *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М.: Изд-во АН СССР, 1951. 261 с.
16. «Поведание и сказание о побоище великого князя Димитрия Донского», «Слово о житии и преставлении его» и «Слово о полку Игореве». *Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских*. М.: Университетская типография, 1838. Т. 3. Кн. 1. С. I–XVI, 1–128.
17. *Погодин М.П.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. М.: Типография Московского университета, 1850. Т. IV. Период удельный: 1054–1240 гг. 456 с.
18. *Прийма Ф.Я.* Р.Ф. Тимковский как исследователь «Слова о полку Игореве». *Труды Отдела древнерусской литературы*. 1958. Т. 14. С. 89–95.

² Докладному розгляду ходу військових дій 1078 р. присвячено окрему роботу [22]. Критику гіпотези М.І. Лілеєва див: [23].

19. Салмина М.А. Канина. *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*: В 5 тт. СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 3: К – О. С. 9–11.
20. Ситий Ю.М. До питання про локалізацію літописного Ніжати́на та Унені́жа. *Ніжинська старовина*: Науковий історико-культурологічний збірник. 2005. Вип. 1 (4). С. 7–13.
21. Соловьёв С.М. *История России с древнейших времён*. М.: Мысль, 1988. Кн. I. 797 с.
22. Терещенко А.В. Черниговская кампания князей-изгоев в 1078 г.: обзорный очерк. *Parabellum Novum*. 2016. № 4 (37). С. 52–63.
23. Терещенко О.В. Князівська усобиця 1078 р.: спостереження і зауваження стосовно географії та хронології подій. *Подосення у контексті європейської історичної і природної спадщини*: Збірник наукових праць. Чернівці, SCRIPTORIUM, 2018. Випуск 1. С. 129–145.

Ігор Ігнатенко
Чернівці

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ЛІТОПИСНОГО ГУРИЧЕВА

Як відомо, В.П. Коваленко у процесі роботи над кандидатською дисертацією, присвяченою локалізації літописних міст Чернігово-Сіверщини, торкався й питання, заявленого в назві нашої статті.

Зокрема, в його гаслі в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» зазначено, що «Гуричев, це – літописне місто, яке знаходилося на північній околиці Чернігова, на краю правобережної тераси р. Десни, на північ від садиби Українського науково-дослідницького інституту сільськогосподарської мікробіології. Городище було розташоване на невисокому (10–15 м) мисі, знищеному водами р. Десни, залишився тільки короткий опис у архієпископа Філарета. Неподалік знаходились кургани. Археологічні пам'ятки північної околиці Чернігова вперше ототожнив з залишками літописного Гуричева краєзнавець М.Є. Марков (1815 р.), його догадку підтвердили історики та археологи М.С. Арцибашев, К.О. Неволін, М.П. Погодін, М.П. Барсов, архієпископ Філарет, історики Д.І. Багалій, А.М. Насонов, О.К. Зайцев, археолог В.П. Коваленко. Культурний шар поселення містить археологічні матеріали 3-ї чверті 1 тис. н.е. і XII–XIII ст. – кераміка, уламки скляних браслетів, шиферні прясла, керамічне риболовне грузило, уламок залізної коси, пішня, ножі, деталі замків, залізне тесло з інкрустацією срібним дротом по робочій частині і втулці, невелика напівкругла залізна пряжка, лавролисте черешкове вістря стріли, тощо. У XVIII ст. на території поселення було знайдено скарб. Про його склад свідчень не лишилося» [12, с. 205]. Аналогічна інформація наведена і у статті В.П. Коваленка та Г.Г. Вознесенської, присвяченій техніці ковальського виробництва у містах Чернігово-Сіверської землі [2, с. 102].

Ще на початку XIX ст. М. Марков запропонував ототожнити стародавній Гуричев із селом Бобровиця на тій підставі, що «Бобровицю здавна називають Юріївкою» [6, с. 24]. М. Барсов, посилаючись на М.П. Погодіна, розміщував Гуричев «в 3 верстах от Чернигова по Глуховской дороге», де знаходиться село Бобровиця, «которая и до сего времени в народе сохраняет название Юрьевка» [1, с. 59].

Архієпископ Філарет (Гумілевський) найбільше серед дослідників XIX ст. приділив увагу питанню щодо локалізації стародавнього Гуричева. Він ототожнював цей населений пункт з Бобровицею, бо, за переказами, це село – давня Юріївка, тому що тут був храм на честь св. Георгія, збудований ще 1685 р. Городище ж Філарет пов'язував з іншим літописним поселенням. На його думку, неподалік села Бобровиця, на південному заході, знаходиться «городок» – підвищення між двома ярами, окопане ровами. Тут буцім-то стояв давній храм, але він провалився під землю, після того як був спалюваний «поганими». Поле, що до нього приля-

гає, було всіяне доволі міцними черепками – «следами бывшего здесь поселения». Неподалік цього городка у другій половині XVIII ст. був знайдений багатий скарб. Цей переказ «живо наминает известие летописи о сожжении Семьня половцами в 1152 г. Половцы и их князь – люди «поганые», язычники. Итак, город расположенный на кряже возвышенностей, идущих от Чернигова на север, есть летописный Семьнь» [11, с. 133].

Наведений вище переказ перегукується з легендою, наведеною в книзі «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории», що побачила світ у 1911 р. Йдеться про те, що «на Бобровиці зупинився поганый цар, котрий спалив «деревню» (Бобровицю) та церкву, що стояла на ньому. Але Господь покарав за це поганих, їхній князь та усе військо осліпли. Тоді князь (Поганий цар) здався чернігівцям й на горі приклонився перед чернігівським князем, від того й до останнього часу гора на Бобровиці зветься Преклонною, а рів перед нею Поганим» [5, с. 39].

У 1992 р. автор цієї розвідки взяв інтерв'ю у найстарішої мешканки села Бобровиця, яка розповіла, що «Преклонна гора» нині називається «Яцевою горою», а «Поганий рів» – яруга біля Яцевої гори, яка є містично-негативним місцем, оскільки тут, за словами інформаторки, розстрілювали й закопували «білогвардійців». Згодом у «рову» покалічилася мати оповідачки, коли під час спуску з гори кобила перевернула й розбила її віз.

На перший погляд здається, що легенди описують поселення, нині відоме під назвою «Новоселівка-1» (Яцева Гора), а не міфічне зникле городище. Однак питання виявилось ще більш запутаним.

Така ж легенда, але викладена значно детальніше, наведена в «Статистичному описі Бобровицької дачі», складеному в середині XIX ст. секретарем Чернігівської межевої палати А. Шамраєвським. Вона стосується іншої археологічної пам'ятки, яка на той час перебувала у межах «Бобровицької дачі». Йдеться про городище і поселення в Ялівщині.

А. Шамраєвський пише, що на підвищеному березі річки Стрижень, відразу за хутором Ялівщина, який знаходиться поруч із цегельним заводом М.П. Глібова, пагорби перерізує великий яр під назвою «Глибокий рів». Наступна яруга має назву «Булавкин рів». Яри сходяться, «образуя по средине род земляного кургана, правильной четвероугольной формы, примыкающего на юго-восточной стороне к полю, но отделенного от него небольшим рвом с насыпью в одном месте, как бы для въезда на курган. Поверхность его плоская ... окопана узеньким рвом, а со стороны въезда полукруглое правильное возвышение, обращенное к юго-востоку. Курган носит в народе название городок. Он порос лесом. Пространство, занимаемое склоном возвышенности, идущей за булавкиным рвом, носит название “Садок”. “Садок” с юго-восточной стороны касается продолжения того же поля, которое примыкает к городку. И поле – это также замечательно: ближайшия к городку места его покрыты множеством мелких черепков, похожих на окаменевшую штукатурку. Черепки очень тверды, довольно тонки и самый сильный человек не может разломать куска имеющего вершок в квадрате».

На північний схід від «городка» вздовж Мінської дороги (нині вул. Першого Травня), з лівого (західного) її боку, простягається ланцюг «могил» (курганів). У деяких могилах були поховані люди «убитые въ сражениях», а в одній могилі приїжджий з розкольників слобід знайшов скарб – мідні монети. Також «у подошвы «городка» в «Булавкином рве» отыскан людьми Лизогуба, поселенными в соседней д. Певцах, клад. Женщина, по фамилии Мельничка, застав их на месте вскрытия клада, просила уделить ей небольшую часть. Но корысть не позволила счастливым согласиться на такое предложение, и это было причиною, что Мельничка открыла владельцу о случившемся. Испуганные отыскатели клада, оставив себе часть денег, остальные зарыли в другом месте. Место, где вырыт клад, заметно и в настоящее время: оно представляет

как бы давно засыпанную яму на отлогом месте во рву между «городком» и «садком». Затем предание касается более отдаленных исторических времен. Старики говорят, что на том самом месте, где находится ныне «городок», стояла когда-то церковь и, оскверненная похищением «поганных людей», провалилась сквозь землю. С рассказом о церкви соединяется следующее предание. В незапамятное время нашел на Чернигов и окрестности его какой-то поганий царь, который сжег большое поселение, расположенное на поле, примыкающем к городку (и где находится множество черепков), но после того он сильно заболел глазами и войско его большей частью послегло. Узнав о целебном свойстве воды из криницы, находящейся в самом близком расстоянии от Садка, поганий царь лечился тою водою сам и лечил свое войско. Но почувствовав безсилие, «преклонился» пред каким-то нашим воеводою или князем (народ прямо говорить царем) на холме, возвышающемся недалеко от криницы. Оттого ров, в котором находится криница, называется Поганым рвом, а горка Преклонной горою. И в настоящее время больные глазами из соседних сел ходят умываться, до восхода солнца, криничной водою. Ров этот находится в даче д. Певцов на самой границе с бобровицкими землями. Он прорезается по тому же склону возвышения, на котором находится Яловщина, Городок и Садок, параллельно рвам яловщинским и имеет несколько криниц» [13, с. 224–229].

На нашу думку, «Поганий рів» А. Шамраєвського можна ототожнити із заводненою яругою, вздовж якої розкинулося археологічне поселення Олександрівка-І. Як бачимо, народний переказ про давнє поселення був перенесений на іншу місцину, де продовжив успішно побутувати.

У ХХ ст. історики не додали нічого суттєвого для з'ясування питання щодо локалізації Гуричева. Лише О. Зайцев, описуючи населені пункти Чернігівського князівства, зазначив, що в Генеральному опису Лівобережної України 1765–1769 рр., серед населених пунктів Білоуської сотні Чернігівського полку, крім «деревни» Свинь зафіксоване і село Юріївка [3, с. 142–143]. Дійсно, село із такою назвою входило до складу Білоуської сотні, але йдеться про Юріївку, котра знаходиться поблизу с. Рижики, що на північний захід від Чернігова.

Також немає підтвердження, що Георгіївський (Юріївський) храм у селі Бобровиця мав відношення до старої назви села. Відомо, що ця церква була збудована за підтримки козацько-старшинської родини Дуніних-Борковських [13, с. 222], й, можливо, від них отримала таку назву. В. Модзалевський і П. Савицький згадували про три срібні потири та срібний глек із гербом Дуніних-Борковських у вигляді лебедя та написом «J. B. P. CZe». Ця аббревіатура, на їхню думку, означає «Jerzy (Юрій) Борковський Полковник Чернігівський» [7, с. 123–124]. Отож, імовірно, що посвята Юріївської церкви в Бобровиці пов'язана не з пам'яттю про назву прадавнього населеного пункту, а з іменем небесного патрона одного з представників роду Дуніних-Борковських.

Довгий час територія колишнього села Бобровиця, що нині увійшло у межі міста Чернігова, залишалася недостатньо обстеженою археологами. Дослідження у цій місцині започаткувала у 1985 р. чернігівська дослідниця В. Простантінова (Мултанен). Під час розкопок траншеї в районі Інституту мікробіології вона виявила археологічні об'єкти та рештки ліпних керамічних посудин доби бронзи (II тис. до н.е.) і колочинської культури (I тис. н.е.) [10].

Суцільне обстеження краю надзапавної тераси і заплави р. Десни на Застриженні було здійснене у 2009–2011 рр. під безпосереднім керівництвом автора. Археологічні дослідження по визначенню меж археологічних пам'яток були складовою проекту «Детальний план території. Функціонально-планувальна організація лісопарку «Кордівка» з міським садом», що виконувалася на замовлення Чернігівської міської ради. Усього за час обстеження на території масиву і прилеглих територій було викопано 233 шурфи загальною площею понад 400 м², виявлено нові археологічні пам'ятки та уточнено кордони раніше відомих, а саме:

«Бобровиця 2» – багатошарове поселення, яке може бути датоване I тис. до н.е. – I тис. н.е. та XI–XIII ст. Простежена лише південно-західна межа поселення, яка проходить поблизу приватної садиби по вул. Т. Шевченка № 109-б. Археологічні знахідки зустрічаються на верхній площині тераси на відстані не менше 30 м від її краю та на південному її схилі. Розміри поселення становлять близько 100 x 100 м. Давньоруські матеріали вкрай фрагментарні (рис. 1, 1).

«Садиба Дуніна-Борковського» – багатошарове поселення, яке може бути датоване I тис. н.е. та XVII–XVIII ст. Культурний шар має товщину 0,35–0,55 м. Мاستок займає підвищення на правому березі річки на 7-8 м над рівнем дзеркала р. Десни. Масток знаходився на території села Бобровиці, що стояло вздовж «стовбової Глухівської дороги», й, можливо, у XVII–XVIII ст. був оточений укріпленою огорожею. Він належав чернігівському полковнику Василю Касперовичу Дуніну-Борковському, а пізніше цією садибою володіли його нащадки та родичі. На початку 2009 р. автор провів тут архітектурне обстеження, в результаті якого було встановлено, що головний будинок маєтку був зведений з «литовської» жолобчастої цегли XVII – початку XVIII ст. [4]. Нині на території садиби перебуває військова частина (рис. 1, 2).

«Інститут мікробіології» – багатошарове поселення, на території якого виявлені археологічні матеріали II тис. до н.е., I тис. до н.е., I тис. н.е. та XVII–XVIII ст. Під час подальших розкопок у 2015 р. і 2016 р. тут були виявлені артефакти доби неоліту (ямчасто-гребінчастої кераміки культури), бронзи (сосницько-лебедівської, середньодніпровської культур), раннього заліза (милоградської, пізньозарубинецької I–II ст. н. е.), та XVII–XVIII ст. (рис. 1, 3).

«Горсад» – багатошарове поселення, що прилягає до чернігівського Передгороддя в районі Застриження. Східною межею поселення можна вважати західну огорожу стадіону. Розташоване на північному березі давньої річки Кордиківки. Товщина культурного шару становить 0,4–1,1 м. Серед археологічних матеріалів трапляються артефакти II тис. до н.е., I тис. до н.е., I тис. н.е., XI–XIII та XVIII–XVIII ст. (рис. 1, 4).

Таким чином, під час археологічних досліджень на території колишнього села Бобровиця не було виявлено слідів городища чи значного відкритого поселення, яке б існувало в XII ст., тобто на час згадки про Гуричев у писемних джерелах. Чи могло воно зникнути в результаті підмивання р. Десною берегів надзаплавної тераси? Дані картографії свідчать, що принаймні в період між 1866 р. і 1893 р. річище Десни утворювало петлю навпроти Інституту мікробіології і Національного університету «Чернігівська політехніка», тобто південніше ніж нині. У цьому місці й досі добре зберігся край надзаплавної тераси з усіма давніми поселеннями. До колишньої садиби Дуніних-Борковських Десна дісталася лише у XX ст. Спостереження показують, що тут ріка підмила берег на обмеженій ділянці, де не змогло б уміститися ціле городище з посадом. Разом із тим, у XIX ст. у заплаві, поруч із садибою, знаходилася дюна, на якій стояли вітряні млини. Ця дюна дійсно була зруйнована річкою. Можна припустити, що на ній могли перебувати археологічні об'єкти, але подібна топографія характерна для поселень доби неоліту, бронзи і раннього залізного віку, а не для давньоруських городищ. Отже, стародавній Гуричев потрібно шукати в іншому місці.

Єдина писемна згадка про цей населений пункт походить з літописного оповідання про війну між нащадками Володимира Мономаха – київським і суздальським князями. Збройний конфлікт розколов і чернігівську князівську династію, її представники билися під прапорами обох сторін. Під час цього протистояння новгород-сіверські Ольговичі змогли заручитися підтримкою суздальського князя Юрія Долгорукого проти своїх родичів – чернігівських Давидовичів.

Наприкінці 1152 р. об'єднане сіверсько-суздальське військо вступило на терени Чернігівщини. Етапи цього походу висвітлені у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. Отже, спро-

буємо на їх підставі реконструювати перебіг подій і географію тієї частини походу, котра стосується Чернігова та його ближніх околиць.

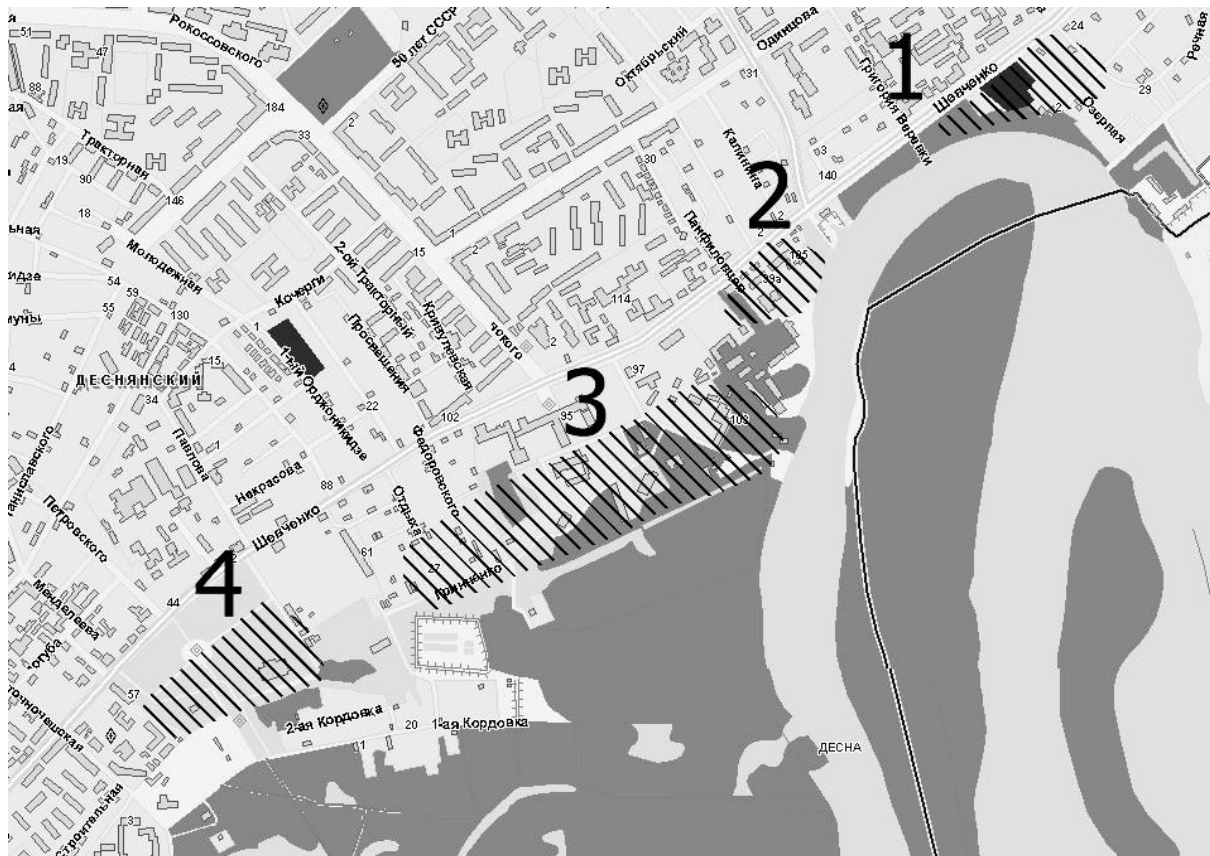

Рис. 1. Археологічні пам'ятки надзаплавної тераси і заплави р. Десни на Застриженні:
1 – поселення «Бобровиця-2», 2 – поселення «Садиба Дуніна-Борковського»,
3 – «Інститут мікробіології», 4 – «Горсад».

Згідно з Іпатіївським літописом, армія Юрія Долгорукого рухалася через Березий (Березну), потім у суботу, разом з половцями, стояла на річці Свині. Зранку в неділю вона зупинилась «у Гюричева», оскільки князі не бажали в цей день йти до «города» (ймовірно Чернігова) [9, с. 456]. У Лаврентіївському літопису події викладені інакше: військо Ю. Долгорукого «перешедше Снов стаха у Гюричева, близ города, перешедше Канин бе ж тогды день неделный тем же не идоша к городу» [8, с. 338] (рис. 2). Із наведених цитат схоже, що вислів «близ города» стосується не Гюричева, а власне Чернігова, котрий названий «городом» в обох джерелах. Відтак, спираючися на давні тексти, ми не можемо сказати був Гюричів «градом», чи населеним пунктом іншого типу. Однак обидва джерела вказують на його територіальну близькість до Чернігова. Згадана в тексті річка Свинь може бути доволі точно атрибутована. На думку істориків, це нинішня річка Замглай, котра й досі має притоку із назвою «Свинка», а село Вознесенське, розташоване неподалік цієї річки, до 30-х рр. XX ст. іменувалося Свинню. А от річка Канін, згадка про яку зустрічається у «Слові о полку Ігоревім», наразі не може бути ідентифікована.

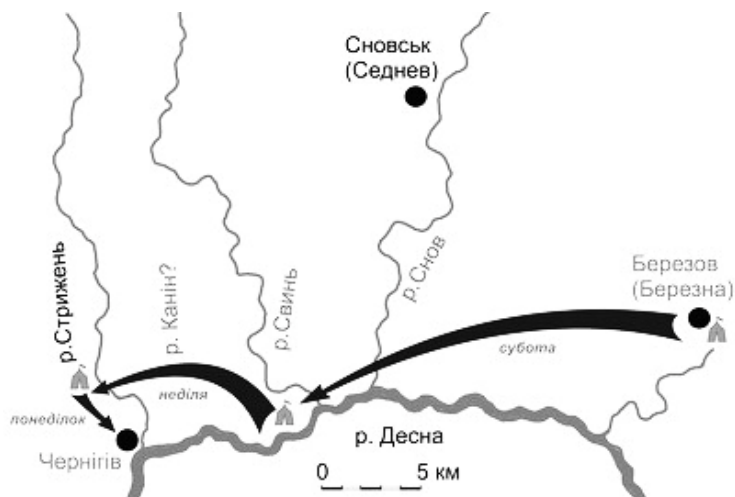

Рис. 2. Схема руху сіверсько-суздальського війська до Чернігова 1152 р.

Далі Іпатіївський літопис повідомляє, що у неділю Юрій Долгорукий від Гуричева направив половців «к Чернігову воевать». Вони підійшли до «города» (Чернігова) взяли багато полону і спалили Семинь. Зранку наступного дня у понеділок Юрій Долгорукий і Святослав Новгород-Сіверський вишукували своє військо і пішли до «города» Чернігова, але, не дійшовши до нього, стали біля Семина, половці ж посунули до «города», захопили «острог» та запалили усе «передгороддя» [9, с. 458] (рис. 3). Впадає у вічі, що у своїх діях і половці, і суздальське військо повністю ігнорують річку Стрижень. Таке могло статися, якщо на момент початку збройних сутичок, річка вже не розділяла супротивників. Оскільки ототожнення Каніна зі Стрижнем видається малоімовірним, можна припустити, що з якихось причин форсування Стрижня випало з літописного тексту.

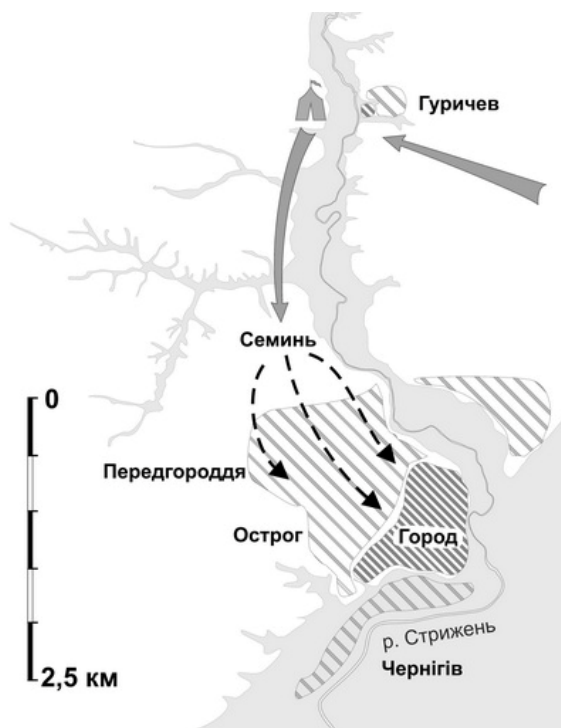

Рис. 3. Схема оволодіння Черніговом у грудні 1152 р.

З логікою оповідання і здорового глузду, ночівля суздальсько-новгород-сіверського війська з неділі на понеділок «біля Гуричева» мала відбутися на правому березі Стрижня. Додатковим аргументом на користь цього припущення є сезонний фактор. Військо Юрія Долгорукого підійшло до Чернігова на початку грудня (за новим стилем), коли річки ще не були скуті кригою. Літопис повідомляє, що морози вдарили вже після відступу нападників від Чернігова. Це призвело до того, що оборонці міста – князі Давидовичі, не стали переслідувати суздальців, бо чекали поки «реки ся установятся» [9, с. 458]. Отже, на момент приходу Юрія Долгорукого під Чернігів, його воїнам довелося переходити водойми вброд. Логічно припустити, що командири війська нападників не стали б посилати на бій своїх

підлеглих у промоклому взутті та одязі. Найкращий варіант – переправитися ввечері, стати табором, посушити одяг, а на бій піти зранку, виспавшись, поївши та вдягнувшись у сухе вбрання.

Отже, військо Юрія Долгорукого мало перейти через Стрижень неподалік від Чернігова, але поза його межами, причому поруч із цим місцем знаходилося поселення чи «град» (Гуричев). Нижче Чернігова за течією Стрижня цього не можна було зробити, оскільки на той час він впадав у Десну далеко за містом, утворюючи при цьому в заплаві багато стариць і озер. Вище за течією, найближча до Чернігова точка, котра задовольняє поставленим умовам, розташований лісопарк Ялівщина, у межах якого знаходилося давньоруське городище, оточене синхронним поселенням.

Нас більше цікавить, власне, городище, що має форму близьку до квадрата, розмірами близько 40 x 40 м. Воно відділене від решти тераси ровом та валом. Навколо городища лежав відкритий посад. У 2008-2009 рр. автор проводив археологічне обстеження території цього урочища. Ця робота була зумовлена виготовленням проекту функціонально-планувальної організації лісопарку «Ялівщина». Дослідження проводилося шляхом розкопування шурфів. Всього у процесі обстеження було викопано 170 шурфів загальною площею понад 300 м², причому розвідка охопила усі вищезазначені поселення і території, котрі лежать між ними.

Зокрема, у процесі дослідження було встановлено, що поселення Ялівщина (посад городища) простягається далі на північний захід, аніж це вважалося раніше. Крім того, усі знахідки з території городища і посаду, які відносяться до доби Київської Русі, не пізніші середини XII ст. Тобто цей населений пункт припинив своє існування під час громадянської війни, в ході якої відбувся згаданий у літопису похід Юрія Долгорукого на Чернігів.

Таким чином, можна припустити, що ототожнення давньоруського городища і поселення в Ялівщині з літописним Гуричевим виглядає більш обґрунтованим, аніж інші запропоновані дослідниками варіанти.

Джерела та література:

1. Барсов Н.П. Материалы для историко-географического словаря России. Вильна: Тип. А. Сыркина, 1865. 228 с.
2. Вознесенская Г.А., Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология): Сборник научных трудов*. Киев: 1985. С. 95–109.
3. Зайцев А.К. Черниговское княжество X–XIII в. Москва: Квадрига, 2009. 226 с.
4. Ігнатенко І., Цеков А., Вінніков І. Архітектурно-археологічні дослідження будинку Чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Збірка наукових статей. Вип. 17. Київ, 2008. С. 6–72.
5. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. Киев: Фото-лито-типография «С.В. Кульженко», 1911. 206 с.
6. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. М.: Универс. тип., 1847. 25 с.
7. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов / [підготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка]. *Чернігівська старовина*. Чернігів, 1992. С. 101–142.
8. Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. М.: Языки русской культуры, 1997. Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). 496 с.
9. Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. М.: Языки русской культуры, 1998. Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). 648 с.
10. Простантинова В.В. Отчет о разведке в Черниговском районе Черниговской области в 1985 г. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій, 1985/77. 12 арк.
11. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская типография, 1874. Книга пятая. Губ. город Чернигов. Уезды Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. 443 с.
12. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / [за ред. А.В. Кудрицького]. Київ: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. 1008 с.
13. Шамраевский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи. *Памятная книжка Черниговской губернии*. Чернигов, 1862. С. 189–300.

ЛЮБЕЧ ТА ГОРОДЕЦЬ (ОСТЕР) ЯК КОЛОНІЗАЦІЙНІ ЦЕНТРИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Важливими регіональними центрами давньоруської Держави були невеличкі міста («городки»), розташовані на річках. За доби пізнього Середньовіччя саме річки були шляхами колонізації, поширення культурних, духовних та матеріальних цінностей. Сучасні дослідники виділяють два етапи формування так званих ранньоміських поселень. На території Русі поява перших крупних поселень відноситься до кінця IX – першої чверті X ст. У цей час виникає Гньоздов під Смоленськом, Іскоростень та ін. До цього часу відноситься й поява Вишгорода, Любеча та Сновська. Потужні містотворчі процеси, у тому числі із залученням «лучших мужів», фіксуються літописцями в останній чверті X ст. у нових «градах» по Десні, Трубежу, Остру, Сулі та Стугні [47, с. 7–8].

Подніпровський Любеч, перша писемна згадка про який у «Повісті минулих літ», датована 882 р., відноситься до першої хвили формування протоміст. У IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями. Згадано Любеч і в договорі Олега з греками 907 р. [45, с. 13; 62, с. 95].

А от подеснянський Городець (Остер) відноситься до другої урбанізаційної хвилі, причому його більш пізня поява зумовила й іншу роль. Сусідні міські центри – Київ, Переяслав та Чернігів вважаються ядром давньоруської державності протягом усього домонгольського періоду [57, с. 3–38]. Відповідно, Остер опинився на перехресті їхніх інтересів і може цілком претендувати на роль своєрідного центра давньої Русі. Місто стало військовим осередком і мало насамперед колонізаційне значення [24, с. 72].

Але на нижньому Подесенні першим колонізаційним пунктом був не Городець (Остер), а Виповзів. Археологічні дані свідчать, що поселення було важливим військовим і торгово-ремісничим центром не регіонального, а державного значення [48, с. 56–85; 50, с. 32–33]. З часом, коли «варязькі» елементи асимілювалися, вже Городець (Остер) перебрав на себе роль колонізаційного центру.

У 988 р. вперше в літопису згадана річка Остер («Востр»): «И рече Владимир: се не добро, еже есть мало городов около Киева, и нача ставити города по Десне и по Востри» [22, с. 241; 26, с. 34; 58, с. 83; 67, с. 84]. Припускаємо, що серед них міг бути й Городець. А от згадка про поселення припадає лише на 1098 р.: «В се лето заложи Володимир Мономах город на Вьстри» [2, с. 37; 27, с. 179]. Гора, на якій стояв Остерський городок (пізніше цей район Остра почав називатися Старгородка [24, с. 72]), являла собою укріплену природою місцевість неподалік від місця впадіння Остра в Десну.

Очевидно, що як Городець остерський, так і Любеч, були центрами колонізації київських князів. Достеменно відомо, коли Городець увійшов до складу Переяславщини – після смерті князя Володимира Всеволодовича Мономаха (1125 р.) [1, с. 5; 54, с. 132–133]. В історіографії побутує думка, що Любеч у цей час був «чернігівським» [62, с. 95], але жодних підтверджень цьому немає, адже усі літописні згадки наводяться без зазначення територіальної приналежності. Отже, не можна виключати й того, що Любеч був уділом Святополка Ізяславича і належав до Київського князівства (щонайменше до 1097 р.) [59, с. 142–143]. Проведені в останні роки археологічні дослідження дозволяють зробити висновок, що «чернігівський» вплив на матеріальну культуру давньоруського Любеча не був визначальним і має аналогії (на прикладі

плінфи) в інших містах дніпровського басейну [51, с. 72–74]. Під час приєднання регіону до Великого князівства литовського, Любеч згадується як «городок» київський [41, с. 29–30, 37]. Щоправда, це не виключає можливості його територіально-політичної приналежності до Чернігова у XII–XIII ст.

На думку Б. Рибаківа, у другій половині XI ст. в Любечі був побудований дерев'яний замок. На підставі розкопок, проведених у 1957–1960 рр., було здійснено його графічну реконструкцію [20, с. 134–138; 62, с. 95]. Щоправда, на думку сучасних фахівців, Б. Рибаків використав елементи фортифікаційних споруд більш пізнього періоду – XV–XVII ст. [17, с. 144–145; 18, с. 8; 63, с. 12–21]. У давньоруський час схили любецького дитинця не потребували побудови серйозних оборонних споруд. Недослідженою залишилась й північна частина Замкової гори, яка була розкопана лише у 2010–2012 рр. [12, с. 100; 13, с. 64].

У свою чергу, Городець, завдяки своєму географічному розташуванню, відігравав важливу роль у феодалних війнах XII ст. [2, с. 37]. Знаходячись на києво-переяславському прикордонні, місто під час міжкнязівського протистояння 40-х рр. XI ст. було однією із найсильніших фортець та головною опорною базою Юрія Долгорукого у його боротьбі за Київ та Переяслав [2, с. 39; 38, с. 17–19]. Функції князівської резиденції наприкінці XII – у першій половині XIII ст. виконував і Любеч [12, с. 100]. У 1097 р. в Любечі був скликаний найвідоміший князівський з'їзд [36, с. 2–34; 66, с. 9–13], рішення якого фактично легалізували феодалну роздробленість Русі.

Після смерті у 1125 р. князя Володимира Мономаха Городець Остерський став переяславським «пригородом» – удільним містом Переяславського князівства, і тільки у 1136 р. був переданий суздальському князю Юрію Долгорукому [1, с. 5; 7, с. 18; 26, с. 35]. В XI ст. разом із Городцем Остерським до Переяславського князівства відійшла більша частина Остерщини. Натомість Морівськ та його округа належали Чернігівському князівству і стали його південним військовим форпостом [1, с. 5]. Щільно забудоване Морівське городище займало підвищену частину мису біля Десни, його укріплення фіксувалися ще на початку 70-х рр. XX ст. [49, с. 57–58]. Перша писемна згадка про Морівськ відноситься до 1139 р. – саме тут був заключений мир між братом Юрія Долгорукого київським князем Ярополком та Всеволодом Ольговичем Святославичем [1, с. 5; 45, с. 190]. У XII ст. остаточно формуються міжкнязівські кордони [25, с. 10, 63]. Кордон між Чернігівщиною та Переяславщиною надалі був сталим і залишався незмінним до середини XVII ст. [7, с. 16]. «Старі рубежі» згадані у скарзі московського царя Федора I Івановича 1585 р.: «Люди вступают ся в нашу землю, в Черниговский уезд, через старие рубежи» [70, р. 11–12]. По р. Смолянка, яка слугувала природним кордоном, у першій половині XVII ст. проходив кордон між Чернігівським та Київським воєводствами [7, с. 90].

У XII ст. Городець (Остер) був ключовою фортецею у змаганнях Юрія Долгорукого за Київ [2, с. 41; 45, с. 193, 215, 217] аж до 1152 р., коли його вороги знищили «Юрієве гніздо». Городець був розорений, про що свідчить перша згадка про Остерську (чи Юрієву) божницю: «Розвели Городок Юріїв і спалили його, навіть і божницю святого Михайла» [2, с. 41–42; 25, с. 68; 45, с. 251].

Незважаючи на відносну віддаленість від Києва, під час феодалних усобиць середини XII ст. Любеч у 1147 р. було також пограбовано і спалено, а у 1157 р. місто спустошили половці [19, с. 11]. У 1159 р. у Морівійську (Морівську) відбувся князівський з'їзд, під час якого намагалися порозумітися князі чернігівські та київські [45, с. 276]. Від того ж року маємо згадку про перебування половців у Любечі (Любеску) та Морівійську (Морівську): «В них сидять псарі лише та половці» [45, с. 274; 25, с. 62]. Городець був відновлений у 1195 р., коли син Юрія

Долгорукого князь суздальський Всеволод Велике Гніздо надіслав сюди свого намісника Гюрю [24, с. 75; 26, с. 36; 44, с. 412]. Однак у подальшому Городець, очевидно, занепав.

Як бачимо, Городець відігравав ключову роль у регіоні та був важливим пунктом на шляхах до Києва, Чернігова і Переяслава. Саме це зумовило будівництво фортеці, яка вважалася однією з найпотужніших у регіоні в XII ст. [2, с. 40]. Давньоруське городище знаходиться на правому березі річки Остер, неподалік від місця його впадіння у Десну [2, с. 40; 49, с. 58]. На підставі матеріалів археологічних досліджень можна скласти уявлення про його структурне планування. Загальна площа Городця разом із оборонними лініями складала близько 30 га. Дитинець, оточений стінами з дерев'яних клітей-городен, займав 0,7–0,75 га [6, с. 191; 2, с. 39; 29, с. 91–93; 53, с. 22]. Залишки валу були простежені у 1971 р. Максимальна зафіксована ширина становила від 4 до 8 метрів, висота сягала від 1 до 4 метрів. Розміри площадки городища становили 65 на 45–60 м [49, с. 58]. На думку дослідників, Остерська божниця входила до ланцюга оборонної лінії фортеці і являла собою кутову башту [2, с. 38–39].

У розпорядженні сучасних дослідників перебувають достатньо певні відомості про оборонні споруди давньоруського Любеча. Замок був розташований у центральній частині Любеча – на пагорбі (дитинці), висота крутих схилів якого сягала 40 м. У плані Замкова гора – неправильний чотирикутник (104 x 32 м), площею 0,33 га. Згідно з реконструкцією Б. Рибаківа, забудова Любечського замку була досить щільною, місто було оточено дубовими стінами із заборолами, до валу прилягали стіни з житловими зрубами-клітками. Замок мав триповерховий палац, донжон, кілька могутніх веж та підйомний міст [62, с. 95–96]. Замок був центром великого посаду, а розміри укріпленої частини міста сягали 4,5 га [42, с. 49–53].

Під час археологічних досліджень у 2011 р. на північно-східному краю майданчика на Замковій горі були зафіксовані три періоди фортифікаційного будівництва, найдавніший з яких містив керамічний матеріал XII–XIII ст. [5, с. 485]. Зауважимо, що при спробі реконструкції Любечського замку були змішані різні історичні періоди [18, с. 8; 41, с. 17]. Не можна виключати ігнорування кількох хронологічних періодів функціонування фортеці і в узагальненнях сучасних дослідників щодо Остерського замку, побудованого 1538 р. на місці давньоруського городища.

Саме у давньоруському періоді історії Остра та Любеча слід шукати підвалини подальшого розвитку та формування нових територіально-адміністративних одиниць – волостей та староств. Як в окрузі Остра, так і в окрузі Любеча, на сільських поселеннях ще київськими князями були осаджені бояри, зобов'язані службою князю-сюзерену. Наявність на давньоруських сільських поселеннях військовослужбових елементів неодноразово підтверджувалася археологічними знахідками [10, с. 371; 21, с. 44–54; 39, с. 23–24; 40, с. 93–96]. Непоодинокими на сільських поселеннях були знахідки спорядження вершника та бойового коня [56, с. 123–129]. Біля частини остерських сіл фіксуються городища, що свідчить про наявність на них якихось укріплень [7, с. 14–15, 27]. Найвідомішою на Остерщині була Виповзівська фортеця як один з ключових центрів колонізації [49, с. 59, 64; 50, с. 9–10]. Навіть за часів Речі Посполитої та Гетьманщини Виповзів контролював перевіз через Десну, який проходив через Карпилівську пушу [23, арк. 89].

Осаджувалося на землю дрібне боярство і під Любечем. У межиріччі Десни і Дніпра археологи зафіксували близько 200 сільських поселень XI–XII ст. Існували тут і літописні міста – Листвен, Рогоща, Сибереж [19, с. 8–9]. Давньоруське городище зафіксовано поблизу Любеча в урочищі Монастирище [14, с. 378–379; 16, с. 99–108].

Ймовірно, боярство осаджувалося саме за територіальним принципом. Про це свідчить практика осадження боярства на території так званої Сновської тисячі [8, с. 27–35; 9, с. 17–26; 35,

с. 78–83]. Вже у литовський період з'являється (зберігається?) інститут сотників, які підпорядковувалися старості. Теоретично над сотниками мав стояти тисячник, але на думку П. Клепатського, у часи Великого князівства Литовського тисячників майже не було, єдиний виняток становив Путивльський повіт, де ця посада існувала до 1500 р. [34, с. 395].

Катастрофою для регіону стала монгольська навала. Восени 1239 р. Любеч був захоплений та знищений. Однак у культурному шарі Любеча відсутні предмети кочівницького озброєння, немає і колективних поховань, характерних для монгольського розорення [12, с. 105–106, 113; 15, с. 380–381]. Не згаданий Любеч і серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239–1240 рр., хоча сучасні археологи усе ж таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 р. [11, с. 200; 37, с. 32–34]. Археологічні матеріали свідчать, що значна частина сільських поселень між Черніговом та Любечем у середині XIII ст. припинила своє існування [68, с. 114–115]. У порівнянні з попереднім періодом пам'ятки цієї доби характеризуються невеликими розмірами та бідністю культурного шару. Значно зменшується площа Любеча [5, с. 485]. Опісля монгольської навали суттєво поменшала і площа Городця [6, с. 191; 29, с. 91–93].

Однак твердження про повне обезлюднення Задесення не підтверджується археологічними дослідженнями [60, с. 116; 64, с. 91–95]. На існування поселень XIII–XIV ст. вказує у своїх дослідженнях К. Капустін. Матеріали цього періоду виявлені на 51 городищі Київської землі, у тому числі й у Острі [30, с. 381–382; 33, с. 71–72; 53, с. 4, 12]. Керамічний матеріал XIII–XIV ст. віднайдений у Любечі та його околицях [10, с. 366–367; 31, с. 12, 13, 17]. Для багатьох пам'яток регіону цього періоду було характерне перенесення місцезнаходження, як це трапилося з Шесто-вицею чи с. Малім Лиственом [3, с. 181–182; 4, с. 377–378; 50, с. 13].

Услід за князями на службу до ординців пішла і якась частина військовослужбової людності Київщини, що стала улусом Золотої Орди. Спадком тієї доби стали «люди ясачні», які згодом прийшли на службу до Великого князівства Литовського [34, с. 417]. Однією з найдавніших «служб» була так звана «ординська служба» [69, с. 249–250].

Нам практично невідомі поселення де були осаджені саме золотоординці, окрім городища із потужними земляними укріпленнями, зафіксованими у 2016 р. біля смт Седнів [46, с. 321–323]. Можливо, якась ординська залога була і в самому Любечі, адже після навали Батия регіон перебував під безпосереднім управлінням ординців [32, с. 48], що підтверджується археологічними матеріалами [43, с. 174–179; 55, с. 91–96]. До цього періоду відноситься і одна із споруд, досліджених на території Любецького замку [65, с. 351, 354]. На думку І. Ігнатенка, поява в Любечі склоробних майстерень якраз була пов'язана із переселенням сюди майстрів з Києва після подій 1240 р. [11, с. 200; 28, с. 163].

Зміни відбулися і в територіальній приналежності Остра та Любеча. Остер знову став київським, а не переяславським. Любеч у першій половині XIV ст., ймовірно, тяжів до Брянська, адже саме брянські князі у цей час вважалися великими князями чернігівськими [61, с. 19].

Отже, у X–XIII ст. Любеч та Городець (Остер) були важливими пунктами колонізації та військовими форпостами Київського князівства. Їх поява була пов'язана із стратегічним значенням річкових шляхів – дніпровського та деснянського. Якщо Любеч знаходився на кордоні впливу князів київських та чернігівських, то Городець – на межі князівств Київського, Переяславського та Чернігівського. На околицях міст осаджувалися військовослужбові елементи, зобов'язані несе-нням військової служби на принципах васально-ленної залежності.

Джерела та література:

1. *Александрович М.Н.* Остерский уезд. Вып. 1. Историческое описание. Часть 1: До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.). К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. 110 с.
2. *Богусевич В.А.* Остерский городок. Краткие сообщения Института археологии. К.: Изд-во АН УССР, 1962. Вып. 12. С. 37–42.

3. Бондар О., Кондратьєв І. Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць*. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 181–186.
4. Бондар О.М. Дослідження археологічного комплексу в с. Малий Листвен. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. К.: Інститут археології НАН України, 2013. С. 377–378.
5. Бондар О.М., Веремейчик О.М., Терещенко О.В. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. К., 2012. С. 485–486.
6. Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. *Gardarika*. 2016. Vol. (9). Is. 4. С. 190–196.
7. Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії). Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. 112 с.
8. Васюта О. «Реєстр чернігівських границь» XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі. *Сіверянський літопис*. 2000. № 3. С. 27–35.
9. Васюта О. Етнічний склад населення літописної Сновської тисячі в X–XIII ст. *Русь на перехресті світів (міжнародний вплив на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.*: Матеріали Міжнародного археологічного семінару. Чернігів, 2006. С. 17–26.
10. Веремейчик Е. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів, 2007. С. 366–379.
11. Веремейчик Е.М. Стекланые браслеты средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010–2011 годов на Замковой Горе). *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*. СПб.: Нестор-История, 2015. С. 171–201.
12. Веремейчик Е.М. Усадьба ювелира середины XIII в. в Любече. *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. 2016. №5. С. 99–116.
13. Веремейчик О.М., Козубовський Г.А. Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча. *Археологія*. 2016. № 1. С. 64–69.
14. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Дослідження в уроч. Монастирище в смт Любеч. *Археологічні дослідження в Україні*. 2012. К., 2013. С. 378–379.
15. Веремейчик О.М. Археологічні дослідження Замкової Гори у смт Любеч. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. К., 2013. С. 380–381.
16. Веремейчик О.М. Старожитності городища Монастирище кінця XII – середини XIII ст. в Любечі. *Дослідження Київського Полісся*. К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. С. 99–108.
17. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К.: НДІПІАМ – Головкивархітектура, 2012. 592 с.
18. Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків. *Старожитності*. 1992. Ч. 8. С. 8.
19. Глушак Т.П., Жагловський А.П., Пінчук З.М. та ін. Краю Ріпкинський мій... К.: Чернігівське земляцтво, 2004. 149 с.
20. Гончаров В.К. Раскопки древнего Любеча. *Археологічні пам'ятки*. К.: Вид-во АН УРСР, 1952. Т. III. С. 134–138.
21. Готун І.А., Казимір О. М., Шахрай Д.О. Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка. *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*. – 2015. Т. 166. С. 44–54.
22. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. К.: Наукова думка, 1991. Т. 1. 736 с.
23. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 151, 250 арк.
24. Добровольський П.М. Юрьевская Божница. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов: Типография Губернского правления, 1902. Вып. 7. С. 69–93.
25. Зайцев А.К. Черниговское княжество X–XIII в.: избранные труды М.: Квадрига, 2009. 226 с. + карты.
26. Зуммер В.М. Остерський городок і остерська Божниця: Збірник наукових праць та публікацій: 1908–2008 / [за ред. А.П. Мисливця]. Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. С. 34–44.
27. Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Изд. 2-е. СПб.: Археографическая комиссия, 1908. Т. 2. XVI с., 938 стб. 87 с.
28. Ігнатенко І.М. Склоробство давнього Любеча та історія Чернігівщини XIII ст. в світлі нових археологічних досліджень. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 161–164.
29. Казаков А.Л. Остерський Городець (етапи формування міста). *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба*: Матеріали церковно-історичної конференції. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 91–93.
30. Казаков А.Л., Сенюк О.Г., Куза В.А. Дослідження Чернігово-Сіверської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні*. 2012. К., 2013. С. 381–382.
31. Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2012. № 3–4. С. 9–20.

32. Капустін К.М. Київська земля в середині XIII–XV ст. *Археологія*. 2010. № 3. С. 47–54.
33. Капустін К.М. Укріплені поселення середини XIII–XV ст. на Правобережжі Київської землі. *Археологія і давня історія України*. К.: Інститут археології НАНУ, 2013. Вип. 11. С. 71–81.
34. Клепатський П. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период. Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. 480 с.
35. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. *Археологічні старожитності Подення*. Чернігів: Сіверянська думка, 1995. С. 78–83.
36. Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 24–34.
37. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень. *Чернігівська земля у давнину і середньовіччя*. К.: Інститут історії НАНУ, 1994. С. 32–34.
38. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Чернігово-Переяславський кордон в XI–XIII ст. *Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури»*. Переяслав-Хмельницький, 1992. С. 17–19.
39. Кондратьев И. Предметы вооружения и воинского снаряжения на поселении Автуничи. *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 23–24.
40. Кондратьев И.В. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского. *Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств*. Международная конференция: Материалы. Москва: Институт всеобщей истории РАН, Ростовский музей-заповедник, 2012. С. 93–96.
41. Кондратьев И.В. Любецкое староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. 384 с.
42. Куза А.В. Древнерусские города. *Древняя Русь. Город, замок, село*. М.: Наука, 1985. С. 49–53.
43. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. *Слов'янсько-руські старожитності*. К.: Наукова думка, 1969. С. 174–181.
44. Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей издаваемое постоянно Историко-археологической комиссией Академии Наук СССР. Изд. 2. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926. Т. 1. Вып. 1. 540 с.
45. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. К.: Дніпро, 1989. XV; 591 с.
46. Моця О.П., Сита Л.Ф. Дослідження в смт Седнів у 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. К.: ІА НАН України, 2018. С. 321–323.
47. Моця О.П. «Ембріонний» етап формування давньоруських міст. *Археологія і давня історія України*. К.: Інститут археології Національної Академії наук України, 2016. Вип. 4 (21). С. 7–11.
48. Моця О., Скороход В. Виповзів на Десні. *Подсення в контексті історичної і природної спадщини*: Збірник наукових праць Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2018. Вип. 1. С. 56–85.
49. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. Польова документація. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). Фонд експ. № 1971/17а. 74 с.
50. Моця О.П., Коваленко В.П., Скороход В.М. Звіт про археологічну розвідку по «Шляху Мономаха». НА ІА НАНУ. Фонд експ. № 2008/127. 12 с.
51. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Науковий звіт про археологічні дослідження в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2010 р. Т. 3. 2010 р. НА ІА НАНУ. Фонд експ. № 2010/54. 167 с.
52. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Мироненко Л.В. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області, 2011 р. НА ІА НАНУ. Фонд експ. № 2011/187. 147 с.
53. Казаков А.Л. Отчёт о раскопках в г. Остре в 1988 г. НА ІА НАНУ. Фонд експ. № 1988/183. 22 с.
54. Назаренко А.В. Владимир Всеволодович Мономах. *Древняя Русь в средневековом мире*. Энциклопедия / [под ред. Е.А. Мельниковой, В.Я. Петрухина]; 2-е изд. М.: Ладомир, 2017. С. 132–133.
55. Оногда О.В., Балакін С.А. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки. *Археологія*. 2010. № 1. С. 91–96.
56. Плавинский Н. Очерки истории вооружения белорусских земель X–XIII вв. К.: Видавець Олег Філюк, 2014. 144 с.
57. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. К.: «Критика», 2015. 456 с.
58. Повесть временных лет / [подгот. текста Д.С. Лихачева; пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. Под ред. чл.-кор. АН СССР: 1-е изд. Часть 1. Текст и перевод]. М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. 407 с.

59. Пчелов Е. Почему княжеский съезд 1097 года состоялся в Любече? *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов* / Ancient Rus' in IX–XI Centuries: Early Texts in Context / [отв. ред. Е.П. Токарева / Ed. by Yelena Tokareva]. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, 2016. 148 с. С.141–145.
60. Рудь А. Розвиток поселень на теренах Козелецького району (1239–1648 рр.). *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*. Чернівці, 2018. С. 115–119.
61. Русина О. Адміністративно-територіальний устрій давньої Чернігівщини на початку литовського володарювання. *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф.* / [за ред. С.А. Лепявка, В.М. Бойка]. Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. С. 18–25.
62. Рыбаков Б.А. Замок. Древняя Русь. Город, замок, село. М.: Наука, 1985. С. 94–132.
63. Ситий Ю., Кондратьев І. Етапи існування Любецького замку в XIV–XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б.О. Рибаківа). *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 12–21.
64. Ситий Ю.М. Поселення X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення. *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»*. Чернівці: Сіверянська думка, 1993. С. 91–95.
65. Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского. *Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы: Материалы межгосударственной научной конференции, приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде*. Брянск: РИО Брянского гос. ун-та, 2010. С. 350–356.
66. Толочко П.П. Любецький з'їзд князів. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернівці: Сіверянська думка, 1997. С. 9–13.
67. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. Ленинград: Наука, 1988. 269 с.
68. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII–XVII ст. *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції*. Чернівці: Сіверянська думка, 1996. С. 114–115.
69. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К.: Критика, 2008. Вид. 2. 472 с.
70. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604). Parengė A. Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. 296 + LII p.

Іван Кедун
Ніжин

ПОСЕЛЕННЯ МАГЕРКИ I ЗА ДАНИМИ ОСТАННІХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В історіографії досить відомим є Ніжинський скарб 1852 р., знайдений під час оранки сином місцевого селянина. Дослідженню цієї унікальної знахідки присвячено праці М.П. Погодіна, І.І. Толстого, А.А. Ільїна, М.І. Петрова, І.Г. Спаського, М.П. Сотникової [2, с. 67–80]. Саме ця унікальна знахідка дозволила дослідникам позитивно завершити давню дискусію про те, чи карбувалася власна монета у Київській державі X–XI ст. [3, с. 99–104].

Саме зі знахідкою згаданого скарбу дослідники пов'язують поселення Магерки I, розташоване за 0,5 км на північ від північно-західної околиці м. Ніжина (за територією мікрорайону Магерки), на краю болота Смолянка. Воно було відкрито Ю.М. Ситим у 1986 р. У 1994 р. О.С. Морозов здійснив огляд пам'ятки та виявив дві плями поширення підйомного матеріалу (20 x 50 та 25 x 80 кв. м). Досліднику вдалося зібрати тут колекцію кераміки XI–XIII ст. та серію індивідуальних знахідок [1, с. 22].

У 2014 р. на території поселення автором було закладено розвідувальний шурф, який дав можливість зафіксувати наявність культурного шару давньоруського часу. У польовому сезоні 2015 р. у межах поселення закладено 2 розкопи загальною площею 136 кв. м. У 2016 р. дослідження було продовжено і закладено три розкопи загальною площею близько 130 кв. м (рис. 2).

У результаті робіт було зафіксовано, що потужність нашарувань давньоруського часу сягає 0,75–0,5 м. Вона поступово зменшується у південному напрямку. Під час розкопок вдалося зібрати колекцію знахідок – уламки кругової кераміки XI ст., пірофілітове жорно, пірофілітові пряслиця (одне з графіті), натільний хрестик, пружинні ножиці, кільця, перстень, наконечники стріл, піки тощо (рис. 1). Найбільший інтерес становить натільний хрестик. Зауважимо, що аналогічний хрестик було знайдено під час розкопок на посаді давньоруського міста Новгород-Сіверського у 2008 р.

Обидві знахідки ідентичні та являють собою маленькі натільні хрестики розмірами 3,9 x 2,2 см чотирикінцевої форми. Кінці хрестиків прямокутні. При цьому лопаті хрестів дещо приплюснуті й розширені до кінців.

На лицьовій стороні хрестів зображено рельєфне Розп'яття, виконане у візантійському стилі VI–X ст. Фігура розп'ятого Христа, голова якого увінчана рельєфним пояском, що символізує німб, і злегка схилена до лівого плеча, очі відкриті, руки горизонтально розведені в сторони. Над головою Христа розмішені літери «Л Н».

Особливістю Розп'яття є вбрання Христа. Це незвична сьогодні безрукавна туніка – колобій, прикрашена геометричним орнаментом і двома вертикальними (ймовірно, золотими) смугами.

На зворотному боці хреста зображено Божу Матір Оранту на повний зріст у стилістиці сирійсько-палестинських енкалпціонів. Голова Богородиці також увінчана рельєфним пояском, що символізує німб. Над зображенням розмішені літери «П О». В обох знахідках зворотна сторона дещо затерта.

Краї хрестів також прикрашені рельєфним пояском.

Ймовірно, вони виконані у традиції так званих «сирійських» енкалпціонів X–XI ст. Енкалпціони цього типу з гравірованими образами святих в позі Оранти, а найчастіше образом Божої Матері Оранти, виготовлялися, вірогідно, в сирійсько-палестинському регіоні та були поширені у Візантії, а завдяки паломникам зустрічалися в Європі та Київській Русі.

Також показовими з точки зору хронології є й інші знахідки. Це наконечники пік і бронебійних стріл, ліроподібна пряжка, перстень, ножиці та пірофілітове жорно. Характерною особливістю знайденого жорна є велика кількість сколів, що може свідчити про його використання в якості сировини для виготовлення побутових речей.

Елементи військового озброєння та спорядження є досить рідкісними знахідками на території Ніжина та його округи і тому викликають особливий інтерес. Наконечник піки, що відповідає типу V (за типологією А.М. Кіріп'ячкова), датується XI–XII ст. Автор пов'язує появу списів-пік з розвитком кавалерії та впливом кочівницьких культур, з якими постійно контактувало давньоруське населення. Очевидно, піки використовували у боротьбі, коли почав посилюватися захисний обладунок бійців, та активізації кінних сутичок [4; 6, с. 14–16]. Наконечник піки невеликих розмірів, складається з вістря, що має форму ромба у розрізі, та короткої втулки. Його загальна довжина складає 17,6 см; довжина власне вістря – 12,9 см; ширина вістря біля втулки – 1 см; довжина втулки 4,7 см; ширина втулки унизу, в найширшому місці – 1,3–1,5 см (рис. 1).

Два бронебійні наконечники стріл також призначалися для ушкодження захищеного обладунком супротивника. Обидва наконечники відносяться до 93 типу (гранованих черешкових наконечників стріл, шилоподібних квадратних або ромбоподібних у розрізі, без упору) за А.Ф. Медведевим [5, с. 60]. Конструкція складається з вістря ромбоподібного розрізу та короткого черешка, можливо, обламаного (замість втулки). Головною відмінністю між обома стрілами є їхні розміри. Загальна довжина першого наконечника становить – 3,05 см; довжина вістря – 2,5 см; ширина близько до черешка 0,3–0,4 см; черешок довжиною 0,5 см (рис. 1: 3). Другий

наконечник більший за попередній: загальна довжина 5,6 см; довжина вістря 4,1 см; його ширина 0,5 см; довжина черешка 1,5 см (рис. 1: 2).

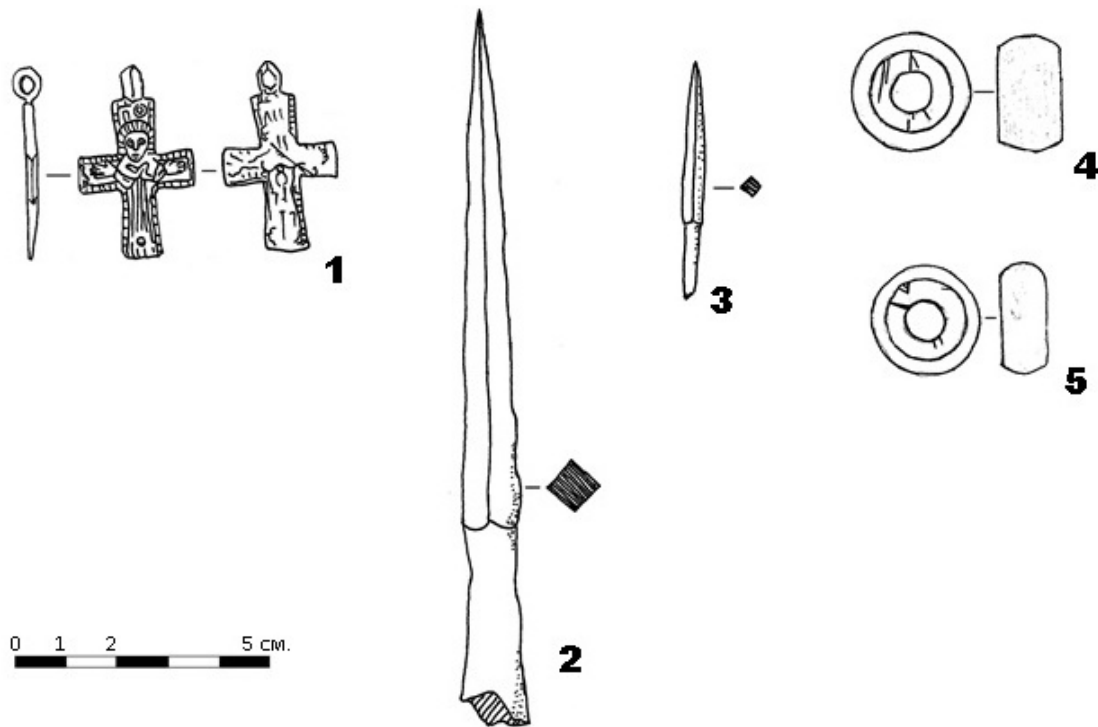

Рис. 1. Індивідуальні знахідки з розкопок на поселенні Магерки I у 2015 р.:
1. Натільний хрестик. 2. Наконечник піки. 3. Наконечник стріли. 3–4 пряслиця

Також варто зауважити, що в культурному шарі було зібрано невелику колекцію залізних кілець, як цілих, так і фрагментів. Деякі з них пошкодженні корозією, але на деяких фіксуються сліди заклепок. Діаметр більшості становить 10–12 мм, товщина 1,5–2 мм, що відповідає описам А.М. Кірпічнікова кольчужних кілець [6, с. 7–8]. У 2016 р вдалося зафіксувати декілька дрібних фрагментів кольчужного полотна.

Серед інших знахідок інтерес становить ліроподібна пряжка, що датується X–XI ст. М.В. Седов зазначив, що подібний 5-й тип пряжки в південних землях, у тому числі Волзькій Булгарії та Саркелі датують X–XI ст., хоча у Новгороді Великому вони датуються XI–XII ст. [7, с. 144–145]. Таким чином, перехресним періодом їх датування є XI ст.

Виявлені об'єкти представлені залишками котлованів споруд та ямами. Найбільшої уваги заслуговує споруда, у плані наближена до овалу, розмірами 4 x 1,6 м. Її котлован заглиблений у материк на 0,8–0,9 м. У верхній частині заповнення споруди виявлено фрагменти давньоруських гончарних посудин, а в придонній частині – деревне вугілля.

У цілому, за результатами розкопок складається враження, що час функціонування поселення Магерки I обмежується XI ст. та пов'язується з використанням його для проходження через болота неподалік бродів та поселень у чернігівському напрямку [10, с. 136–144]. Поселення зникає, вірогідно, через небезпеку з боку кочовиків, яка до кінця XI ст. значно зросла у зв'язку з перебуванням у степах половців.

Рис. 2. Розкопи на поселенні Магерки I. 2016 р.

Джерела та література:

1. Морозов О.С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею). *Ніжинська старовина*. Ніжин. 2008. Вип. 6 (9). С. 5–23.
2. Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: сводный каталог русских монет X–XI вв. Л., 1983. С. 64–80.
3. Морозов О.С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки. *Ніжинська старовина*. 2011. Вип. 11(14). С. 99–104.
4. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. М., 1966. 180 с.
5. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. М., 1966. 128 с.
6. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. М., 1971. 125 с.
7. Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода / [ред. Н.И. Сергиевская]. Москва, 1981. 197 с.
8. Ситий Ю.М. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер. *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 10 (13). С. 136–144.
9. Кедун І.С. До питання про першопочатки давньоруського Ніжина. *Ніжинська старовина*. К., 2013. Вип. 15 (18). С. 13–16.
10. Моця О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путях». *Археологія*. 2010. № 2. С. 30–42.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПИТАННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
«СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»
(історіографічний аспект)

«Слово о полку Ігоревім» вже понад два століття перебуває у центрі уваги дослідників. При цьому слід мати на увазі, що йдеться не лише про питання, безпосередньо пов'язані з цим твором, а про цілий напрям в історичній науці, літературознавстві, лінгвістиці. З'явилася нова специфічна галузь наукових досліджень, що об'єднує зусилля фахівців різних дисциплін: від істориків та філологів, географів та астрономів до біологів та метеорологів, яка дістала умовну назву словознавство.

Втім, залишається ще багато нез'ясованих питань, зокрема локальні, суто лінгвістичні нюанси, тлумачення окремих лексем і конструкцій, переконливе роз'яснення малозрозумілих, «зіпсованих» фрагментів тексту, зрештою, – розкриття його «темних місць». Крім того, вимагають подальших студій проблеми авторства, часу, місця і мети створення «Слова», мети самого походу, оспіваного у ньому.

Далекі від розв'язання і питання історико-географічного та військового характеру, насамперед про чисельність і склад війська, маршрут походу, місця битви та загибелі русичів, локалізацію деяких географічних об'єктів. З проблемою маршруту пов'язані також питання швидкості та хронології пересування, встановлення дат ключових подій, зрештою – внутрішнього, переяславсько-сіверського, і зовнішнього, русько-половецького, кордонів.

Стрижнем досить розгалуженого і композиційно складного сюжету є похід сіверських полків під проводом новгород-сіверського князя Ігоря Святославича – представника чернігівської династії Ольговичів. Встановлення географічних реалій маршруту «полку» Ігоря і є однією з найбільш важливих проблем словознавства. Мета даної статті полягає у здійсненні стислого огляду історії дослідження маршруту походу 1185 р.

Окрім власне «Слова», ці події детально описані в Іпатіївському [1] та Лаврентіївському [2] літописних зведеннях, «Истории Российской» В.М. Татищева [3]. Вони є основним і фактично єдиним комплексом писемної інформації про цей похід.

Історія дослідження маршруту Ігоревих «полків» почалася майже водночас з появою першого видання пам'ятки у 1800 р.

Принагідно слід зауважити, що слов'янознавства як наукової дисципліни в ті часи ще не існувало. Першим медієвістам доводилося працювати у вкрай складних умовах, без необхідної науково-довідкової бази. Вони мусили покладатися на власний досвід та інтуїцію. Такий вимушений універсалізм (коли вчені мали бути й істориками, й філологами, й палеографами) не давав змоги спеціалізуватися в одній вузькій галузі. Доводилося братися за вирішення різних питань і часто зупинятися на півдорозі. Інколи праці навіть таких поважних учених, як І.М. Болтін, Р.Ф. Тимковський, О.І. Єрмолаєв, З. Доленга-Ходаківський, К.Ф. Калайдович, М.М. Бантиш-Каменський, можуть видатися сучасному читачеві легковажними і навіть аматорськими. Але саме ці вчені, їхні колеги, учні та послідовники стояли біля витоків Словознавства.

Проте ще до публікації тексту твору проводилася опосередкована робота, що стосувалася і географії походу, оспіваного у ньому. Йдеться про справжні історичні лінгвістичні баталії, що тривали майже два століття, а подекуди відлунюють ще й сьогодні. Йдеться про Тмутороканський камінь, відкритий у 1792 р. на Тамані. Дещо раніше (за останніми даними, на початку

80-х рр. XVIII ст.) було віднайдено і «Слово о полку Ігоревім», в якому чотири рази згадується Тмуторокань. Цей збіг накладається на активну зацікавленість уряду Катерини II у додаткових аргументах щодо права на південні землі Росії, що дало поштовх до виникнення підозр у підробці спочатку каменя, а потім і самого «Слова» і, власне, започаткування так званої «скептичної» школи. Захищаючи свої напрацювання і розвиваючи положення вчених обох таборів, дослідники наводили нові докази, просуваючи вперед історичні дисципліни, зокрема епіграфіку, топографію, історичну географію, палеографію.

М.М. Карамзін в «Истории государства Российского» використовував текст «Слова», подеколи прокоментував окремі його фрагменти і, локалізуючи деякі географічні об'єкти, досить вдало визначив маршрут походу і місце битви [4].

Цікаві спостереження з різних, переважно лінгвістичних, питань у ряді праць висловив О.Х. Востоков. Ще у 1810 р. він опублікував статтю, в якій окремо розглядав лише одне слово «Шеломань», вказавши на помилкове розуміння лексеми першими видавцями пам'ятки. Тлумачення О.Х. Востокова і сьогодні – через 200 років – домінує, особливо у працях філологів і перекладачів. Через три з половиною десятиліття О.Х. Востоков – уже відомий вчений з незаперечним авторитетом у галузі палеографії та епіграфіки, аргументовано висловився щодо Тмутороканського каменя і самого місця розташування Тмуторокані на Таманському півострові [5, 313-314; 6, 139].

Справжнім піонером у справі розгляду «Слова» як історичного джерела і критичного підходу до його тексту слід вважати П.Г. Буткова. Саме його перу належать роботи, що й на сьогодні є взірцем нової методики і зваженості [7, 34–65]. Свідченням цього є те, що у 5-томній «Энциклопедии «Слова о полку Игореве» прізвище вченого згадується чи не найчастіше з-поміж інших дослідників XIX ст. [8, 331].

П.Г. Буткову першому вдалося правильно визначити основні орієнтири походу і накреслити шлях русичів у Половецький степ. У 1821 р. вчений одним з перших удався до спроби витлумачити деякі «темні місця», зокрема і географічні терміни («Римів», «Шеломань»). Більш детально цю тенденцію він розвинув і деталізував в історичному коментарі до окремих словосполучень «Слова» у спеціальній статті (1834) де гіпотетично визначив шлях Ігоря і розташування Каяли. П.Г. Бутков правильно окреслив терени, де відбулися події походу: верхів'я, середнє і східне Подонцов'я.

На думку П.Г. Буткова, маршрут пролягав старою Бакаєвою дорогою, в районі м. Ізюм перетинав Сіверський Донець і прямував до Середнього Дону, де і відбулася трагічна битва на р. Каялі [9, 617-628]. Характерно, що вчений не міг знати про трасу Бакаєвої дороги, оскільки документи Розрядного та Посольського приказів та інші дипломатичні та господарські матеріали XVI-XVII ст., пов'язані з освоєнням Східного Лівобережжя Московською державою, тоді ще не були запроваджені до наукового обігу (лише через кілька десятиліть побачить світ стаття І.Д. Беляєва (1846), але його прискіпливість і ерудиція дозволили вийти на рівень ретроспективного моделювання і зробити правильні висновки. У цілому усі подальші наукові розвідки тією чи іншою мірою ґрунтуються на працях П.Г. Буткова.

Поважне місце у становленні історичної географії як окремої історичної дисципліни та, зокрема, у дослідженні географії походу Ігоря Святославича, належить З. Долензі-Ходаківському. Дослідник залишив велику наукову спадщину, частина якої була опублікована (вже після його смерті) у 30–40-х рр. XIX ст. М.П. Погодіним. Проте окремі спостереження, що збереглися в рукописах, у тому числі у так званому «Историко-географическом словаре» та у вигляді маргіналій на сторінках «Истории» М.М. Карамзіна, ще й нині не втратили актуальності [10, 112–117, 120]: це і трактовка слова «Дунай», і перспективні варіанти локалізації м. Римів, і деякі ін-

ші, не пов'язані безпосередньо з походом Ольговичів 1185 р., але такі, що яскраво демонструють непересічний талант З. Доленги-Ходаківського [11, 121–123].

Зверталися у своїх працях до географічного аспекту походу Ігоря Святославича В.Б. Броневський (1834) [12, 294–295], Д.М. Дубенський (1844, 1855) [13, 61; 14, 1–12], М.Г. Головін (1846) та ін. Так, зокрема, М.Г. Головін першим не погодився з думкою П.Г. Буткова, що дружини Ігоря і Всеволода зустрілися на правому березі Сіверського Донця. Вчений вважав, що Ігор перетнув Донець, вийшовши на його лівий берег, аби дістатися Оскола [15, 43–44].

У 70–80-х рр. XIX ст. побачили світ ґрунтовні дослідження М.Я. Арістова [16] й Е.В. Барсова [17; 18], переважно присвячені літературним та історико-політичним аспектам «Слова».

Дослідження П.Є. Ваденюка [19, 51–58], О.В. Лонгінова [20], В. Коцовського [21, 35–37] хоча й стосувалися походу, але, за винятком окремих не аргументованих уточнень, перебували у річищі праць попередників.

На цьому фактично завершується перший період осмислення реалій Ігоревого походу.

Новий період був пов'язаний з дослідженнями істориків Д.І. Багалія [22, 239–253], П.В. Голубовського [23], В.Г. Ляскоронського, 1912) [24, 19–64; 25, 281–296]. Від тоді спостерігається тенденція до розробки 2-го етапу шляху (після Сальниці). Якщо раніше цей відрізок визначався досить приблизно, то тепер дослідники більше уваги приділяють саме шляху до Каяли й ідентифікації останньої.

Досить детально аналізуючи дані «Слова» у сукупності з інформацією літописів та розглянувши маршрут походу, Д.І. Багалій у цілому дотримувався попередніх версій, але дещо деталізував окремі їх положення. Так, вчений вважав, що війська, згідно з інформацією Лаврентіївського літопису, з Новгорода-Сіверського рухалися на Переяславль (так до Д.І. Багалія вважали М.Я. Арістов, Е.В. Барсов, пізніше – М.Д. Пріселков), звідти – до р. Донець та р. Оскол. Битва сталася в районі Калки та Кальміуса [26, 249].

Велика заслуга у дослідженні шляхів сполучення Лівобережжя України часів Київської Русі належить істориком і географу В.Г. Ляскоронському. В його нині хрестоматійних працях проаналізовано чимало питань, пов'язаних зі шляхами, якими продиралися половці і татари в Русь. Зокрема, вчений присвятив значну увагу походу Ігоря Сіверського. Він досить вдало спробував прив'язати низку географічних назв до місцевості. Наприклад, Санжарівський перевіз він локалізував на сході Полтавщини, а відому літописну фразу «сняшася у Переяславля» запропонував розглядати не як вказівку на місто, а як означення кордону Переяславського князівства [27, 289].

Праці цих учених вигідно відрізняє досить глибоке знання місцевості, зокрема її природних та фізико-географічних особливостей, особисте знайомство з археологічними пам'ятками.

Починаючи із середини 30-х рр. XX ст. у художній літературі та мистецтві спостерігається зростання інтересу до історичного минулого, в тому числі і до «Слова». Виходить друком низка перекладів, ілюстрованих видань, ґрунтовних досліджень. Серед останніх привертає увагу стаття В.О. Афанасьєва «Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году» [28, 45–56]. Автор накреслив маршрут: Путивль – Білопілля – Суми – Белгород – Хотомля – Ізюм – р. Должик – межиріччя Білої Калитви та Бистрої (на думку дослідника, Каяли). У цій статті значну увагу було приділено конкретизації календарно-топографічної схеми, причому враховувалася швидкість пересування кінноти та обозу. Потрібно наголосити, що В.О. Афанасьєв розробляв 2-й етап шляху русичів (після Сальниці), тоді як 1-й фактично дублював вже існуючі гіпотези.

У 1950 р. було опубліковане широковідоме дослідження М.В. Сібільова, що певною мірою констатує перехід до наступного періоду досліджень маршруту кампанії 1185 р. Енергійний

краєзнавець і археолог, який десятки років присвятив роботі в полі на Харківщині та Донеччині, М.В. Сібільов впритул наблизився до локалізації конкретних пунктів на шляху Ігоря. Він перший запропонував варіант, що ґрунтувався не лише на писемних даних, а й враховував наявність і місця розташування природних та історичних об'єктів – старих городищ, шляхів, бродів. Залучивши «Слово о полку Ігоревім», літописну інформацію про походи Володимира Мономаха, «Книгу Большому Чертежу», археологічні матеріали і власні натурні спостереження, М.В. Сібільов накреслив напрямок руху сіверських полків з Путивля, як і В.О. Афанасьєв, до Сум, а далі запропонував «південний варіант»: через Середню Ворсклу на Перекоп та Ізюм. Мономах, на його думку, рухався через нижні течії Сули, Хоролу, Псла та Ворскли [29, 99–113].

З походом Мономаха ситуація в цілому не викликала заперечень, оскільки він досить детально описаний у літописах. Натомість географія походу Ігоря у викладі М.В. Сібільова не співпадала зі сталими науковими поглядами. Річ у тім, що більшість дослідників вважали, що перетинати названі річки у їхніх середніх течіях навесні неможливо, і скеровували війська русичів північніше – межиріччям Сейму і верхів'ями Псла та Ворскли (за давньою традицією, започаткованою ще П.Г. Бутковим), тобто Бакаєвою дорогою. Ця невелика за обсягом стаття багато в чому стала визначальною для подальших досліджень.

К.В. Кудряшов [30, 52–66; 31, 43–94; 32; 33], В.Г. Федоров [34], М.П. Парманін [35, 55–59] продовжили розробку маршруту, з незначними корективами обстоюючи «північний варіант» П.Г. Буткова. Позитивною рисою праць цих дослідників є календаризація подій, основана на розрахунках швидкості пересування військ.

В.М. Глухов у своїй статті [36, 22–38] запропонував два варіанти: 1-й – «середній», південніший за варіант М.М. Карамзіна, і 2-й – «південний» – майже за М.В. Сібільовим.

Ґрунтовним знанням особливостей регіону, залученням даних пізньосередньовічних джерел відрізняються праці Б.О. Рибаківа [37; 38, 36–61; 39, 36–39; 40, 98–106] та М.Ф. Гетьманця [41]. Дотримуючися у цілому гіпотез В.М. Глухова та П.Г. Буткова, концепції цих дослідників відрізняються у визначенні маршруту і 1-го, і 2-го етапів шляху і, відповідно, локалізаціями Каяли.

У середині 80-х рр. ХХ ст. нами було запропоновано варіант 1-го етапу маршруту, що пролягав через середні течії Псла та Ворскли, дещо південніше варіанта М.В. Сібільова [42, 39–41; 43, 131–138; 44, 10–11; 45, 21–22].

З нагоди відзначення 800-літнього ювілею «Слова о полку Ігоревім», вийшла низка статей, збірників і монографій, присвячених дослідженню пам'ятки. Крім широкого кола різноманітних питань, деякі автори торкалися і географічних аспектів походу. Це, зокрема, праці Г.В. Сумарукова [46], А.Л. Нікітіна [47], Д.С. Ліхачова [48], Л.Є. Махновця [49], Б.О. Рибаківа [50], І.З. Баскевича [51], І.П. Сирнева [52], В.Б. Звагельського [53].

Протягом першого десятиліття ХХІ ст. світ побачило також чимало видань, так чи інакше присвячених «Слову». Це монографії Б.І. Яценка [54], І.І. Костікової [55], Ю.В. Подлипчука [56], М.Ю. Брайчевського [57], А.Ю. Чернова [58], В.П. Тимофєєва [59], С. Лесного [60], М.Ф. Гетьманця [61; 62].

Слід також відзначити праці відомих мовознавців Б.М. Гаспарова [63], В.Г. Складенка [64] та А.А. Залізняка [65], спостереження яких інколи можуть докорінно змінити традиційні уявлення щодо прочитання окремих лексем, у тому числі й пов'язаних із реаліями походу.

Окреме місце у науковій літературі з означеної проблеми належить працям, присвяченим історії відкриття «Слова», першим дослідникам та коментаторам, підготовці першої публікації. Це ґрунтовні історико-літературні та історіографічні праці Л.А. Дмитрієва [66], Ф.Я. Прийми [67], Г.М. Мойсєєвої [68], В.П. Козлова [69], Б.І. Яценка [70], що містять цінну інформацію з

неопублікованих праць, спогадів, приватного та офіційного листування учасників і свідків подій кінця XVIII – початку XIX ст.

Слід згадати також про довідникові та енциклопедичні праці, що виходили як окремими виданнями, так і у вигляді підрядкових коментарів до тексту «Слова».

Перший підрядковий коментар, що базувався й на матеріалах І.М. Болтіна, було вміщено у виданні 1800 р. Співставлення різних точок зору, критика існуючих версій, спроба простежити певні тенденції руху наукової думки притаманні історіографічним та бібліографічним працям О.І. Смирнова, І.М. Жданова, П.В. Владимірова, М.К. Гудзія, П.Н. Беркова та ін. Ці та інші дослідження досить детально проаналізовані у розлогіх праці Ф.М. Головенченка [71; 72], що являє собою певний підсумк 150-річного періоду вивчення твору. Переважна більшість авторів приділяла увагу художнім та лексичним особливостям пам'ятки, що певною мірою було об'єктивним віддзеркаленням ситуації.

Важливим досягненням стало видання 6-томного «Словаря-справочника “Слова о полку Игореве”», укладеного В.Л. Виноградовою, за редакцією філологів Б.Л. Богородського, Д.С. Лихачова, О.В. Творогова [73], що охоплює усю лексику пам'ятки і містить в якості ілюстрацій численні паралелі з інших писемних творів. Позитивним є і наведення цитат з наукових праць щодо того або іншого слова.

Наступною була авторська праця М.Г. Булахова «“Слово о полку Игореве” в литературе, искусстве, науке» [74]. Цей «Краткий энциклопедический словарь» що побачив світ у мінському видавництві «Университетское», науковим назвати можна хіба що умовно. Так, у ньому відсутні статті, пов'язані з реаліями походу: Дон, Донець, Сальниця, Сюурлій, Каяла, Путивль, Тмуторокань, Римів, Шеломань, затемнення. Відсутні також позиція «історіографія» і, що взагалі дивно, персоналії відомих дослідників саме географії походу – М.Я. Арістова, П.Є. Ваденюка, В.Г. Ляскоронського, М.В. Сібільова, К.В. Кудряшова, М.П. Парманіна, В.М. Глухова. Саме через персоналії вчених доцільно було б показати їхні здобутки, ідеї, гіпотези – так само, як це кваліфіковано зробив автор у персоналіях філологів.

Наступним і останнім на сьогодні було видання 5-томної «Энциклопедии “Слова о полку Игореве”» [75], підготовлене відомими філологами Л.А. Дмитрієвим, Д.С. Лихачовим, О.В. Твороговим. Ця робота вигідно відрізняється від попередньої більш широким залученням літератури та джерел, але й тут спостерігається та ж сама прикра тенденція – недостатня увага до історичних та географічних аспектів походу. Позиція «історіографія» відсутня, а замість неї є невелика стаття О.В. Творогова «Исторический комментарий к «Слову», в якій акцентовано увагу на роботах філологічного спрямування. У цьому виданні також відсутні персоналії М.Я. Арістова, П.Є. Ваденюка, В.Г. Ляскоронського та ін.

Позитивною стороною цього видання є низка статей О.Г. Боброва та Г.М. Прохорова, присвячених військовим та історико-географічним реаліям.

Підсумовуючи, слід наголосити, що, незважаючи на вагомі здобутки словознавства, зокрема у дослідженні географії походу Ігоря Святославича 1185 р., залишається низка нерозв'язаних питань. Втім, напрямки пошуків звужуються і окреслюються перспективи подальших досліджень. Але, на нашу думку, необхідно вийти за досить обмежене коло задіяних джерел, ширше залучати нові дані, зокрема археології, топоніміки та пізньосередньовічні писемні матеріали [76, С. 82–90; 77, С. 261–273].

Джерела та література

1. Полное собрание русских летописей: в 43 т. М.: Изд-во вост. лит., 1962. Т. 2. Ипатьевская летопись. 938 стб.
2. Полное собрание русских летописей: в 43 т. М.: Изд-во вост. лит., 1962. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. 540 стб.

3. Татищев В.Н. История Российская. М.; Л., 1963. Т. II. 352 с.
4. Карамзин Н.М. История государства Российского. СПб., 1852. Т. 2.
5. [Востоков А.Х.] А.В. Грамматическое замечание на одно место в «Песне о походе Игоря». *Цветник*. 1810. № 6. С. 32–43.
6. Див.: Спасский Г. Защитникам Тмутороканского камня. *Отечественные записки*. 1847. № 10. Отд. VIII.
7. Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве. *Вестник Европы*. 1821. Ч. 121. № 21. С. 78–96.
8. Именной указатель. *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*. СПб., 1995. Т. 5.
9. Бутков П.Г. О войне великого князя Святополка с Половецким князем Тугорканом в 1096 г. *Сын Отечества*. 1834. Т. 46. № 52.
10. Прийма Ф.Я. «Слово о полку Игореве» в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. Л., 1980. 217 с.
11. Там же.
12. Броневский В.Б. История Донского войска. СПб., 1834. Ч. 1.
13. Дубенский Д.Н. Слово о плъку Игоревъ Святъславля пѣстворца старого времени. Объясненное по древним письменным памятникам магистром Д. Дубенским. М., 1844.
14. Дубенский Д.Н. Отметки на некоторые места «Слова о полку Игореве» *Отечественные записки*. 1855. Т. 101. Кн. 7.
15. Головин Н. Примечания на Слово о полку Игореве. М., 1846.
16. Аристов Н.Я. О земле половецкой (Историко-географический очерк). К., 1877. 36 с.
17. Барсов Е.В. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. М., 1887. Т. 2. 298 с.
18. Барсов Е.В. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. М., 1889. Т. 3. 537 с.
19. Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? *Труды III Археологического съезда*. К., 1878. Т. 2.
20. Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. Одесса, 1892. 302 с.
21. Коцовский В. Исторично-литературни заметки до «Слова о полку Игоревом». Львов, 1893.
22. Багалеи Д. История Северской земли до половины XIV столетия. *Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира*. К., 1882. Вып. 4.
23. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К., 1884. 254 с.
24. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечное время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. Отдельный оттиск из Журнала Министерства Народного Просвещения. СПб., 1907.
25. Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов. *Сборник статей, посвященных Д.А. Корсакову*. Казань, 1912.
26. Багалеи Д. История Северской земли до половины XIV столетия. К., 1882. 329 с.
27. Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов: *Сборник статей, посвященных Д.А. Корсакову*. Казань, 1912.
28. Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и «Слову о полку Игореве»). *Исторический журнал*. 1939. № 6.
29. Сибільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського. *Археологія*. Т. IV. К., 1950.
30. Кудряшов К.В. Историко географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. *Известия Государственного Географического Общества*. Л.; М., 1937. Т. 69. Вып. 1.
31. Кудряшов К.В. «Слово о полку Игореве» в историко-географическом освещении. *Слово о полку Игореве* : сборник статей. М., 1947.
32. Кудряшов К.В. Половецкая степь. Очерки исторической географии. М., 1948. 162 с.
33. Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. М., 1959. 94 с.
34. Федоров В.Г. Кто был автором «Слова о полку Игореве» и где расположена река Каяла. М., 1956. 174 с.
35. Парманин М.П. Путь Игоря Северского на половцев в 1185 году. *Труды Отдела древнерусской литературы*. М.; Л., 1956. Т. 12.
36. Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь. *Труды Отдела древнерусской литературы*. М.; Л., 1955. Т. 11.
37. Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971. 296 с.
38. Рыбаков Б.А. Историзм «Слова о полку Игореве». *История СССР*. 1985. № 5.

39. Рыбаков Б.А. Историческая канва «Слова о полку Игореве». *Наука и жизнь*. 1986. № 9.
40. Рыбаков Б.А. Историческая канва «Слова о полку Игореве». *Наука и жизнь*. 1986. № 10.
41. Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы («Слово о полку Игореве»). Харьков, 1982. 144 с.
42. Звагельский В.Б. Об уточнении начального этапа маршрута Игоря Святославича на половцев. «Слово о полку Игореве» и Чернигово-Северщина : тезисы докл. и сообщ. науч. конф. Сумы, 1984.
43. Звагельський В.Б. Слідами князя Ігоря // Київ. 1985. № 7.
44. Звагельский В.Б. О цели похода Игоря Святославича весной 1185 г. в свете нынешних представлений. «Слово о полку Игореве» и наша современность : Тезисы докл. и сообщ. науч. конф. Сумы, 1985.
45. Звагельский В.Б. К вопросу о движении русских войск весной 1185 г. на первом этапе пути (23 апреля – 1 мая). «Слово о полку Игореве» и Путивльщина: тезисы докл. и сообщ. науч. конф. Путивль, 1986.
46. Сумаруков Г.В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». М., 1983. 142 с.
47. Никитин А.Л. Точка зрения: Документальная повесть. М., 1984. 416 с.
48. Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Л., 1985. 352 с.
49. Махновець Л.Є. Про автора «Слова о полку Ігоревім». К., 1989. 264 с.
50. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». М., 1991. 286 с.
51. Баскевич И.З. «А мои те куряне – опытные воины...». Взгляд на «Слово о полку Игореве» с Курских высот. Курск, 1993. 46 с.
52. Сырнев И.П. Путь Игоревой рати. М., 1996. 84 с.
53. Звагельський В.Б. Про шлях Ігоря Сіверського. Сумы, 1999. 76 с.
54. Яценко Борис. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. К., 2000. 256 с.
55. Костікова І.І. «Слово о полку Ігоревім» у сучасних дослідженнях. Харків, 2001. 152 с.
56. Подлипчук Ю.В. «Слово о полку Игореве»: научный перевод и комментарий. М.: Наука, 2004. 328 с.
57. Браїчевський М.Ю. Автор «Слова о полку Ігоревім» та культура Київської Русі. К.: Фенікс, 2005. 552 с.
58. Чернов А.Ю. Хроники изнаночного времени. «Слово о полку Игореве»: текст и его окрестности. СПб. : Вита Нова, 2006. 480 с.
59. Тимофеев В.П. Другое Слово о полку Игореве. М.: Вече, 2007. 432 с.
60. Лесной Сергей. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. М.: Алгоритм, 2008. 304 с.
61. Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков: Вища шк., 2003. 224 с.
62. Гетьманець М.Ф. Слово о полку Ігоревім. Статті. Харків, 2008. 148 с.
63. Гаспаров Б.М. Поэтика «Слова о полку Игореве». М.: Аграф, 2000. 608 с.
64. Склярєнко В.Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». К.: Довіра, 2003. 147 с.
65. Зализняк А.А. «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста. М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2008. 480 с.
66. Дмитриев Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве». М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 376 с., ил.
67. Прийма Ф.Я. «Слово о полку Игореве» в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. Л.: Наука, 1980. 252 с.
68. Моисеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве» / [отв. ред. Ф.Я. Прийма]. 2-е изд., доп. и перераб. Л.: Наука, 1984. 150 с.
69. Козлов В.П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. М.: Наука, 1988. 272 с.
70. Яценко Борис. Історія першого видання «Слова о полку Ігоревім». К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 320 с.
71. Головенченко Ф.М. «Слово о полку Игореве»: Историко-литературный и библиографический очерк. М.: Изд-во МГПИ им. В.И. Ленина, 1955. 486 с.
72. Головенченко Ф.М. «Слово о полку Игореве»: Библиографический очерк. Перевод. Пояснения к тексту и переводу / [под ред. А. В. Позднеева]. М., 1963. 358 с.
73. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / [сост. В.Л. Виноградова]. М.; Л., 1965–1984. Вып. 1-6.
74. Булахов М.Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь / [под ред. Л.А. Дмитриева]. Минск: Універсітэцкае, 1989. 248 с.
75. Энциклопедия «Слова о полку Игореве» : в 5 т. / [ред. кол.: Л.А. Дмитриев, Д.С. Лихачев, С.А. Семячко, О.В. Творогов (отв. ред.)]. СПб.: Дмитрий Буланин, 1995.
76. Звагельський В.Б. Про забуту середньовічну дорогу з Посейм'я у Подонцов'я. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 13. № 906. Харків, 2010. С. 18–31.
77. Звагельський В.Б. Каяла у «Слові о полку Ігоревім» (До 825-річчя геніального твору). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки)*. Луганськ, 2010. № 19 (206).

ЛІТОПИСНІ ЗАПИСИ ОЛЕГА СВЯТОСЛАВИЧА: ДО ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ

Олег (Михайло) Святославич («Гориславич») був сином засновника чернігівської династії Святослава Ярославича та його дружини Кілікії (Цецилії) [4, с. 33; 13, с. 17]. Першою дружиною Олега Святославича була Феофанія Музалон, на якій він одружився між 1079 та 1083 рр. [3, с. 35]. Утім, В. Чхайдзе називає шлюб Олега і Феофано на підставі уведених до наукового обігу 3 печаток Феофано Музолон – «архонтессы Росии» недоведеним фактом [16, с. 289–290]. Л.В. Войтович вважає, що князь Олег одружився вдруге близько 1090 р. на доньці половецького князя Осолука. При цьому дослідник послався на згадку в Іпатіївському літописному зводі (далі – Іп.) під 1146 р. про дядька по матері сина Олега Святослава Тюнкара Осалуковича [4, с. 34; 1, с. 373; 5, стб. 373].

Доведено, що Олег був старшим братом чернігівського князя Давида [6, с. 28; 7, с. 55–58; 8, с. 252–254]. Утім, в Іп. у частині Повісті временних літ (далі – ПВЛ) його ім'я у перерахунку князів стоїть після Давида. Тож перестановка імен князів у літопису (молодший брат поперед старшого або племінник поперед свого дядька тощо) є, на нашу думку, одним із показників того, що літопис редагувався або містив вставки з іншого джерела, прихильного до того князя, котрий стоїть перед своїх генеалогічно старших родичів.

ПВЛ уперше згадує ім'я сина Святослава Олега під 6584 (1076) р. як учасника спільного із Володимиром Всеволодовичем та поляками походу на чехів [5, стб. 190]. Як припускає О.В. Гадло, у цей час він був володимиро-волинським князем, хоча спочатку, ймовірно, правив у Ростовській землі (за В.М. Татищевим) [2, с. 4]. Утім, О.М. Рапов зауважив, що, згідно з «Повчанням Володимира Мономаха», він разом із Всеволодом Ярославичем сидів у Чернігові після смерті Святослава Ярославича 1076 р. [14, с. 101].

У ПВЛ протягом другої половини XI ст. зростає питома вага літописної інформації про діяльність Олега Святославича. Вочевидь, двоюрідні брати – Святополк Ізяславич та Володимир Мономах намагалися усунути його з політичної арени як головного конкурента. Через це він опинився у Візантії, на о. Родос, де зміг зібратися з силами і вирушити у новий похід на Русь заради відновлення справедливості та своїх прав на Чернігів.

Зокрема, заслуговує на увагу комплекс із 5 чернігово-тмутороканських повідомлень 6585 (1077)–6587 (1079) рр., розташованих у тексті ПВЛ поспіль та об'єднаних логікою викладу: про братів Гліба та Олега Святославичів і боротьбу останнього за Чернігів; про порушення його кузеном Володимиром Мономахом вотчинного права і початку князювання в Чернігові; 8-денне князювання Бориса В'ячеславича у Чернігові [5, стб. 190–191]; перебування Олега Святославича у дядька Всеволода Ярославича в Чернігові і його раптову втечу 10 квітня 1078 р. до Тмуторокані [5, стб. 190]; смерть Гліба Святославича у Заволоччі та його поховання «за Спасом» із елементами панегірика [5, стб. 190–191]; опис битви під Нежатиною нивою 3 листопада 1078 р., під час якої загинули Борис В'ячеславич та Ізяслав Ярославич, внаслідок чого у Чернігові сів князювати Володимир Мономах [5, стб. 191–193]; захоплення Олега Святославича хозарами і його заслання до Візантії; посадження у Тмуторокані Всеволодом Ярославичем Ратибора [5, стб. 196].

У 1078 р. Олег прибув до Всеволода Ярославича у Чернігів вимагати відновлення своїх прав на землі у Чернігівському князівстві, де князував його батько Святослав. Але Всеволод не задо-

вольнив вимоги свого небожа, через що Олег втік у Тмуторокань, де на нього чекав Борис, котрий хотів повернути собі Смоленськ. Ці князі в Тмуторокані – на околиці Давньоруської держави – почувалися безпечно і накопичували сили для боротьби за свої законні права. На думку М.Ф. Котляра, саме вони стали каталізаторами феодальної роздробленості на Русі, адже не мали своїх володінь і змушені були боротися за них [9, с. 61–62].

Усі ці події згадані практично поспіль, насичені яскравими описами, а також точними денними датами; вони відбувалися в Чернігові або під Черніговом. Особливо це помітно під 6586 р. (1078 р.), при описі битви на Нежатиній ниві, де вказуються топографічні частини міста Чернігова (Окольне місто, «днешний город»), згадуються Східна брама, а також р. Стрижень.

Продовжують серію тмутороканських записів звістки про володарів Тмуторокані. У 6589 (1081) р. Давид Ігорович та Володар Ростиславич усунули посадника Ратибора й сіли в Тмуторокані, а вже 6591 (1083) р. повернувся з Візантії Олег Святославич, щоб продовжити боротьбу за батьківську спадщину, скинув їх, підпорядкував хозар й відпустив Давида і Володаря [5, стб. 196]. Саме у 80-х рр. XI ст. на Тамані перебувало найбільше князів-ізгоїв, серед яких були й Святославичі, причому в центрі уваги літописця перебував Олег Святославич.

Слід зауважити, що відновлення історичної справедливості для Олега Святославича відбулося тільки у 6602 (1094) р., коли він за підтримки половців захопив батьківський спадок – Чернігів і вигнав звідти Володимира Мономаха, який змушений був повернутися до вотчини свого батька у Переяслав [5, стб. 216–217]. Літописець далі в тексті зазначає, що Олег втретє навів половців-язичників на Русь. Утім, сам Володимир Мономах у «Повчанні дітям» зізнався, що саме він вперше використав половців в якості союзників і визнав, що законно повернув Олегові Чернігів [5, стб. 217; 15, с. 92; 6, с. 25]. Тому можна вважати цей текст літописного повідомлення «сплавленим» з двох джерел – проологівого та літопису, що редагувався під наглядом Володимира Мономаха. До того ж, у «Повчанні дітям» В. Мономаха описана 8-денна битва з Олегом Святославичем за Чернігів, внаслідок якої Володимир Всеволодович поступився Черніговом на користь Олега [10, стб. 249]. Таким чином, у ПВЛ згадується Антоніївський Богородичний печерний монастир у Чернігові, що є також індикатором наявності у літопису місцевих за походженням фрагментів.

У 1096 р. Олег не лише не пішов із князями проти половців, але втік із Чернігова до Стародуба, Смоленська та Рязані, а потім до Мурому. Тільки після поразки на р. Колокші він прибув на Любецький з'їзд князів, де й був остаточно позбавлений Чернігова [14, с. 101–102].

Літописна стаття 6605 (1097) р. присвячена Любечу та чернігівським князям – братам Олегу та Давиду Святославичам. У ній йдеться про Любецький з'їзд князів [5, стб. 230–231]. Згідно з його рішеннями, хоча Олег, Давид і Ярослав Святославич отримали вотчину свого батька – Чернігово-Сіверську землю, Олег Святославич був позбавлений Чернігова і сів, на думку більшості дослідників, у Новгороді-Сіверському, при цьому отримавши дві третини батьківських володінь [6, с. 31]. Отже, на Любецькому з'їзді князів Давид Святославич був проголошений головою чернігівської династії. Літописець підкреслив старійшинство в роді Святославичів Давида, який був фактично ставлеником Святополка Ізяславича Київського. Тож, ця звістка, хоча і локалізована на території Чернігівського князівства (в Любечі), але ворожа по відношенню до Олега, тому її не можна зарахувати до чернігівських за походженням фрагментів.

У ПВЛ також наявна звістка про те, що 12 січня 1107 р. відбувся шлюб між сином Олега (Святославом – *І.Ч.*) та донькою половецького хана Аєпи, що закріплював мир між руськими князями та половцями [10, стб. 282–283].

У 1115 р. брати Святославичі зініціювали урочисте перенесення мощів святих Бориса і Гліба до новозбудованого храму у Вишгороді. Необхідно підкреслити, що у відповідній літописній

статті Новгородського Першого літопису (далі – НПЛ) ім'я Олега стоїть попереду Давида. До того ж, у НПЛ як Синодального, так і Комісійного списків є точна дата смерті Олега Святославича – 1 серпня 1115 р., тоді як про смерть Давида – голови чернігівської династії – навіть не згадується [11, с. 20, 204]! Північноруські літописці не були зацікавлені у виправдовуванні чужих для них південноруських князів; цього літопису не торкалася рука південноруського редактора, тому в ньому збереглася історично правильна генеалогія Святославичів. Оскільки у політично незаангажованому джерелі ім'я Олега стоїть перед Давидом, це вказує на те, що південноруське літописання дійсно редагувалося з позиції дуумвірів Святополка та Володимира Мономаха, які протегували Давида Святославича. Тому в ПВЛ за Лаврентіївським списком, що була відредагована під наглядом Володимира Мономаха, під цим же роком констатується факт перенесення мощів Бориса і Гліба та підкреслюється роль у цьому Мономаха, тоді як інші двоюрідні брати навіть не згадуються [10, стб. 290].

Остання звістка про Олега Святославича датована 1 серпня 6623 (1115) р., коли він помер і був похований поряд зі своїм батьком Святославом у Чернігівському Спаському соборі [5, стб. 282].

Таким чином, інформатор київського книжника добре знав тмутороканські справи, долю Олега Святославича, жив на Тамані, ймовірно, був релігійною людиною. Оскільки Тмутороканська церковна обитель була побудована на зразок Києво-Печерського монастиря, логічним було затвердження на посаді ігумена у Богородицькому монастирі в Тмуторокані печерського ченця Миколи. О.В. Гадло припускає, що Никон навмисно залишив замість себе в Тмуторокані Миколу. Цим кроком він відкрив там «філію» Києво-Печерського монастиря, міг контролювати тмутороканські справи і бути поінформованим про них [2, с. 10]. Характерно, що після від'їзду з Тамані Олега Святославича Тмуторокань перестає згадуватися у джерелах.

Таким чином, за нашими підрахунками, у ПВЛ наявні 9 чернігово-тмутороканських фрагментів, присвячених Олегу Святославичу. Утім, їх походження навряд чи можна пов'язати бодай із якимись систематичними записами під наглядом Олега. Співчутливі й прихильні до нього записи мали джерелом усну інформацію, ймовірно, тмутороканського походження.

Джерела та література:

1. *Войтович Л.В.* Княжа доба на Україні: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 782 с.
2. *Гадло А.В.* Тмутороканские этюды. V. *Вестник Ленинградского университета.* 1991. Серия 2. Вып. 2 (№ 9). С. 3-12.
3. *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей / [под ред. Д.М. Шаховского]. Ренн, 1991. 366 с.
4. *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. 377 с.
5. *Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей.* М.: Языки русской культуры, 1998. Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). 648 с.
6. *Коваленко В.П.* Любецкий з'їзд князів в історії Чернігово-Сіверської землі. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі.* Чернівці, 1997. С. 24–34.
7. *Котляр М.Ф.* До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства. *Український історичний журнал.* 1995. № 6. С. 55–60.
8. *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб.: Алетейя, 1998. 445 с.
9. *Котляр Н.Ф.* Ольговичи в политической жизни Руси времен раздробленности. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* М., 2011. Вып. 3 (45). С. 61–62.
10. *Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей.* М.: Языки русской культуры, 1997. Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). 496 с.
11. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / [под ред. А. Н. Насонова]. М. – Л., 1950. 580 с.
12. *Повесть временных лет* / [подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц]. СПб.: Наука, 1996. 669 с.
13. *Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври* / [публікація і упорядкування О. Кузьмука]. *Лаврський альманах.* К., 2007. 116 с.

14. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М.: Издательство Московского университета, 1977. 261 с.

15. Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X-XIII вв. СПб.: Алетейя, 2003. 296 с.

16. Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон: новые находки – старые открытия. *Античная древность и средние века*. 2015. Вып. 43. С. 289–319.

Валерий Скирда, Максим Кириченко
Харьков

**ИССЛЕДОВАНИЯ СЕВЕРЯНСКИХ ПАМЯТНИКОВ ХАРЬКОВСКИМИ УЧЕНЫМИ
во второй половине XX – начале XXI вв.**

Интерес к раннеславянским археологическим памятникам Харьковщины возник еще в первой половине XIX в., когда археология только начинала обретать статус науки, «еще не до конца обособившись от антикварианизма и коллекционерства» [38, с. 20]. Первые шаги в исследовании памятников ранних славян, относящихся к северянским древностям, на территории Харьковской губернии были предприняты В.В. Пассеком в 30-х гг. XIX в. В дальнейшем, на протяжении XIX – первой половины XX вв. раскопками подобных памятников занимались ученые Харьковского университета Ю.И. Морозов, Д.И. Багaley, В.Е. Данилевич и С.А. Федоровский, о чем уже шла речь в наших публикациях [39, с. 30–31, 55–57, 93–94, 95, 111, 119; 40, с. 265].

Во второй половине XX в. археологические исследования становятся более локализованными, сосредоточенными либо на отдельных богатых материалом памятниках, либо на микрорегионах и поиске их отличительных особенностей в общей массе памятников культуры.

Так, в третьей четверти XX в. северянские древности Харьковщины неоднократно попадали в поле зрения Б.А. Шрамко. В 1951 г. он осмотрел городище возле с. Водяное на правом берегу р. Уды, которое было впервые описано Н. Фуксом и отнесено к скифскому времени [44, с. 104]. Во время осмотра Б.А. Шрамко выявил несколько котлованов землянок, при раскопках одной из которых были обнаружены остатки глинобитной печи, следы дополнительного открытого очага, а также вход с пологим спуском. Характер устройства жилища и тип керамики, найденной в его заполнении (лепные горшки и сковородки из слабовымешанной шамотированной глины, украшенные отпечатками палочки, перевитой веревочкой, или насечками) дали основания утверждать о принадлежности памятника не к скифской, а к роменской культуре. Для определения времени возникновения городища были проведены раскопки вала и рва и выявлены материалы, аналогичные найденным в землянке, что свидетельствовало о возведении укреплений в роменское время на месте, где раньше было скифское селище [47, л. 25–27]. Поскольку городище имело двойную систему укреплений, в следующем году раскопки проводились на втором, внешнем валу. Результаты исследования указали на его постройку в скифское время. Таким образом, было подтверждено, что в роменское время был построен только внутренний вал, который ограждал лишь небольшую северную оконечность мыса, заселенного и укрепленного в древности скифами [50, л. 8, 9].

В 1951–1952 гг. Б.А. Шрамко обследовал и провел небольшие раскопки Хорошевского городища, где кроме керамики скифской культуры и периода Киевской Руси была также обнаружена керамика роменской культуры. К более обстоятельным раскопкам этого памятника харьковский ученый вернулся в 1983 и 1987 гг. В результате здесь были найдены артефакты скифской, роменской и древнерусской культуры. Было открыто и исследовано одно хозяйственное и два жилых строения роменского времени [47, л. 27, 49; 54, л. 21–24; 49, л. 19–21].

В 1952 г. под руководством Б.А. Шрамко проводились раскопки на селище вблизи Донецкого городища, которые показали, что его возникновение относится к роменскому времени [50, л. 8, 14, 29].

В 1953 г. под руководством Б.А. Шрамко проводились разведки и раскопки новых или слабо изученных памятников в бассейне Северского Донца, в число которых попали и городища у сел Мохнач и Коробовы Хутора. Изначальной целью раскопок городища Мохнач было выяснение обстоятельств жизни на памятнике в скифское время. «Однако, – как писал в своем отчете Б.А. Шрамко, – в процессе работ пришлось столкнуться с остатками более поздних культур, которые оказались здесь выраженными даже значительно ярче, чем остатки скифского времени» [51, л. 11]. Раскопки показали, что городище укреплялось дважды – в скифское время оно занимало максимальную территорию, а укрепления были простыми (рвы и валы с напольной стороны, уступчатые террасы на крутых склонах), а в роменское время территория городища уменьшилась, но укрепления стали гораздо мощнее (вся территория памятника была опоясана валом с кладкой из белого камня). На заселенной «роменцами» территории был обнаружен целый комплекс полуземлянок, две из которых в том же сезоне подверглись исследованию. Преобладание лепной керамики роменского типа в их заполнении подтвердило предположение о принадлежности памятника роменской культуре. В отчете о результатах раскопок Б.А. Шрамко обратил внимание на отсутствие древнерусских артефактов и грубой толстостенной керамики, характерной для салтовских селищ. Это натолкнуло исследователя на мысль о том, что жители этого роменского селища приобретали только лучшие сорта салтовской посуды [51, л. 11–15, табл. VII, 10–15].

В 1953-1954 и 1970 гг. Б.А. Шрамко проводил осмотр и раскопки на городище Коробовы Хутора. Помимо скифского слоя здесь были обнаружены артефакты VIII-X вв., роменская и салтовская керамика, а также остатки роменских жилищ и хозяйственных помещений. Рядом с городищем в 1970 г. было обследовано селище, раскопки которого показали его принадлежность к салтовской культуре [48, л. 18–25].

В 1954 г. Б.А. Шрамко открыл роменское неукрепленное поселение (впервые на территории бассейна Северского Донца) возле с. Задонецкое Змиевского района Харьковской области, а в 1959 г. обнаружил городище этой культуры у с. Большое Городище на правом берегу р. Корочки в Белгородской области [51, л. 21; 52, л. 16–17].

В 1955-1957 гг., а затем в 1959-1961 гг. Б.А. Шрамко произвел масштабные раскопки на Донецком городище. Экспедиции под его руководством удалось открыть материалы, относящиеся к двум хронологическим этапам: роменскому (VIII–X вв.) и древнерусскому (X–XIII вв.). Малочисленность находок роменского типа на городище позволила Б.А. Шрамко сделать вывод о добровольном оставлении памятника его жителями в роменское время [53, с. 321]. Найденное при раскопках 1959 г. роменское захоронение впервые позволило сделать предположение о похоронном обряде этого региона – остатки сожжения покойника были сложены здесь в небольшую круглую ямку и засыпаны землей. Вскрытые на Донецком городище остатки жилищ дали новый материал и относительно северянского домостроительства. В частности, впервые были прослежены оконные проемы трех жилищ, а в одном из них удалось выявить остатки ступенчатого входа [53, с. 319]. Также впервые была найдена роменская печь для обжига глины [45, с. 306]. Интересной является также находка опрокинутого глиняного горшка с обугленными остатками стеблей льна, отвар из которого, по мнению Б.А. Шрамко, мог применяться в лечебных целях [53, с. 321]. Раскопки на Донецком городище дали также обильный материал для исследования рыболовного промысла его жителей. Б.А. Шрамко считал, что северянское насе-

ление памятника ловило рыбу преимущественно сетями, реже применялась ловля на удочку. Основным уловом были хищные рыбы – окунь и щука [54, с. 74–76, 83].

Отмечая как плотное расположение салтовских и роменских памятников друг к другу, так и культурное взаимопроникновение, отраженное в находках артефактов одной культуры на памятниках другой, Б.А. Шрамко высказал мнение о синхронном существовании северянских и салтовских поселений, а также об их мирных, и даже дружеских отношениях [51, л. 16; 46, с. 157–158]. Впрочем, начало этих отношений, исследователь, по-видимому, не считал мирными, поскольку объяснял возникновение цепи северянских городищ (Хорошевское, Донецкое, Водяное) на хазарской границе необходимостью обороняться от постоянных набегов кочевников [56, с. 51].

Вероятно, по причине того, что средневековые памятники не являлись основным предметом интереса Б.А. Шрамко, крупного специалиста в области скифской археологии, большая часть результатов упомянутых исследований не была опубликована автором раскопок (обзор этих неопубликованных материалов был проведен в 2002 и 2008 г. В.В. Скирдой [42, с. 106–107; 43, с. 121–131]), а передана его ученику, А.Г. Дьяченко [36, с. 124, 125; 11, с. 37].

А.Г. Дьяченко начал свою научную деятельность в области изучения славянских памятников бассейна Северского Донца во второй половине 1970-х гг. в составе славянского отряда Скифо-Славянской экспедиции ХГУ. В 1977 г. он обследовал городища Хорошево и Донецкое [4, с. 323], а в 1978 г. провел охранные раскопки на Донецком городище [10, с. 329–330]. В 1984 г. под руководством Б.А. Шрамко А.Г. Дьяченко защитил диссертационную работу на тему «Славянские памятники VIII – середины XIII в. в бассейне Северского Донца» [12], в которой обобщил результаты многолетних раскопок раннеславянских и древнерусских поселений в регионе (начатых еще его руководителем в 1950-х гг.). Один из разделов указанной работы посвящен памятникам роменской культуры в бассейне Северского Донца – Донецкому, Хорошевскому и Водяному городищам. В ней А.Г. Дьяченко уделил внимание локальным особенностям этой культуры и характеру связей ее представителей с носителями салтовской культуры. В частности, исследователь указал на этническую неоднородность населения роменских городищ, в массиве которого присутствовал как родственный (пеньковская культура), так и чужеродный инфильтраты. Также А.Г. Дьяченко отметил отсутствие единообразия во внутренней планировке роменских городищ – на городище Водяном жилища расположены двумя «гнездами», а на Донецком, на что обратил внимание еще Б.А. Шрамко, прослеживается линейная планировка. Находки фрагмента сопла железоплавильного горна и шлаков на городище Коробовы Хутора, дали А.Г. Дьяченко основание для выводов о наличии собственной металлургической базы Северско-Донецкой группы поселений. Анализ кузнечных поковок позволил выявить технологические схемы, к которым прибегали северянские ремесленники: орудия, к качеству которых не предъявлялись высокие требования, изготавливались из обычного кричного железа, стали низкого сорта или «пакетного» металла, а ремесленные инструменты и оружие изготавливались из среднеуглеродистой стали с применением цементации заготовок. Также применялась сварка, закалка и отпуск. С языческими верованиями «северян-роменцев» А.Г. Дьяченко связал найденные клыки волка и астрагалы бобра, а также миниатюрные керамические изделия. Вслед за Д.Т. Березовцом и О.В. Сухобоковым А.Г. Дьяченко указал на связь роменской культуры с предшествующей пеньковской культурой [12, с. 6–13].

В 1982 г. А.Г. Дьяченко приступил к работе в Белгородском педагогическом институте им. М.С. Ольминского и сосредоточил внимание на памятниках Белгородской области. В 1989–2015 гг. разведочный отряд Славяно-Русской археологической экспедиции Белгородского педагогического института, Харьковского института культуры и Белгородского технологического

университета проводил обследование городищ, селищ и курганов в лесостепной части междуречья Ворсклы и среднего Дона [6, с. 54]. В рамках этой экспедиции, в 1990–1992 гг. Проводились стационарные раскопки на Хотмыжском городище (Белгородская область), культурные слои которого относятся к роменскому и древнерусскому времени. Стратиграфический анализ городища показал, что северянский поселок появился здесь в IX в. и существовал на протяжении X – начала XI вв. [9, с. 84; 8, с. 188–199]. Древнейший горизонт слоя роменской культуры на памятнике был перекрыт зольной прослойкой, что свидетельствовало о том, что первый период развития жизни на Хотмыжском городище завершился пожаром. На втором этапе развития (который исследователь датировал второй – третьей четвертями X в.) была устроена новая оборонительная линия городища. Для артефактов этого этапа характерно отсутствие салтовских импортов, что, по мнению А.Г. Дьяченко, могло быть связано с гибелью лесостепных салтовских городищ в начале X в. Второй этап жизни на городище также завершился пожаром. На третьем этапе развития городища, начало которого исследователь отнес к последней четверти X в., оборонительные сооружения снова были перестроены. Значительно большая насыщенность третьего роменского культурного слоя, по сравнению с предыдущими, свидетельствовала о более высокой интенсивности жизни на этом этапе [9, с. 81–84].

Материалы раскопок Хотмыжского городища позволили А.Г. Дьяченко заключить, что его обитатели относились к представителям социальной верхушки, поскольку, на каждом из трех периодов функционирования поселения, на его укрепленной площадке существовало не более 1–2 построек. Остальная масса населения, по мнению исследователя, проживала на прилегающих селищах-спутниках. К IX – началу XI в. Хотмыжское городище переросло из «рядового северянского поселения в центр протогородского типа с зарождающейся двухчастной раннегородской планировочной структурой (детинец – открытый посад)» [9, с. 84].

В 1990 г. в 3-х км от Хотмыжского городища А.Г. Дьяченко исследовал курган № 1 Хотмыжского курганного могильника-1. Здесь были обнаружены фрагменты лепной керамики, сходной с роменской, а также фрагменты гончарной керамики. Почти в центре кургана было открыто пятно погребения, совершенного по обряду трупосожжения на стороне, с последующим захоронением праха в глиняном горшке, опущенном в овальную ямку глубиной 0,3 м от погребенной почвы. Этот слабообожженный тонкостенный лепной горшок был заполнен серой почвой и двумя маленькими косточками (предположительно от черепной коробки) без видимых следов пребывания в огне. По мнению А.Г. Дьяченко, курган отражает ранее неизвестную разновидность северянского погребального обряда, при котором урна с предварительно очищенными остатками кремации была захоронена не на горизонте или в насыпи, а в ямке под курганом, что может являться реминисценцией погребального обряда волынцевской культуры [6, с. 57, 58].

В 1998 г. в рамках исследования славянских памятников бассейна Северского Донца А.Г. Дьяченко провел раскопки городища Крапивное. Слои этого памятника были отнесены к скифской, роменской, древнерусской и русской позднесредневековой культурам. Роменские находки представлены фрагментами лепной грубошамотированной керамикой с веревочным орнаментом по венчику и плечу [5, с. 156–160; 6, с. 57, 58; 7, с. 19–22].

В 90-х гг. XX в. проблема славяно-хазарского взаимодействия на юго-восточной границе расселения северян вновь привлекла внимание некоторых харьковских исследователей. В частности, М.В. Любичев обратил внимание на краткость и противоречивость летописных сообщений о контактах северян с хазарами и указал на необходимость обращения к археологическим источникам для раскрытия этой темы. На основе глубокого анализа источников и литературы исследователь пришел к выводу, что корни славяно-хазарских связей относятся ко времени

пеньковской культуры, указывая, таким образом, на наличие определенной преемственности роменского населения от пеньковского [35, с. 87–100].

В то же время исследованиями средневековых памятников бассейна Северского Донца начал заниматься В.В. Колода. Основным предметом его интереса стали древности Хазарского каганата, а также особенности взаимодействия представителей роменской и салтовской культур на славяно-хазарском пограничье. Исследователь продолжил раскопки на археологических комплексах Мохнач, Коробовы Хутора и Водяное, которые ранее привлекали внимание Б.А. Шрамко.

На городище Мохнач, к раскопкам которого приступила экспедиция Харьковского педагогического университета в 1999 г., были обследованы оборонительные сооружения, состоявшие из нескольких линий валов, один из которых В.В. Колода определил как салтовский, а остальные – как роменские. Также были открыты два жилища, сочетавшие строительные традиции роменской и салтовской культур. Внутри жилищ были найдены керамические изделия салтовского и роменского производства и одно изделие, в котором сочетались традиции обеих культур (салтовская форма с роменским орнаментом) [15, с. 40–45; 30, с. 98–100]. На том же памятнике во время раскопок 2000 г. было обнаружено жилище с остатками артефакта, который В.В. Колода интерпретировал как жертвенник [28, с. 42–46; 32, с. 129]: грунтовой останец с тонкой глиняной площадкой, на поверхности которой были найдены остатки двух лепных роменских сосудов начала XI в., кусок чернометаллургического шлака и верхние челюсти грызуна (бобра или байбака). Около предполагаемого жертвенника, в заполнении жилища, были выявлены части челюстей коровы и свиньи, зубы лошади, а также «статуэтка байбака в позе ожидания – вертикально» [32, с. 129]. В этом же сезоне на памятнике был открыт еще один вал роменского времени [33, с. 130]. В 2001 г. был исследован один из роменских валов, материалы которого позволили В.В. Колоде сделать выводы о «преемственности строительной техники «салтовцев» и «роменцев» на этом поселении» [29, с. 140].

Исследования городища Коробовы Хутора, начатые Б.А. Шрамко в 1950-х гг., были продолжены в 1998–1999 гг. В.К. Михеевым и В.В. Скирдой [41, с. 15], а в 2003–2007 гг. – В.В. Колодой [18, с. 167–169; 19, с. 171–173; 16, с. 75–76]. Судьба городища схожа с городищем Мохнач – оно также было заселено сначала представителями салтовской культуры (середина VIII–середина X вв.), которых сменили «роменцы» (вторая половина X – середина XI вв.) [3, с. 82–92].

В 2002 г. В.В. Колода начал исследования на городище Водяное. Еще Б.А. Шрамко определил, что это скифское городище было повторно заселено в середине VIII в. «роменцами», обустроившимися на его небольшом участке, отделенном новым внутренним валом. Раскопки проводились именно на этом малом роменском городище, где было открыто несколько жилищ со срубной и каркасно-столбовой конструкцией стен, в заполнении которых были выявлены керамические сосуды роменского типа [32, с. 126–129]. Была уточнена датировка жизни на городище (середина VIII – начало XI вв.), найдены железные земледельческие орудия труда [22, с. 69]. Участие в раскопках городища Водяное специалиста по палеоботанике С.А. Горбаненко позволило изучить следы зерен тех растений, выращиванием которых занималось местное население. Наиболее широко здесь были распространены рожь, ячмень и просо (круглые зерна которого использовались также в качестве подсыпки при изготовлении глиняных сосудов [22, с. 73; 25, с. 169–171]. Кроме того, были выявлены зерна голозерной и пленчатой пшеницы, овса и гороха. Возрастание доли более урожайной, но сложной в выращивании ржи по отношению к простому, но малоурожайному ячменю, а также широкое распространение ротационных жерновов указывает, по мнению исследователей, на высокий уровень развития земледелия жителей памятника [22, с. 72–75].

Исследования 11 жилищ городища Водяное засвидетельствовали довольно широкое разнообразие приемов домостроительства и устройства интерьера, что выделяет памятник на фоне сравнительно стандартизированных строительных приемов на других роменских городищах. Это явление В.В. Колода объяснил как влиянием инокультурных соседей (хазар), так и вероятностью заселения городища не большой организованной группой, а мелкими потоками представителей разных роменских общин, что и предопределило культурную пестроту памятника [17, с. 60]. Анализ керамического комплекса городища Водяное показал его соответствие общему поздневроменскому комплексу при некоторых особенностях, среди которых В.В. Колода отметил наличие такой редкой категории, как плошка-солонка, а также роменско-салтовский синкретизм в гончарном производстве [24, с. 249–264].

В 2011 г., совместно с В.В. Енуковым и В.П. Лебедевым, В.В. Колода занимался анализом состава северянского Безлюдовского клада. Подавляющее большинство монет в нем оказалось обрезанными подражаниями дирхемов, идентичных оригиналам по составу, что натолкнуло исследователей на мысль о их производстве из переплавленных оригинальных саманидских дирхемов либо из болгарских подражаний, переплавленных из оригиналов. Характерные черты граффити, нанесенных на большую часть монет клада, по мнению исследователей, указывают на влияние хазарской письменной традиции и являются метками подсчета денежных сумм. Из общего состава монет клада исследователям удалось выделить две хронологические группы – вклад второй половины 930-х гг. и вклад начала 950-х гг. На основе того, что все монеты клада подражали дирхемам, относящимся ко времени не позже 940 г., авторы сделали вывод об отсутствии притока новых оригинальных дирхемов из Хазарии на юго-восточном пограничье Северянской земли в этот период, что указывает на разрыв связей между северянами и хазарами. Соотнеся полученные результаты с данными других северянских монетных кладов, исследователи указали на наличие их общих черт, которые проявились в большой доле обрезанных подражаний и тенденции к постепенному уменьшению их весовой нормы. По мнению исследователей, это может указывать на формирование у северян внутренней денежной системы, при которой обрезанные дирхемы стали «эквивалентом товаров и услуг» [14, с. 6–10, 16–28; 34, с. 113–120].

Значительное число публикаций В. В. Колоды посвящено проблеме взаимоотношений северян и хазар на пограничной территории [см., напр., 31; 57; 20; 21; 27; 23; 2; 26]. В одной из своих сравнительно недавних публикаций автор подвел некоторые итоги этих исследований [13, с. 54–91]. По его мнению, значительное пополнение вещественных источников по истории северян и хазар, полученное в конце XX – начале XXI в., позволяет пересмотреть историю их взаимоотношений. В частности, В.В. Колода пришел к выводу не только о мирном сосуществовании «роменцев» и «салтовцев» и их тесных отношениях на определенных этапах и в отдельных микрорегионах, но и о «смещении этих этносов на уровне семейно-брачных отношений» [13, с. 62, 63, 65]. Кроме того, по мнению В.В. Колоды, именно юго-восточные территории северянского племенного союза стали регионом зарождения волынцевской гончарной керамики. Здесь, в зоне интенсивного контакта с племенами, входившими в ареал Хазарского каганата, ранее всего были переняты салтовские технологии изготовления керамики и ее орнаментации. Однако, считает исследователь, крепкие славянские традиции привели не к полному заимствованию чужеродных традиций, а к возникновению новых типов керамики на основе импортной [13, с. 63; 27, с. 90–92]. Периоды противостояния и добрососедства между северянами и хазарскими племенами, считает исследователь, сменяли друг друга в зависимости от баланса сил на границе, а также от политической ситуации внутри Хазарского каганата. Транзитное положение юго-восточной пограничной зоны способствовало ускоренному экономическому развитию северян,

что выразилось в значительном накоплении серебра, а также в возможном развитии собственной денежно-весовой системы [13, с. 79, 80].

Таким образом, исследования северянских археологических памятников, начатые еще в XIX в., получили наибольшее развитие во второй половине XX в. и активно продолжаются в начале XXI в. усилиями харьковских ученых. Результаты этих исследований позволили выявить особенности этого региона Северянской земли и уточнить характер взаимоотношений местных жителей с соседствующим населением Хазарского каганата. Большинство харьковских исследователей северянских памятников сходятся во мнении о глубоких корнях славянского населения в бассейне Северского Донца, восходящих ко времени пеньковской культуры. Мнение о дружественных отношениях северян с южными соседями, выраженное Б.А. Шрамко еще в 50-х гг. XX в., поддержали его преемники и последователи. Существенное влияние салтовской культуры на развитие «северянских» археологических культур также не вызывает сомнения у харьковских исследователей.

Источники и литература:

1. Багалец Д.И. Памяти Ю.И. Морозова. *Морозов Ю.И. О городищах Харьковской губернии*. Харьков: М. Зильберберг и С-вья, 1901. С. 1–4.
2. Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. К.: Інститут археології НАН України, 2013. 236 с.
3. Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашикевич Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори. *Археологія*. 2009. № 3. С. 82–92.
4. Дьяченко А.Г. Исследования славянских памятников в бассейне Северского Донца. *Археологические открытия* (далее – *АО*) 1977 года. М., 1978. С. 322–323.
5. Дьяченко А.Г. К проекту охранной зоны Первого Крапивинского городища IX–XIII вв. *Белгородская область: прошлое, настоящее и будущее*: Материалы областной научно-практической конференции, Белгород: в 3 частях. Белгород: Изд-во БГТУ им. В.Г. Шухова, 2011. Ч. 1. С. 156–160.
6. Дьяченко А.Г. Памятники раннего железного века и эпохи средневековья в лесостепном междуречье Ворсклы и среднего Дона. *Русский сборник*. Брянск: БГУ им. И.Г. Петровского, 2016. С. 54–73.
7. Дьяченко А.Г. Древнерусский город на р. Корень: *Материалы международной научно-практической конференции «Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура»*. Белгород, 1998. С. 19–22.
8. Дьяченко А.Г. Древнерусский город Хотмысль в верховьях Ворсклы (вторая половина XII – середина XIII вв.). *Феномен Більського городища – 2016: Збірник наукових праць і матеріалів конференції*. К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 188–199.
9. Дьяченко А.Г. Культурная динамика и хронология роменского поселения на Хотмыжском городище. *Восточнославянский мир Днепр-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья*: Материалы научной конференции. Воронеж, 2008. С. 80–85.
10. Дьяченко А.Г. Новые исследования Донецкого городища. *АО 1978 года*. М.: Наука, 1979. С. 329–330.
11. Дьяченко А.Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX – начале X вв. *Археология славянского юго-востока*. Воронеж: Воронеж. пед. ин-т, 1991. С. 37–43.
12. Дьяченко А.Г. Славянские памятники VIII – середины XIII вв. в бассейне Северского Донца: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1983. 23 с.
13. Колода В.В. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце этнокультурный аспект. *Поволжская археология*. 2015. № 4 (14). С. 54–91.
14. Колода В.В., Лебедев В.П., Енуков В.В. Безлюдовский клад и его место в денежно-весовой системе Северной земли. *Безлюдовский клад X в.: материалы и исследования: Сборник научных статей. Серия «Археология евразийских степей»*. Казань: Отечество, 2014. Вып. 18. С. 6–160.
15. Колода В. Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища. *Християнські старожитності Лівобережної України*. Полтава, 1999. С. 40–45.
16. Колода В.В. Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований. *Проблемы истории и археологии Украины*: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения акад. В.П. Бузескула. Харьков, 2008. С. 75–76.
17. Колода В.В. Житла роменського городища Водяне. *Археологія*. 2015. № 4. С. 46–61.
18. Колода В.В. Работы 2003 г. на городище Коробовы Хутора и в его округе. *Археологічні відкриття в Україні* (далее – *ABY*) 2002–2003 рр. К., 2004. Вып. 6. С. 167–169.

19. Колода В.В. Работы 2004 г. на городище и селище Коробовы Хутора. *Археологічні дослідження в Україні (далі – АДУ) 2003–2004 рр.* К.; Запоріжжя, 2005. Вип. 7. С. 171–173.
20. Колода В.В. Розвиток слов'яно-хазарських стосунків на Дніпровському Лівобережжі. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство.* Харків, 2005. Ч. 5. С. 14–36.
21. Колода В.В. Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Донця. *Археологічний літопис Лівобережної України (далі – АЛЛУ).* 2005. № 1–2. С. 72–81.
22. Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині. *Археологія.* 2004. № 3. С. 68–77.
23. Колода В.В., Горбаненко С.А. Сравнительный анализ материалов сельского хозяйства у носителей салтовской культуры и славян Днепровского Левобережья. *Stratum plus.* 2011. № 5. С. 315–326.
24. Колода В.В., Колода Т.А. Керамика раннеславянского времени городища Водяное на Харьковщине. *Stratum plus.* 2005–2009. № 5. С. 249–264.
25. Колода В.В. Ещё один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине. *АВУ 2002–2003 рр.* Київ: ІА НАН України; Шлях, 2004. Вип. 6. С. 169–171.
26. Колода Владимир. Жилища летописных северян на городище Мохнач как пример контактов восточных славян и населения Хазарского каганата. Проф. д-р Борисов Д. Борисов – ученицы и приятели. ВТУ «Св.св. Кирилл и Методий» и българската археология. № 2. Велико Търново: Издателство «ИВИС», 2016. С. 481–495.
27. Колода В.В. Гончарная керамика волынцевской культуры как отражение межэтнических контактов и исторической судьбы ранних северян. *Востоочнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья.* Материалы научной конференции. Воронеж, 2008. С. 90–92.
28. Колода В.В. Житло з жертвником на Мохначанському городищі. *АЛЛУ.* 2001. № 1. С. 42–46.
29. Колода В.В. Исследование Мохначанского городища. *АВУ 2000–2001 рр.* К., 2002. С. 137–140.
30. Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища. *АВУ 1998–1999.* К., 2000. С. 98–100.
31. Колода В.В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца). *Чернозёмная лесостепь – контактная зона. Проблемы археологии и истории.* Белгород, 2001. С. 53–59.
32. Колода В.В. Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине. *АВУ 2001–2002.* К., 2003. С. 126–129.
33. Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г. *АВУ 1999–2000.* К., 2001. С. 129–131.
34. Лебедев В.П., Колода В.В., Енуков В.В. Безлюдовский клад 1930 г.: Типология, метрология, граффити. *Труды Государственного Эрмитажа.* Материалы и исследования отдела нумизматики. СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа. 2017. LXXXI. С. 113–120.
35. Любичев М.В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в конце VII – начала VIII вв. *Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков: АО «Бизнес Информ», 1994. С. 87–100.
36. Михеев В.К., Шрамко Б.А. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета (далі – ВХУ).* 1991. № 357. С. 104–130.
37. Пассек В.В. Курганы и городища Харьковского, Валковского, Полтавского уездов. *Русский исторический сборник.* 1839. Т. 3. Кн. 2. С. 201–229.
38. Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. СПб.: Нестор-история, 2010. 316 с.
39. Скирда В.В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920-е). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. 188 с.
40. Скирда В.В. Вклад А.С. Федоровского в развитие археологии. *История археологии: личности и школы.* СПб.: Нестор-История, 2011. С. 263–267.
41. Скирда В.В., Шрамко І.Б. Археологічна наука в Харківському університеті. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* 2015. № 1145. Серія «Історія». Вип. 50. С. 8–26.
42. Скирда В.В. История исследования Донецкого городища. *Проблемы источниковедения всеобщей истории.* Белгород, 2002. Ч. 1. С. 103–109.
43. Скирда В.В. Средневековые памятники в исследованиях Б.А. Шрамко. *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85 летию Б.А. Шрамко.* Харьков: Курсор, 2008. С. 121–131.
44. Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету.* К., 1930. Т. 1. С. 85–124.
45. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во ХГУ им. Горького, 1962. 404 с.
46. Шрамко Б.А. Новые раскопки раннеславянского поселения на Северском Донце и вопрос об алано-болгаро-славянских связях VIII–X вв. *Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма.* Харьков, 1985. С. 157–158.

47. Шрамко Б.А. Отчет о работе Северско-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ в 1951 г. Харьков, 1952. Архив Музея археологии Харьковского национального университета (далі – Архив МА ХНУ), ф. 1, оп. 1, д. 3. 50 л.
48. Шрамко Б.А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. Харьков, 1971. Архив МА ХНУ, ф. 1, оп. 1, д. 21а. 67 л.
49. Шрамко Б.А. Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1987 г. Харьков, 1988. Архив МА ХНУ, ф. 1, оп. 1, д. 40а. 22 л.
50. Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях ХГУ им. А.М. Горького в 1952 г. Харьков, 1952. Архив МА ХНУ, ф. 1, оп. 9, д. 2. 46 л.
51. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. Харьков, 1954. Архив МА ХНУ, ф. 1, оп. 1, д. 4а. 31 л.
52. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках экспедиции ХГУ на территории Белгородской и Курской областей в 1958 г. Харьков, 1959. Архив МА ХНУ, ф. 1, оп. 1, д. 9. 37 л.
53. Шрамко Б.А. Новые детали устройства раннеславянских жилищ. *Советская археология* (далі – СА). 1960. № 3. С. 319–321.
54. Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII–XIII вв. СА. 1963. № 2. С. 74–84.
55. Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях. Харьков, 1984. Архив МА ХНУ, ф. 1, оп. 1, д. 36а. 25 л.
56. Шрамко Б.А. Хорошевское городище. *Археология славянского юго-востока*: Материалы к межвузовской научной конференции. Воронеж: Воронежский педагогический институт, 1991. С. 50–59.
57. Koloda V. The Change of hierarchical dominant in Slavic-Khazar relations (Based on the Seversky Donets Middle current Middle Area Date). *Иерархия и власть в истории цивилизаций*: Вторая международная конференция: Тезисы. М., 2002. С. 14–15.

*Ігор Возний
Чернівці*

ДЕРЕВООБРОБНЕ РЕМЕСЛО НА ТЕРИТОРІЇ БУКОВИНИ В XII–XIII ст.

Дослідження на теренах Північної Буковини дає можливість реконструювати картину економічного життя його населення. Щоправда, про розвиток різних галузей ремісничого виробництва частіше доводиться судити за знахідками готових виробів, ніж за виявленими майстернями. Звідси місце виготовлення тих чи інших предметів не завжди може бути з'ясоване. За всі роки розкопок на Буковині тут виявлено більш чи менш значні скупчення сировини, напівфабрикатів та інструментів, які дозволяють розглядати їх як комплекс ремісничої майстерні.

Тривалий час деревообробне ремесло, як галузь давньоруської промисловості, залишалося маловивченим, оскільки археологічних матеріалів було недостатньо. У культурному шарі Сірет-Дністровського межиріччя органічні залишки, в тому числі й деревина, у більшості випадків не збереглися. Але безсумнівно, що на території регіону було поширене деревообробне ремесло, хоча інструментів, пов'язаних з ним на відкритих поселеннях не виявлено. В основному, вони відомі з городищ та міст.

Розвитку деревообробки сприяли значні площі лісових масивів на досліджуваних теренах у період середньовіччя, а значить була наявна необхідна сировинна база. У зв'язку з цим житла й укріплення, майстерні та інші господарські споруди, різні побутові та господарські предмети, знаряддя праці, меблі й домашнє начиння виготовлялися з дерева. Майстри були добре обізнані з якістю деревини та фізико-механічними властивостями породи. Для різних потреб вони застосовували у виробництві всі відомі місцеві породи дерев. У порівнянні з Новгородом, де використовували 19 порід з місцевого лісу і 8 привозних [13, с. 260], на теренах Північної Буковини відомі 22 місцеві породи [7, с. 54–56]. На досліджуваній території зростають дуб, ясен, граб зви-

чайний, клен гостролистий, липа, бук лісовий, черешня, яблуня, грецький горіх, каштан, верба, ліщина звичайна, явір, в'яз, осика, береза бородавчаста, ялиця біла, ялина (місцева назва – сме-река), ялівець сибірський, сосна жереп. До рідкісних належать тис ягідний і береза лікарська. З архівних даних відомо, що турки охоче брали данину тисовою деревиною замість золота, бо вона довговічна і не гниє (народна назва «негній-дерево») [7, с. 55]. Береза лікарська має надзвичайну красиву текстуру, відтак її часто використовували для виготовлення меблів.

Найбільш поширеними видами ділового дерева для зведення укріплень городищ та міст були дуб і бук, інколи граб. Сосна та ялиця йшли, в основному, на спорудження житлових будівель і господарських споруд. Завдяки смолистій деревині, стіни споруд менше піддавалися впливу зовнішніх природних умов та грибків. Вона мала незначну водопроникність, але добре піддавалася обробці різальним інструментом. Сосна є придатним матеріалом для виготовлення посуду для рідини, у тому числі й води. З деревини листяних порід (клен, ясен) виготовляли дерев'яний посуд. На теренах Середнього Подніпров'я посуд, виготовлений з клена, становив 67,3%, з ясе-на – 25,5% [23, с. 119]. Деревина ясена є твердою, міцною, в'язкою, вона не розтріскується, добре обробляється різальним інструментом. За технічними властивостями до неї близька дере-вина клена.

З бука, явора, ялівця та жерепу виготовляли ложки. Явір та березу використовували коритка-рі. З клена, який легко обробляється, дає гладку поверхню й добре полірується, частіше виго-товляли різний посуд. З ясе-на, який відзначався високою твердістю і в'язкістю, також виточува-ли на токарних станках посуд. Бондарі та стельмахи використовували переважно дуб і бук. Об-ручі для діжок виготовлялися з деревини, яка добре гнеться (ліщина, верба, липа). З липи ви-робляли великі довбані посудини. Деревина липи м'яка, не схильна до розтріскування, добре піддається обробці, але вона пориста, нестійка до грибкових уражень, досить добре вбирає во-ду. Тому місткості з липи найбільше використовувалися для зберігання сипучих речовин.

У літописах часто вживається вираз «срубить город»: «Того ж лета заложенъ бысть град Суждаль и срублены бысть того ж Лета», «и по томъ сруоби на немъ городъ и нарче имя емоу Каменецъ» (рис. 1) [21, стб. 409]. Однією з повинностей селян була рубка лісу, який заготовляли взимку: «Повеле древоделама да приготоят дерева на сограждение церкви, бе бо уже время зим-не» (рис. 2) [3, с. 28]. У Галицько-Волинському літопису під 1276 р. згадується «моуж хитра именемъ Алексоу», який «при отце его многы города роубя» [6, с. 133]. Про теслярів говорить-ся в літопису під 1016 р., коли Святополків воєвода Вовчий Хвіст говорив до новгородців, «что приидосте с хромьцемъ симъ а вы плотници суще а приставимо вы хоромъ рубить наших» [21, стб. 129].

Заготівля лісу для будівництва за писемними та етнографічними джерелами велася взимку. З місця промислу деревину могли сплавати по річках, як це робилося на теренах Буковини до середини XX ст. Більша частина деревини йшла в роботу у вигляді колод або жердин. Дерев'яні споруди, в основному, зводилися з цілих колод.

З дерева могли виготовляти сільськогосподарські знаряддя праці (ціпи, граблі, вила чесала, ступи), деталі станків (ткацьких, токарних, жорнового поставу), значну частину домашнього на-чиння. Бондарство, кориткарство було розповсюджене в регіоні до середини XX ст. При цьому форма, способи виготовлення практично не відрізнялися від попередніх хронологічних періодів (рис. 3). Це засвідчує порівняння із залишками дерев'яних виробів X–XIV ст., виявлених на ін-ших територіях Давньоруської держави [27, табл. 1, 2, 4]. Про побутування в господарстві дав-ньоруського населення діжок й інших ємностей свідчать писемні джерела. «Обреете бъчвь... пелену суццю меду» [25, с. 202]. «и повеле ископати колодязъ и вставить тамо кадъ, а наляяти

цежа кадъ» [20, стб. 128]. Про це ж свідчить керамічна полив'яна іграшка, виявлена в Ізяславі, яка зображувала сидячого на діжці чоловіка [15, рис. 83, 2].

Рис. 1. Будівництво в Києві за Ярослава Мудрого

Рис. 2. Рубка лісу селянами в монастирському господарстві.
Мініатюра з «Жития Сергия Радонежского» XVI ст.

Рис. 3. Дерев'яні вироби XIX – першої половини XX ст.

Про наявність у господарстві місцевого населення відер можуть свідчити знахідки дужок й оковок на городищах Чорнівка, Недобоївці, Ленківцях на Пруті, на поселеннях Митків, Рашків [4, фото 25, 6; 18, с. 79; 26, с. 76]. Стержень дужки робився прямокутним у плані, перекрученим або напівкруглим. Так, на Чорнівському городищі виявлені 3 фрагменти дужок півкруглої форми, кінець яких був загнутий петлею (фото 4, 1). Одна дужка виготовлена з квадратного перекрученого стержня, який також закінчувався петлями. Аналогії їм знаходимо на багатьох поселеннях Давньоруської держави [17, с. 85; 22, с. 95, рис. 7; 3; 28, рис. 67: 10].

Місцеві теслі виготовляли з дерева домовини, тип яких добре відомий у містах Русі і згадується в літописах [1, с. 18; 8, с. 256]: «Да плачюся надъ гробом его и сотворю тризну мужю мвоему», «отъ всякоя вещи егоже и гробъ его есть» [20, стб. 58, 281].

Місцеві стельмахи добре володіли прийомами обробітку дерева. За етнографічними джерелами, їм були відомі різні способи з'єднання окремих деталей і елементів між собою у певному виробі або споруді. Основним прийомом було з'єднання замками. При з'єднанні стін споруд під кутом, використовували різноманітні замки – «вугли», «замки», «у каню», «у вугу», «в обло» тощо (рис. 5) [10, с. 186]. Для міцності з'єднання 3–4 кінців між собою просвердлювали отвори в колодах і вставляли чопи-тиблі. Така техніка широко представлена на інших теренах Давньоруської держави [13, с. 260]. При поздовжньому горизонтальному з'єднанні колод або протесів широко використовували наступні прийоми зрощування: прямий накладний, косий накладний, накладний з прямим зрубом, торців з прямим зубом.

Деревообробний інструментарій в археологічних матеріалах з території Північної Буковини представлений цілими формами і фрагментами лез сокир, долотами, свердлами, теслами, а також частинами дерев'яного посуду, виявленого на городищах Чорнівка, Недобоївці, містах Ленківцях на Пруті, Василеві [5, с. 70; 19, с. 130].

Універсальним знаряддям для роботи з деревом були сокири (рис. 6) [2, fig. 14]. Чорнівські сокири вузьколезові з боковими щекавицями довжиною 16–18 см. Ширина леза становила 6–6,5 см, діаметр втулки 3,5 см (рис. 4: 2; 7: 1). Вони, за класифікацією А.М. Кіріпнікова, відносяться до типу VIIA і датуються XII – першою половиною XIII ст. [9, с. 26] За типологією Б.О. Колчина, вони становлять 1 і 2 перехідні види, які датуються початком XIII ст. [14, с. 163, рис. 4]. Аналогічні знахідки відомі на багатьох поселеннях Давньоруської держави [13, табл. 97, 12-13; 16, рис. 83]. У сокир цього типу коефіцієнт корисної дії досягав майже одиниці.

Важливим інструментом для обробітку деревини були тесла, якими видовбували різноманітні отвори та пази. Відомі вони на Недобоївському городищі та Зеленій Липі (рис. 4: 5; 7: 2). Тесло відноситься до втульчатих знарядь з колінчатим руків'ям. Його довжина 11 см, ширина леза 5,7 см. Такий інструмент зручний для роботи однією рукою при виготовленні різного посуду. Його втулка утворилася шляхом загинання бокових кінців та їх проковування. Аналогії йому відомі в Ігрени, Олексіївні, Серенську, Автуничах, Дорогобужі тощо [11, с. 38, рис. 18: 4, 5; 16, рис. 82:3; 28, рис. 65: 31, 83:17].

Для видовбування різних пазів і виїмок у дереві використовувалися залізні долота, які виявлені серед матеріалів Чорнівського, Недобоївського городищ. Чорнівський інструмент знайдено серед набору предметів «будівничої жертви» і тому має чітке датування – друга половина XII ст. – час спорудження житла (рис. 4: 3). Подібне долото виявлене також у житлово-господарському зрубі № 2. Ці інструменти характеризують ступінь розвитку деревообробного ремесла. Долото являло собою металевий чотириохгранный з фасками стержень з лезом на одному кінці і обухом на іншому. Довжина стержня становила – 16,5 см, ширина – 1,2 см. Витягнуте, зі скошеним кутом і дещо відтягнутою ріжучою гранню, воно було конструктивно найбільш раціональним для довбання дерева. Кут різання леза дорівнював 20°.

Для виготовлення круглих чистих отворів у деревині у Давній Русі широко використовувалися свердла. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя вони виявлені на Чорнівському городищі (рис. 4: 8; 7: 6). У житлово-господарському зрубі № 2 виявлено спіральне свердло, виготовлене з квадратного в плані стержня довжиною 25 см, верх якого приплюснутий у вигляді прямокутника. На знарядді права спіраль зроблена у півтора оберти. Діаметр останнього сягав 1 см. Аналогічні знахідки відомі в Родні, Новгороді, Серенську, Озаричах, Шепетівці тощо [11, с. 38; 13, с. 283, табл. 99: 10, 14, 16].

Інше – пероподібне свердло довжиною 36,8 см, при ширині пера 2,1 см (рис. 4: 7; 7: 5). У Давній Русі воно було основним типом свердел. Аналогії такому знаряддю відомі серед археологічних матеріалів ряду давньоруських пам'яток з інших територій [16, рис. 82:20; 24, с. 161, рис. 13:1, 3–4].

До предметів, пов'язаних з деревообробним ремеслом, відноситься фрагмент ложкоріза з Чорнівського городища та незначні частини пили з Недобоївців [19, с. 132]. Знахідки ложкорізів відомі в Ігрени, Бересті, Райках, Рязані тощо [11, с. 38].

Серед матеріалів городища у Зеленій Липі трапився скобель, який використовували для стругання дерева після обробки сокирою чи теслом. Довжина його прямолінійного леза становить 5 см, ширина 1 см. Від нього вбік відходять дві ручки довжиною 15 см. Є згадки про знахідки скобелів у Василеві, на поселенні XIII–XIV ст. Рашків. Аналогічні знахідки відомі на поселеннях Автуничі, Дорогобуж, Віта Политова тощо [16, рис. 82: 4–6].

Необхідно згадати звичайні ножі – найпоширеніші інструменти для обробітку дерева. Практично будь-яким ножем можна було виготовляти різноманітні невеликі дерев'яні вироби.

З деревообробним ремеслом можуть бути пов'язані знахідки цвяхів. У залежності від призначення, вони поділяються на будівельно-кріпильні, обойні, шевські, підковні, а за виглядом

головки – на цвяхи і костилі. Вони являють собою стержні квадратної форми в перетині, а в по-
здовжньому – клиноподібні, які повільно загострюються до самого кінця. Шапочки, в основно-
му, круглі або овальні, розплющені. На території Буковини вони відомі практично на всіх горо-
дищах і окремих поселеннях [5, с. 71; 18, с. 71–79; 26, с. 76, 159]. Більшість з них складали буді-
вельно-кріпильні цвяхи. Довжина їх коливається 7-9 см, ширина сторони 0,5-0,6 см (рис. 4: 14–
33; 7: 10 12). Крім того, на Чорнівському городищі знайдено 3 скоби, зроблені із залізного
стержня, квадратного в плані, зігнутого до середини (рис. 7: 9). Тут же виявлений залізний стер-
жень довжиною до 20 см для кріплення дерев'яних конструкцій в наземних житлах (рис. 4: 6).
Подібні предмети відомі серед матеріалів Плісеська [17, с. 83].

Рис. 4. Знаряддя та предмети, пов'язані з деревообробним ремеслом
1 – дужка до відра; 2 – сокира, 3, 4 – долото; 5, 13 – тесло; 6 – кріпильний стержень; 7-8 – свердло;
9-10 – дерев'яний посуд; 11-12 – дерев'яні кілки; 14-33 – цвяхи. 1-3, 6-12, 14-16 – Чорнівка;
4, 21-27 – Ленківці на Пруті; 5 – Недобоївці; 13, 28-33 – Зелена Липа; 17-20 – Василів.

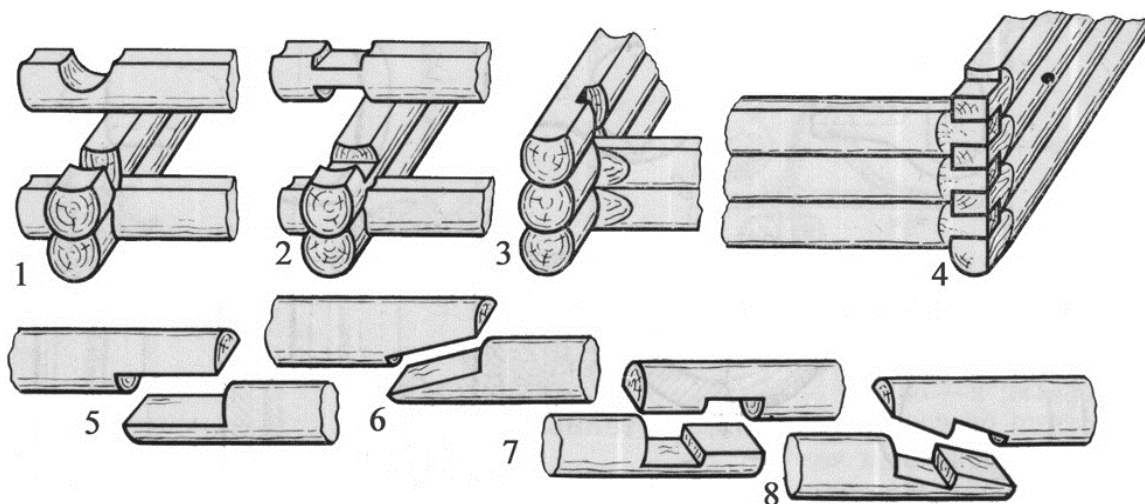

Рис. 5. Зразки дерев'яних з'єднань (за Б.О. Колчиним [1985, табл. 103])

Рис. 6. Робота сокирою. Зображення в церкві св. Іоана Ботезата в монастирі XV–XVI ст. в Гуморулуй (Південна Буковина, Румунія) (за I. Solcanu [2002, Fig. 14]).

Рис. 7. Прорисовки знарядь та предметів, пов'язаних з деревообробним ремеслом:
 1 – сокира; 2 – тесло; 3, 4 – кріпильний стержень; 5–6 – свердло; 7 – долото; 8 – ложкоріз;
 9 – скоба; 10–12 – цвяхи; 13–18 – дерев'яні предмети.
 1, 3–18 – Чорнівка; 2 – Недобойці (1, 2, 4, 5, 8 – за С.В. Пивоваровим [2006, с. 131, рис. 27, 1, 7, 9; 28, 4, 10];
 5 – за Б.О. Тимоцуком [1982, с. 108, рис. 10])

У давньоруські часи досить поширеним був дерев'яний посуд, що було пов'язано з наявністю достатньої сировинної бази для його виготовлення. На теренах краю є знахідки, які свідчать про наявність точеного або видовбаного дерев'яного посуду. Він був менш зручним, ніж глиня-

ний. Такий посуд не був придатним для приготування їжі, однак широко використовувався на теренах Давньої Русі. Через погану збереженість він дійшов до нас у незначній кількості. Це, в основному, фрагменти дерев'яних мисок і чаш з Чорнівського городища (рис. 4: 9–10; 7: 14). Тут же знайдені фрагменти дерев'яних предметів невідомого призначення. Один з них прямокутний в плані, один кінець заокруглений, інший обламаний. Довжина його становить 4,5 см, розміри сторін 3,2 x 2,3 см. З одного боку є зарубка, зроблена залізним ножом (рис. 7: 15). Другий – у вигляді дерев'яної планки, загостреної з одного боку. Її довжина 3,5 см, ширина 2,5 см, товщина 1 см (рис. 7: 13). Інший нагадує шахову фігуру пішака. Висота його 1,8 см, діаметр низу становить 2,5 см, верху 1,6 см (рис. 7: 16). На городищі виявлені дерев'яні кілки, конусоподібні в плані, довжиною 6,4 см, діаметром 0,8 см. На одному кілочку є три зарубки, зроблені ножом (рис. 4: 11–12; 7: 17–18). Можливо, вони є фрагментами дерев'яних веретен, оскільки їхній діаметр співпадає з внутрішнім діаметром пряслиць.

Таким чином, матеріали, виявлені під час археологічних досліджень у Сірет-Дністровському межиріччі, дозволяють скласти уявлення про розвиток деревообробного промислу в регіоні.

Джерела та література:

1. Kunysz A. Budownictwo drewniane i obróbka drewna w średniowiecznym Przemysłu. *Rocznik Przemyski*. 1968. Т. 12. S. 18.
2. Solcanu I. Artă și societate Românească (sec XIV–XVIII). București: Editura Enciclopedică, 2002. Fig. 14.
3. Богуславский С. Сказание про князя Бориса и Глеба. Пг., 1928. С. 28.
4. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в Х–XIV ст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. Чернівці: Золоті литаври, 2009. Фото 25, 6.
5. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці: Рута, 1998. С. 70.
6. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра]. К.: Наук. думка, 2002. С. 133.
7. Географія Чернівецької області / [за ред. проф. Я.І. Жупанського]. Чернівці, 1993. С. 54–56.
8. Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. Минск, 1982. С. 256.
9. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Свод археологических источников* (далі – *САИ*). Вып. Е1-36. 1966. С. 26.
10. Кожолянюк Г.К. Етнографія Буковини. Чернівці: Золоті литаври, 1999. Т. 1. С. 186.
11. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. К.: Наук. думка, 1990. С. 38. Рис. 18, 4, 5.
12. Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия. *САИ*. 1968. Вып. Е1-55. С. 11.
13. Колчин Б.А. Ремесло. *Древняя Русь. Город, замок, село*. М.: Наука, 1985. С.260.
14. Колчин Б.А. Хронология Новгородских древностей. *Новгородский сборник 50 лет раскопок Новгорода*. М.: Наука, 1982. С. 163. Рис. 4.
15. Кучера М.П. Керамика. *Археология Украинской ССР*: В 3-х т. К.: Наук. думка, 1986. Т. 3. Рис. 83, 2.
16. Никольская Т.Н. Земля Вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. М.: Наука, 1981. Рис. 83.
17. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). К., 2005. С. 85.
18. Пивоваров С.В. Дослідження давньоруського городища в с. Недобойці у 2003 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*: Збірник наукових праць. Чернівці, 2004. Т. 1 (17). С. 79.
19. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). Чернівці: Зелена Буковина, 2006. С. 130.
20. Полное собрание русских летописей. М.: Восточная литература, 1962. Т. 1. Стб. 128.
21. Полное собрание русских летописей. М.: Восточная литература, 1962. Т. 2. Стб. 409.
22. Приходнюк О.М. Городища Халеп'є і Григорівка на Середньому Дніпрі *Археологія*. 1980. Т. 33. С. 95. Рис. 7, 3.
23. Сергеева М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 1998. № 1. С. 119.
24. Сорокин С.С. Железные изделия Саркела Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1959. № 75. С. 161. Рис. 13, 1, 3, 4.
25. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1985. Т. 1. Стб. 202.
26. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). К.: Наук. думка, 1982. С. 76.

Ігор Готун
Київ

ВІДОБРАЖЕННЯ У МАСОВІЙ ЗАБУДОВІ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ РУСІ

Зініційоване і очолене О.П. Моцею поглиблене вивчення селищ на півдні Русі дозволило дійти аргументованого висновку щодо високого рівня розвитку давньоруських селищних структур і паритетних відносин між містом і селом в означений період. Помітний внесок у розробку проблематики давньоруського села належить В.П. Коваленку, який брав участь у організації розкопок селища Автуничі оприлюднив низку праць про ремесло і торгівлю сільської людності, різні категорії знахідок з неукріплених поселень, певні риси пам'яток регіону. Водночас відомо, що для з'ясування особливостей середньовічного суспільства недостатньо лише його соціально-економічної характеристики [22, с. 24], необхідно відтворити загальну картину еволюції ментальності [21, с. 4]. Основні аспекти духовної культури жителів селищ півдня Русі розглянуті як підсумок аналізу поховального обряду, естетичних і світоглядних характеристик виробів металопластики, семантики орнаменталії на посуді та семіотики знаків на його денцях тощо. Але духовний світ сільської людності доби середньовіччя, що вже відзначено [15], відображають і об'єкти масової забудови.

Наведений факт аксіоматичний: він стосується рівня знань і умінь в галузі архітектури, будівельної техніки, побутової культури, певних естетичних уявлень (останнє, на жаль, важко простежити лише за археологічними даними з огляду на незначну кількість вцілілих і пов'язаних зі спорудами матеріальних свідчень). Набагато більше є матеріалів, що демонструють, як ті чи інші будівлі пов'язані з релігійними і світоглядними моментами. Вчені вказували на синкретичний характер релігії населення Русі, поєднання в ній рис язичництва і християнства. В архітектурі язичницькі мотиви відображені навіть у культових спорудах (рослинні, солярні символи тощо) та, що доволі суттєво у контексті цієї роботи і на чому необхідно зупинитися окремо, мають конкретні прояви у масовій житловій та господарській забудові.

Як свого часу відзначав М. Нікіфоровський, «з XIV–XV ст. язичництво... очевидно починає християнству поступатись. Після панівного досі механічного двовір'я стає переважаючим двовір'я органічне, причому з плином часу стара віра поступово поглинається новою, хоч до повного торжества останньої і тепер ще дуже далеко» [51, с. 121]. Достовірність цієї характеристики підтверджують етнографічні дані, які фіксують низку язичницьких традицій і в сучасному побуті. Що ж до хронологічних меж явища, то твердження, що епоха Русі – період не лише його панування, а й формування, сумніву не викликає. Дослідники зазначають, що «елементи нової культури не змітають і не змінюють елементів старої, а проникають до неї, уживаються з нею, вступають в різноманітні види співвідношень..., тим самим ускладнюючи попередню систему, видозмінюючи її в значній чи меншій мірі, але, як правило, не руйнуючи її. Принципу змінюваності у матеріальній культурі протистоїть принцип нашарування в культурі духовній» [82, с. 11].

Риси цих вірувань проявляються, передусім, у сакралізації об'єктів, у яких мали справу з вогнем. Певною мірою це стосується і побутових печей, а значно більшою – теплотехнічних споруд типу кузні, гончарного горна, овина тощо; більше того, поклоніння вогню зумовило

приписування надприродних можливостей людям, які там працювали. Крім вогняної складової, сакралізацію побутових печей зумовив їхній зв'язок з приготуванням хліба і загалом їжі. Поклоніння вогню в побуті слов'ян нагадує вшанування води: інша категорія об'єктів, що удостоїлася особливого ставлення, – колодязі та криниці. Але ні теплотехнічні споруди, ні об'єкти для забезпечення водою, при їх безсумнівній сакралізації зазвичай не мають археологічно вловимих слідів вшанування; більше того, їх роль і місце в системі релігійних уявлень не вплинули на певні конструктивні особливості. Практично єдиною (проте – основною) будівлею, де ритуальні дії простежено під час розкопок (і, до того ж, порівняні з етнографічними даними), виступає житловий будинок, на чому варто зупинитися детальніше, особливо з урахуванням думки, що один із найважливіших постулатів нашої етнології – докладний опис селянської хати і всього, що пов'язано з нею в житті, звичаях і віруваннях [88, с. 121].

Використання етнографічних даних як реальних моделей для реконструктивних побудов на археологічних джерелах фахівці назвали серед основних завдань пізнання минулого [63, с. 97; 81, с. 54; 83]. Акцентувалось і на мобілізації даних археології в процесі реконструкції середньовічного домобудівництва [62, с. 7; 67, с. 276], коректності аналогій [27, с. 156, 157], а також з урахуванням відзначених пошуків археологами вибіркового етнографічного паралелелі і етнографами – витоків лише окремих елементів за необхідності не оперувати окремо взятими фактами або спостереженнями, а прагнути до виділення «етнографічної ситуації» [65, с. 62, 64], і вивчення не форм, а наслідків дії, порівняння у контексті зв'язків, а не за одним параметром (ознакою), виділення механізмів культурної адаптації [36, с. 16, 17].

Не акцентуючи увагу на практично всюди простеженій тричленній структурі осель по вертикалі й по горизонталі, що, за спостереженнями фахівців, знайшло відображення у поховальних голосіннях з їх майже формульним характером з фіксованими, закріпленими в текстах зворотах [50], зупинимось на локальних проявах означеного явища.

«Дім – найдрібніша частка, неподільний атом давнього суспільства увесь був пронизаний магично-заклинальною символікою, за допомогою якої сім'я кожного слов'янина прагнула забезпечити собі ситість і тепло, безпеку та здоров'я», – вказував Б.О. Рибаків, аналізуючи етнографічні спостереження та археологічні матеріали щодо світоглядних рис побуту слов'ян [64, с. 460]. Серед згаданих ритуальних магичних символів, які не лише простежені археологічно, а й пов'язані з певними конструктивними елементами споруд, увагу привертає передусім будівничча жертва – етнографічна універсалія, зареєстрована у народів усіх материків [2, с. 55; 87, с. 211]. Зазвичай жертвоприношення, покладені у ямки в кутах майбутньої будівлі і репрезентовані конем, півнем, куркою [1, с. 160; 12; 66; 68, с. 80] або зерном, хлібом, сіллю, вовною [1, с. 161; 44; 57, с. 98, 99; 92, с. 2], були пов'язані з рослинним і тваринним світами, які не залишають уловимих слідів при розкопках. Проявом цього називали зерно, насипане на щелепу коня, ікла кабана, долото, пластину, замок і битий посуд у кам'яному фундаменті споруди з Чорнівського городища [10, с. 237]. Згодом уособленням жертви стали монети [1, с. 161; 57, с. 98, 99; 87, с. 213]. Відомі також випадки використання замість тварини частини, що її символізує, – черепа коня (чи, як у Чорнівці, його щелепи) тощо, ладану, освячення за канонами церкви, читання молитви [1, с. 161; 19, с. 11; 30, с. 46, 47; 45, с. 267; 57, с. 98, 99; 87, с. 212]. Ці жертвоприношення обставляли певними ритуалами [92, с. 6], що демонстрували обряди вибору місця під дім з врахуванням поведінки тварин, комах [2; 18, с. 237–243; 30, с. 37–39; 52, с. 211; 53, с. 133–141; 75; 77, с. 492; 78; 80; 92, с. 7–9; 93, с. 333–335; 94, с. 88], а також закладин [9, с. 165; 30, с. 39–42; 31; 45, с. 267; 51, с. 39–41; 92, с. 3, 4, 7–9] та обирання деревини для споруди [92, с. 3]; прорубування вікон та встановлення сволока [24, с. 23; 30, с. 46, 47; 60; 92, с. 4]. Привертає увагу вірування у зв'язок будівельників і потойбічних сил, принесення майстрами жертви від себе разом з гос-

подарем [1, с. 156, 157; 30, с. 42–45; 45, с. 267]. Аналізуючи ці явища, Л.П. Шевченко відзначала: «Все це має немалий інтерес і вимагає ближчого розслідування, бо історія садиби і хати в українській побутовій літературі займає дуже мало місця, хоч соціологічного матеріалу існує для в'яснення значення хати в громадському побуті поважна кількість. Історія первісної осілости, освоєння садиби, будови, плати за місце, живої жертви – все це дає матеріал для висвітлення первісного соціального устрою і життя... нашого предка» [92, с. 7]. Розумінню значення археологічних матеріалів сприяють дані народознавчих студій. Попри поширення цього явища на Русі [19, с. 11; 66; 68, с. 80; 84, с. 104; 85, с. 181; 86, с. 91; 87, с. 212; 90, с. 170], свідчення щодо фіксації речей, посуду, кістяків тварин і птахів або їх частин при вивченні сільських будівель доби Київської Русі на Середньому Подніпров'ї відсутні. Але при покладанні під кутові стовпи хліба, збіжжя, шерсті та іншої органіки вони не залишали уловимих слідів при розкопках. Ритуальне призначення могли мати і ями у долівці неподалік кутів, що мають вигляд стовпових, хоч і порушують загальну їх систему. Такі ями у сільських житлах доволі поширені.

Інший вид ритуальних дій має конкретні ідентифікації у селах регіону доби Київської Русі. Йдеться про зафіксовану народознавцями традицію при переміщенні хати або при вселенні у новий дім переносити жар зі старої печі, її частину чи навіть усю піч у супроводі певних обрядових дій [23, с. 21; 72, с. 120; 92, с. 5, 6], і взагалі вшанування печі – символу домашнього вогнища [25, с. 24; 33, с. 124; 47, с. 9]. Слідами такого обряду можуть бути заповнені печиною ями, які з огляду на розміри не могли мати побутово-господарського чи побутового використання. Саме міркуваннями світогляду В.К. Козюба пояснює заповнене печиною заглиблення під дерев'яною підлогою між піччю й чільною стіною, у місці, де зазвичай знаходився піл у двох житлах Григорівки [38; 39, с. 33]. Ями зі шматками печини простежені й у обох житлах поселення В. Снітинка-IV [13, с. 85; 14, с. 28]. «Поховання» золи відзначені й між Прутом і Дністром, причому йдеться не про закопані відходи, а про збирання до посудини, про що свідчать форма й спресованість маси; там же відомі складені до ямки залишки печі-кам'янки, що також може бути проявом культу вогню і домашнього вогнища [47, с. 9; 79, с. 199]. Водночас ями з частинами печей у будівлях зазвичай вважають результатом ремонту опалювальних пристроїв. Щодо цього показова споруда з Великого Горнальського городища, де віднесені до числа сховищ ями вздовж стін котловану містили шматки череня, склепіння і уламки вальків від вирізаної у материковому останці печі [26, с. 175 та ін.].

Можливо, до цієї сфери відноситься і розміщення кухонного горщика під підлогою однієї з будівель на посаді Вишгорода. Тоді припущенням про подібне використання, за умови вкладання до них органічних речей, можна пояснити існування нелогічних для конструкції чи господарства неглибоких ям у долівці значної кількості жител Подніпров'я та суміжних теренів. Прикладом слугує пункт Замятино-10 у Подонні з ямою глибиною 9 см і розмірами 1,0 x 0,8 м в одній із будівель [32, с. 6] та ін.

З опалювальною спорудою пов'язані й інші магічні дії. Згідно з народними віруваннями, зганьбити домашнє вогнище – викликати нещастя [89, с. 118; 91]. Не виключено, що печі у деяких будівлях зруйновані саме з ритуальних міркувань. Так, у с. Шестовиці всередині склепіння виявлено шматки розбитої жаровні [16; 48, с. 33], схоже явище простежено і у с. Борщагівці.

Привертає увагу і вистилання череня печі битим посудом. Це відзначене у багатьох випадках, у тому числі і в селищах Середнього Подніпров'я. Вказане явище задокументоване і народознавцями [61, с. 285; 73, с. 131] щодо забудови минулого століття – респонденти вказали на покращення теплотехніки споруди. Так само кераміка у черенях трактується і щодо певних археологічних об'єктів [8, с. 123, 124]. Але привертає увагу використання для цього посуду, який не був у вжитку, до того ж – іноді доволі вишуканих форм, як це було простежено в кіль-

кох спорудах у с. Борщагівці. Інший приклад – з уламками амфори у с. Григорівці [55, с. 123] – хоча стосується вже вживаної посудини, але також неординарної. Замощення череня боєм довізних салтово-маяцьких глеків відоме і в Дорогобужі [58, с. 156]. Згадано у черенях і уламки слабо випаленого посуду [37, с. 34]. Усе це призводить до думки про певні магічні дії в цьому випадку, адже заради технічних характеристик достатньо і фрагментів посуду, який віджив своє. Тим більше, що в умовах натурального господарства люди були досить раціональні, що добре ілюструє використання другосортних речей у похованнях. Так, у с. Автунічах – осередку гончарів, який гарантовано не знав дефіциту цілком пристойного посуду – до кургану поклали тріснутий у процесі випалу горщик, а у с. Жорнівці – знайдену в землі посудину доби палеометалів.

Важко пояснити міркуваннями теплотехніки і простежене у житлі у с. Борщагівці включення до шару глини під черенем печі численних кісток тварин. Це явище має аналогію у заглибленому житлі IX–X ст. на Сумщині, де між долівкою і черенем вирізаної в останці печі зафіксовано прошарок кісток корови або коня [49, с. 19], що вважають винятковим явищем [71, с. 74]. Не виключено, що проявом цього виступає наявність на Софіївсько-Борщагівському поселенні у товщі череня у центрі однієї з печей кістяного гудзика-балясинки. Знайдену там само виготовлену із кістки дрібного копитного проколку можна вважати загубленою випадково, але цінніша й виразніша річ хоч і не може слугувати підставою для беззастережних висновків, усе ж викликає деякі роздуми [34, с. 166]. Відображення світогляду вбачають і у простеженому у сіверян включенні до тіла печі збіжжя та мініатюрних посудин, іноді з зерном [59, с. 143, 146, рис. 3].

У ході вивчення селища в с. Борщагівці зафіксовано ймовірний цікавий прояв календарної обрядовості у побуті давньоруського сільського населення. Одне із вивчених тут двокамерних жител загинуло у результаті пожежі [35] і крім речових та керамічних знахідок також містило органічні рештки. Їх аналіз засвідчив, що у відібраній біля печі пробі були наявні лише волокна соломи у складі шматків глиняної обмазки, тоді як флотація інших двох зразків вказала на наявність навпроти входу в житлову камеру, по діагоналі від опалювального пристрою, зернівок різних злаків, хоча й у досить малій порівняно з ячменем кількості, та крім стиглої соснової деревини (очевидно, решток конструктивних елементів житла) також частин гілок різного діаметру, а по діагоналі від входу, навпроти печі – відбірного ячмінного зерна у залишках виготовленої з дуба ймовірної тари. Це дозволило вбачати встановлення на покуті різдвяного дідуха або обжинкового чи зажинкового снопа, а в іншому куті – посудини або невеликої скриньки зі збіжжям для приготування святкової страви [17]. Навіть при сформованому християнізованому вигляді красного кута, який, на думку дослідників, склався порівняно пізно [69, с. 155–161; 70, с. 89, 90], у ньому, за даними народознавчих студій, під іконами встановлювали прикрашені калиною і квітами та перев'язані стрічками перший і останній снопи [2, с. 153], що були символом початку жнив (зажинок) та їх завершення (обжинок) [11, с. 86; 41, с. 203, 204 та ін.], а у Святвечір – збірний з колосся пшениці, жита, ячменю, вівса тощо та прикрашений хвойними гілками дідух (колідник) – святочний дід [28, с. 188; 29, с. 401; 41, с. 204; 42, с. 306; 43; 56, с. 59; 76 та ін.]. Оскільки посівне зерно на поселенні зберігали у наявних практично біля кожного житла ямах для збіжжя, у цьому випадку воно могло маркувати відому з етнографії обрядову випічку – корочун / крачун (для виготовлення якого могли використовувати ячмінне борошно) або страву святочної вечері – ячмінну кашу з медом чи олією [20, с. 178, 179; 74, с. 74 та ін.].

У ході дослідження слов'яно-руських пам'яток регіону прояв язичницьких вірувань вбачали в існуванні жертovníка в одному із жител переддержавного періоду [40]. І хоч така точка зору знайшла своїх послідовників [59, с. 141], її доводиться вважати екзотичною. Схоже, з огляду на

складність ідентифікації виявлених решток, у цьому випадку відбулося помічене фахівцями перенесення інтересів від господарської діяльності до сфери сакрального [36, с. 17].

Відоображення світоглядних моментів у забудові має ще один прояв. Як відомо, при виборі місця для будинку уникали кладовищ, геопатогенних зон з явними ознаками (відсутність рослинності тощо), ділянок, що постраждали від стихійного лиха (куди вдарив блискавка або де вимерли жителі обійстя та ін.). Разом з тим, етнографи (А.К. Байбурин та ін.) відзначали прагнення поселитися на обжитій, «щасливій» території. Цим можна пояснити будівництво на місці колишнього житла і за повної відсутності генетичного зв'язку між власниками будинків [84, с. 103]. Водночас, вшанування предків детермінувало вибір місця у межах сімейної групи, але без порушень площі забудови родичів [46, с. 114].

Привертає увагу розповсюдження цього явища на пам'ятках Середнього Подніпров'я доби Київської Русі, і пояснення його традиціями внутріселищної чи внутрісадибної забудови не може бути єдиним і вичерпним аргументом. Це, зокрема, простежено на прикладі с Шестовиці, де на місці раннього заглибленого житла виявлене пізніше наземне [48, с. 33]. Загалом же планіграфію взаємного розташування жител селищ пов'язують з прямою та бічною родинними лініями [4, с. 7, 8; 5; 6; 7, с. 16–25]. Водночас В.Д. Барану належить слушна думка, що археологія не може розшифрувати семантику житлового простору, оскільки їй доступні лише матеріальні рештки, які, безсумнівно, мають певне смислове значення, але не пояснюють його [3, с. 580].

При розгляді особливостей духовного життя слід згадати про споруди як відоображення естетичного ідеалу епохи. Відомо, що вирубуючи ліси на будівлі, давньоруський зодчий «ніби хотів відтворити із мертвих колод стін і кроків ту своєрідну, створену самою природою красу обрисів живого тремтливо-листоного гаю, яку він же зводив на колоди» [54, с. 10]. Відсутність у шарах селищ півдня Русі добре збережених дерев'яних виробів не дозволяє робити беззастережні висновки щодо сільського будівництва з точки зору мистецтвознавства.

Поодинокі знахідки, що вказують на високий рівень розвитку сільського деревообробітку, та можливість залучення міських аналогій, з одного боку, й етнографічні паралелі – з іншого, дозволяють уявити цю сторону народного побуту лише гіпотетично, але зі значним ступенем ймовірності.

Джерела та література:

1. Байбурин А.К. «Строительная жертва» и связанные с нею ритуальные символы у восточных славян. *Проблемы славянского этногенеза (к 100-летию со дня рожд. чл.-корр. АН СССР Д. К. Зеленина)*. Л.: Наука, 1979. С. 155–162.
2. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л.: Наука, 1983. 192 с.
3. Баран В.Д. Побут. Поселення і городища. *Історія української культури у п'яти томах* / [за ред. П.П. Толочка (голов. ред. тому) та ін.]. К.: Наук. думка, 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України. С. 577–587.
4. Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків І): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 1992. 24 с.
5. Баран Я.В. До проблеми соціальної інтерпретації слов'янських градів. *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі*: Матеріали польового історико-археологічного семінару, серпень 1993 р., с. Зелений Гай. Суми: [б/в], 1993. С. 13–15.
6. Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-І). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. К.; Львів: РАС, 1997. С. 176–183.
7. Баран Я.В. Слов'янська община. К.; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. 192 с.
8. Бузян Г., Якубенко О. Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі. *Археологія & фортифікація України*: Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Вип. 4. С. 116–126.
9. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. К.: Фірма «Довіра», 1992. 415 с.
10. Возный И.П. Религиозный синкретизм в духовной культуре населения междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра в X–XIII вв. *Stratum plus*. 2011. № 6. С. 227–242.
11. Войтович В.М. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навчальна книга; Богдан, 2005. 392 с.

12. Горюнова В.М. Об изменениях в домостроительстве Городка на Ловати в X–XII вв. *Проблемы изучения древнерусского домостроительства в VIII–XIV вв. в северо-западной части СССР*: Тезисы докладов межреспубликанского симпозиума. Рига: Зинатне, 1983. С. 8–12.
13. Готун І.А. Давньоруське житло з Великої Снітинки-4. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. К., 1997. Вип. 1. С. 85–86.
14. Готун І.А., Лисенко С.Д., Семенюк Н.В. Розкопки багатшарового поселення Велика Снітинка IV в 1996 році. *Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років*. К.: «Прайм», 2000. С. 28–29.
15. Готун І.А. Археологічні матеріали про роль будівель в духовному житті давнього населення. *Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень*: Матеріали наукової конференції, присвяченної 10-річчю відкриття комплексу археол пам'яток між селами Малополовецьке та Яхни Фастів. р-ну Київ. обл. К.: Т-во «Знання» України, 2001. С. 24–30.
16. Готун І.А. Споруди давньоруських пам'яток Шестовиці та їх місце серед синхронних старожитностей регіону. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. С. 250–255.
17. Готун І.А., Горбаненко С.А., Сергєєва М.С. Житло з Софіївської Борщагівки та прояви одного із давніх слов'янських обрядів. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 2016. Т. XXXVII. S. 1–8.
18. Гошко Ю.Г., Г.П. Кіщук, І.Р. Могитич, П.М. Федака Народна архітектура Українських Карпат. К.: Наук. думка, 1987. 272 с.
19. Грицькан К.В. Рештки язичницьких вірувань та обрядів на території Північної Буковини в XII–XIII ст. в світлі археологічних досліджень. *Шляхи розвитку слов'янських народів*. Актуальні проблеми історії: Зб. наук.-метод. пр. К.: [б/в], 1993. Вип. 4. С. 10–12.
20. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. К.: Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.
21. Гурбик А.О. Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та нового часу. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 3–8.
22. Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М.: Высшая школа, 1970. 224 с.
23. Данилюк А. «Добра ж річ, коли в хаті є піч». *Сільське будівництво*. 1988а. № 2. С. 21.
24. Данилюк А. Сволот. *Сільське будівництво*. 1988б. № 9. С. 23.
25. Даренська В.М. Сакральність простору традиційного українського житла. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. пр. 2009. № 1 (25). С. 22–26.
26. Енуков В.В., О.Н. Енукова. Исследования Горнальского археологического комплекса в 2012–2013 гг. *Археологические открытия 2010–2013 годов*. М., 2015. С. 174–176.
27. Ефименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси (Исторический очерк). *Русская мысль*. 1892. № 4. С. 156–177.
28. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
29. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. М.: Наука, 1991. 511 с.
30. И[ванов] П. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда). *Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1889 г.* 1889. Вып. 3. С. 35–66.
31. Иванова А.В. Поселение, обряды при постройке хаты. Болезни и их лечение... – Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. *Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1893 г.* 1893. Вып. 7. С. 413–460.
32. Ивашов М.В., Тропин Н.А. Древнерусское селище X – первой половины XIII вв. у д. Замятино на р. Дон. *Куликово поле: Исторический ландшафт. Природа. Археология. История*. Тула: Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2003. Т. 2: Археология. История, этнография, искусствоведение. С. 5–30.
33. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Видання друге. К.: АТ «Обереги», 1994. 424 с.
34. Казимір О.М., Готун І.А. Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. К.; Полтава: [б/в], 2011. С. 165–167.
35. Казимір О.М., І.А. Готун, М.С. Осипенко та ін. Продовження досліджень розкопу III на селищі в Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2014*. К.: Стародавній світ, 2015. С. 87–90.
36. Калинина И.В. Об использовании этнографических источников в археологических реконструкциях. *Материалы III Тверской археологической конференции и 8-го заседания научного семинара «Тверская земля и сопредельные территории в древности»*. Тверь: [б/и], 2006. Т. I. С. 16–18 (Тверской археолог. сборник, вып. 6).
37. Каравайко Д., Маярчук С. Роменський шар городища Пісочний Рів. *Середньовічні старожитності Південної Русі-України*: Тези доповідей Другої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів: Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2003. С. 33–35.

38. Козюба В.К. Про язичницькі пережитки в побуті давнього населення України (за матеріалами давньоруського житла Середнього Подніпров'я). *Матеріали IV Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених*. К.: [б/в], 1996. С. 57–59.
39. Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.). *Археологія*. 1998. № 1. С. 28–46.
40. Колода В.В. Житло з жертвником на Мохначанському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2001. № 1 (9). С. 42–46.
41. Курочкін О. Свята й обряди календарного циклу. *Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник* / [відп. ред. А. П. Пономарьов]. К.: Либідь, 1993. С. 182–200.
42. Курочкін О. Календарні звичаї та обряди. Українці: Історико-етнографічна монографія у 2 кн. К.-Опішне: Українське народознавство, 1999. Кн. 2. С. 297–332.
43. Курочкін О. Жнива: українські традиції збору урожаю. *Етнографія*, 2014. Режим доступу: <http://ethnography.org.ua/content/zhnyva-ukrayinski-tradyciyi-zboru-urozhayu>.
44. Косміна Т. Народна архітектура українського Полісся. *Мистецька сторінка*, 2006–2013. Режим доступу: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=762>.
45. Максимов С.В. Куль хлеба. Нечистая, неведомая и крестная сила. Смоленск: «Русич», 1995. 672 с.
46. Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя). *Археологічні студії*. К.; Чернівці: Прут, 2000. Вип. 1. С. 113–120.
47. Мисько Ю.В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04. К., 2003. 19 с.
48. Моця О.П., І. А. Готун Роботи 1998 р. на селищі в ур. Коровель біля Шестовицького городища. *Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр.* К.: Ін-т археології НАН України, 1999. С. 32–34.
49. Приймак В.В. Отчет об охранных и разведочных раскопках раннеславянских и древнерусских памятников на территории Сумской обл. в 1987 и 1988 гг. Науковий архів Ін-ту археології НАНУ. Ф. експ. № 1987-88/32а. 61 арк.
50. Невская Л.Г. Семантика дома и смежных представлений в погребальном фольклоре. *Балто-славянские исследования*. 1981. М.: Наука, 1982. С. 106–121.
51. Никифоровский М. Русское язычество. Опыт популярного изложения научных сведений о языческой религии русских славян. СПб.: Тип. духовного журн. «Странник», 1875. – 2, 125, III с.
52. Никифоровский Н.Я. Очерки простонародного життя-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности (этнографические данные). С географическим видом Витебской губернии и четырьмя чертежами в тексте / [составил Н. Я. Никифоровский]. – Витебск: Губ. типогр., 1895. – 552; CLIV с.
53. Никифоровский Н.Я. Простонародные приметы и поверья. Суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / [собрал в Витебской Белоруссии Н.Я. Никифоровский]. Витебск: Губ. типолитогр., 1897. X, 307. 30 с.
54. Никольский В. История русского искусства. М.: Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1915. Т. I. 251 с.
55. Петрашенко В.О. Поселення Канівського Придніпров'я. *Південноруське село IX–XIII ст.* (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. посібник / [за ред. О.П. Моці та ін.]. К.: ІЗМН, 1997. С. 114–143.
56. Плотнікова Н.В. Дідух як периферійний концепт мікроконцептосфери святки. *Лінгвістичні дослідження*. 2011. Вип. 31. С. 58–65.
57. Пригарин А.А. Обряды по выбору места для строительства хаты у украинцев. *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы*: Материалы 3 международной археологической конференции студентов и молодых ученых, Одесса, февраль 1995 г. Одесса: [б/и], 1995. С. 98–100.
58. Прищепя Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.. Рівне: ПП ДМ, 2011. 250 с.
59. Пуголюков Ю.А., Горбаненко С.А. Печь, как культовое место в жилище северян: археологические данные. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Т. XXXV. Rzeszów, 2014. S. 141–150.
60. Радович Р., Р. Сілецький. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічні та обрядові аспекти). *Народознавчі зошити*. 1996. № 2. С. 78–93.
61. Радович Р. Поліська піч: специфіка формування опіччя. *Народознавчі зошити*. 2014. № 2 (116). С. 270–291.
62. Ржигза В.Ф. Очерки из истории быта домонгольской Руси. М.: Изд. Гос. ист. музея, 1929. 100 с.
63. Ричков М.О. Реконструкція минулого в археології. *Археологія*. 1997. № 3. С. 93–100.
64. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. М.: Наука, 1988. 784 с.
65. Савинов Д.Г. Палеоэтнография как самостоятельное направление культурно-исторических исследований. *Традиции отечественной палеоэтнографии: Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Федора Кондратьевича Волкова (Вовка)*. СПб.: Изд. Санкт-Петерб. ун-та, 1997. С. 61–65.
66. Седов В.В. К вопросу о жертвоприношении в древнем Новгороде: 1. Жертва строителей. 2. Новые материалы по языческой братчине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1957. Вып. 68. С. 20–30.

67. Седов В.В. Жилища Юго-Восточной Прибалтики (I – начало II тысячелетия н. э.). *Древнее жилище народов Восточной Европы*. М.: Наука, 1975. С. 276–301.
68. Седова М.В. Пережитки языческих верований в средневековой культуре Суздаля. *Краткие сообщения Института археологии*. 1993. Вып. 208. С. 77–86.
69. Сергеева М.С. Міське житло Південної Русі кінця IX–XVI ст. (питання соціальної та культурно-історичної характеристики житлового інтер'єра Середньої Наддніпрянщини): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 1994. 316 с.
70. Сергеева М. Формування специфіки українського житла у середньовіччі: етнокультурні аспекти. *Регрес і регенерація в народному мистецтві*: Колективне дослідження за матеріалами Третіх Гончарівських читань. К.: Музей Івана Гончара, Родовід, 1998. С. 86–91.
71. Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. К.; Харків: Майдан, 2015. 232 с.
72. Сілецький Р. «Входчини» (новосільні звичаї, обряди та повір'я). Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / [за ред. С. Павлюка, М. Глушка]. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. Вып. 2. Овруччина. 1995. С. 117–124.
73. Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я). *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження* / [за ред. С. Павлюка, М. Глушка]. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. Вып. 2. Овруччина. 1995. С. 125–140.
74. Сімакова О.О. О. О. Трикуль Обрядова випічка – невід'ємна частина української культури. *Актуальні проблеми сучасного економіко-гуманітарного дискурсу в Україні*: Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2017. С. 74–75.
75. Скуратівський В. Місце для оселі. *Сільське будівництво*. 1988. № 6. С. 22–23.
76. Скуратівський В.Т. Дідух: Свята українського народу. К.: Освіта, 1995. 271 с.
77. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. *Киевская старина*. 1889. Т. XXV. № 5-6. С. 485–506.
78. Тарас Я. Вибір місця та дерева для будівництва хати на Поліссі (На основі матеріалів Поліських експедицій 1994-1995 рр. в Київській та Житомирській обл.). *Народознавчі зошити*. 1996. № 2. С. 94–101.
79. Тельнов Н.П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII–X вв. *Stratum plus*. 2001–2002. № 5. СПб.; Кишинев-Одесса-Бухарест, 2003. С. 142–263.
80. Терещенко А. Матеріали до студіювання української архітектури (закладення й будування хати). *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 1. С. 49–52.
81. Толочко П.П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України. *Археологія*. 1987. Вып. 57. С. 51–56.
82. Толстой Н.И. Некоторые соображения о реконструкции славянской духовной культуры. *Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской духовной культуры: Источники и методы* / [отв. ред. Н.И. Толстой]. М.: Наука, 1989. С. 7–22. ЕНИП Электронная библиотека «Научное наследие России». Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10082515>.
83. Томилов Н.А. Палеоэтнография, этноархеология и этнографическо-археологические комплексы. *Традиции отечественной палеоэтнологии: Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Федора Кондратьевича Волкова (Вовка)*. СПб.: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1997. С. 69–72.
84. Томсинский С.В. Наземные жилища раннесредневекового Суздаля по материалам раскопок 1979 г. *Материалы по средневековой археологии Северо-Восточной Руси*. М.: Ин-т археологии АН СССР, 1991. С. 102–113.
85. Травкин П.Н. Исследования в Плесском музее заповеднике. *Археологические открытия 1996 г.* М.: Ин-т археологии РАН, 1997. С. 180–182.
86. Фантух А.Ю. Культура давньоруського населення Північної Буковини. *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: Материалы 3 Междун. арх. конф. студ. и молодых ученых, Одесса, февраль 1995*. Одесса: [б/и], 1995. С. 90–91.
87. Фантух А.Ю. «Будівничі жертви» як залишки язичницьких вірувань населення Буковини XII–XIII ст. *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених*. К.: Соборна Україна, 1996. С. 211–213.
88. Франко І.Я. Відозва. Селянська хата (Неопубліковані матеріали) *Народна творчість та етнографія* / [підгот. до друку і вступне пояснення О.І. Дея]. К., 1961. Кн. 2. С. 119–125.
89. Фроянов И.Я., Юдин Ю.И. Былинная история (Работы разных лет). СПб.: Изд. Санкт-Петербург. ун-та, 1997. 592 с.
90. Хохлов А.Н. М. Е. Нестерова О постройках домонгольского времени на территории Затьмацкого посада г. Твери. *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*. Тверь: [б/и], 1996. Вып. 1. С. 158–173.
91. Чичеров В.И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI–XIX вв.: Очерк по истории народных верований. *Труды Ин-та этнографии им. Н. Миклухо-Маклая АН СССР*. Новая серия. 1957. Т. 10. С. 129–131.

92. Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. *Культурно-історична комісія ВУАН*. Програми. Вип. IV. К.: [б/в], 1925. 9 с.

93. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, собранные и приведенные в порядок П.В. Шейном. СПб.: Имп. Академия наук, 1902. Т. III. 540 с. (Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. Академии Наук, т. 72, № 4).

94. Шухевич В. Гуцульщина. Львів: НТШ, 1899. Т. 1. 146 с. (Матеріали до українсько-руської етнології, т. II).

Віталій Жигола
Київ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ЗОЛОТИХ ВОРІТ У КИЄВІ У СЕРЕДИНІ XVII ст.

Золоті ворота належать до системи укріплень як князівського Києва, так і фортеці ранньомодерної доби. Брамун влаштовано над важливою міською артерією, як проходила між двох великих ярів. Історія укріплень цікавить дослідників Києва вже майже 200 років, але питання щодо конструкції брами та її змін протягом другої половини XVII–XVIII ст. залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Після татаро-монгольської навали згадки про Золоті ворота у Києві надовго зникають зі сторінок літописів. І лише наприкінці XV ст. повідомлення про них знову з'являються в офіційних документах та записках мандрівників. Вони підтверджують, що Золоті ворота й надалі продовжували функціонувати як один з в'їздів до міста. Першим, хто зобразив руїни Золотих воріт у 1651 р., був голландський художник Амбагам ван Вестерфельд.

Розписні списки Києва другої половини XVII ст. містять багато інформації щодо конструктивних деталей та особливості фортифікаційного комплексу Золотих воріт, а також щодо етапів ремонту та перебудови цих укріплень.

Найкращим графічним джерелом для уточнення місця облаштування фортифікаційного комплексу Золотих воріт у середині XVIII ст. є «Генеральний план всім трьом київським фортецям із ситуацією, що лежить біля них, складений в 1750 р.» (рис. 1). На нашу думку, більшість конструктивних деталей зображених фортифікацій існували принаймні від 70–80-х рр. XVII ст., що простежується і на планах Києва 1695 р. та 1709 р. Зовнішній вигляд комплексу можна побачити на планах 1695 р. та 1768 р. Накладання плану 1750 р. на сучасний план Києва (для зручності було використано космічний знімок відповідної частини Києва) дало змогу з'ясувати розміщення захисних частин брами. За допомогою отриманого плану вдалося також атрибутувати деякі досліджені археологами укріплення біля Золотих воріт.

У 1830-х рр. постало питання нівелювання валів Старокиївської фортеці, тому у 1832–1833 рр. К. Лохвицький розкопав законсервовані Золоті ворота [2, с. 31], але не приділив належної уваги пізньому етапу існування брами.

У 1915 р. П. Покришкін заклав траншею в поперек проїзду брами і зафіксував, окрім іншого, залишки зрубів, які відніс до часу після 1651 р. [2, с. 48].

* * *

У 1927 р. В. Ляскоронський провадив дослідження західної стіни Золотих воріт, де було зафіксовано дерев'яні конструкції дороги XVII–XVIII ст. [2, с. 51].

У 1947–1948 рр. по вул. Ярославів Вал, 7–9 В.А. Богусевич дослідив вал із залишками дерев'яних плах і колод, а також верхню частину внутрішнього схилу рову [10, с. 76; 7, с. 156].

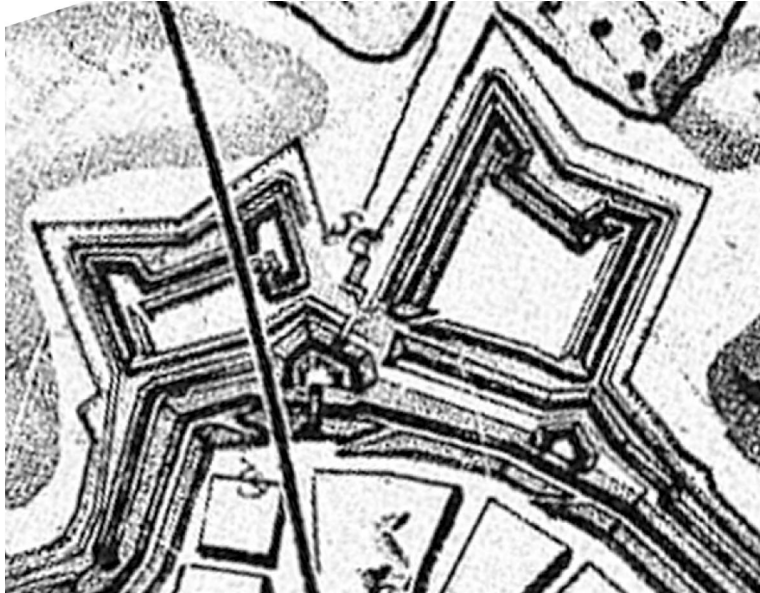

Рис. 1. Золоті ворота на плані Старокиївської фортеці 1750 р.

Під час досліджень у 1972 р. у нижній частині конструкції вдалося зафіксувати три етапи будівництва (ремонту), а також виявити монету першої половини XVII ст. [2, с. 51].

У 1998 р. на розі вул. Ярославів Вал і Володимирської було досліджено два паралельні рови за 6,0 м один від одного: на північ менший за розмірами з матеріалами XII ст.; на південь – рів завширшки 22 м та завглибшки майже 4,0 м. Внутрішній схил мав нахил 45^0 , контр-ескарп дещо пологіший [7, с. 152]. І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський вважають їх синхронними ровами давньоруського часу, влаштованими на відносно рівному плато біля Золотих воріт. Варто відзначити, що північний менший рів вчені пов'язують з розкопами морфологічно подібного рову перед руїнами Золотих воріт, досліджений В.Д. Дяденком у 1967 р., який заповнений десятками кістяків і матеріалом XI-XIII ст. та ймовірно засипаний валом у середині XIII ст. [3, с. 207–208; 7, с. 153].

Взимку 2000-2001 рр. по вул. М. Лисенка, 2-4а було досліджено орієнтований за лінією північ-південь вал завширшки до 6,0 м та заввишки до 3,0 м, насипаний з лесу з гумусовими прошарками. І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський датують його другою половиною XVII ст. Під валом досліджено рів завширшки 12 м та завглибшки 3,5 м, заповнення якого містило різночасові матеріали. На їхню думку, це давньоруський рів, засипаний у давнину, по північному краю якого пізніше постав вал Старокиївської фортеці. За 6,0 м на південь від рову зафіксовано інший рів (простежена ширина – 12 м, глибина – на 3,5 м), який має шарувате заповнення і відноситься до XVII ст. [7, с. 153–154].

* * *

Загалом, писемні та графічні джерела вказують на чотири етапи функціонування Золотих воріт, під час кожного з яких він мав нову конструкцію. *Перший період* розпочинається з прибуття у 1654 р. російських військових інженерів, коли місто огородили нашвидкуруч слабким острогом, а далі поступово ускладнювали захисні конструкції. *Другий етап* розпочинається у 1672–1673 рр., коли старі недосконалі обруби (земляний вал з обламами наверху) Старокиївської фортеці були замінені новими фортифікаційними елементами – виводами, коли і постав Золото-

ворітський вивід. *Третій етап* розпочинається у 1680 р. – перебудова комплексу П. Гордоном, коли було влаштовано «пушечное место» – розкат для обстрілу місць перед прилеглими до брами стінами [6, с. 22–23, 26]. *Четвертий етап* датується 1755 р., коли давні ворота засипали, а поруч спорудили нову однойменну браму, яка проіснувала до 1799 р. [2, с. 29–31]. Також варто згадати про можливу модернізацію укріплень Старокиївської гори в 1713 р. за планами Петра I [9, с. 182–184, 186], але брак джерел не дозволяє стверджувати про перебудову Золотих воріт у вказаний час.

* * *

Укріплення 1654 р. Військові інженери XVII ст. вирішили використати вдале розміщення Золотих воріт та вали обабіч них, які, судячи з гравюру А. ван Вестерфельда, більш-менш збереглися (рис. 2). Саму давньоруську кам'яну конструкцію вирішили не розбирати, а стіни заклали деревом, бо на початку 1670-х рр. частина їх вивалилася: «Снутри выводу промеж высокой каменной стены, что у Золотых ворот, сделано в прошлое лето (1672 р. – В.Ж.) из лесу новые проезжие ворота» [1, с. 99, цит. за с. 104, 117]. З цього ж звіту відомо, що «Сверх ворот насыпано землею 3 сажени с валом вровень до бойниц», тобто на першому етапі існування брами кам'яна кладка зверху не була засипана землею. Як видно з малюнків А. ван Вестерфельда та пізніших описів, мури все ще мали склепіння і навіть залишки надбрамної церкви, тому на той час можна було використовувати браму без досипки.

Рис. 2. Зображення Золотих воріт на гравюрі А. ван Вестерфельда. 1651 р.

Перед брамою нашвидкуруч було зведено напівколом дерев'яні укріплення завдовжки 90 м, які пізніше замінив повноцінний вивід: «Перед Золотыми вороты вместо старого деревяного

взруб зделан новой земляной вывод» [цит. за: 1, с. 99]. Ця був дерев'яний острог з обламами зверху: «Справою сторону ворот был на осыпе деревянной острог, на острогу облама, приткнут к углу к старому земляному валу, а ныне то место в верх прибавлено землею зделан вал» [цит. за: 1, с. 104]. За К.С. Носовим, облагом слід вважати бойовий майданчик з бруствером (не лише виступ верхньої частини стіни), який влаштовували поверх як зрубної, так і тишової стіни [8, с. 24]. А.І. Свіязєв повідомляє про таємний хід («для вылазу калитка») з цього укріплення.

Із доповідної М. фон Залена 1673 р. також відомо, що «снутри выводу стоит ветхая башня, рублена в 4 стены, и та башня надобно сломать для неприятельских людей озажегу» [цит. за: 1, с. 104] – тобто, перед Золотими воротами всередині дерев'яних укріплень була оборонна вежа. О.Є. Мальченко відзначає, що на час перехідного періоду до регулярних фортець вежі все ще забезпечували прикриття «мертвих» зон обстрілу укріплень, нерідко маючи артилерію. Чотирикутні вежі («в 4 стены») не були проїзними, тому вони не мали перекривати проїзну частину захищеного майданчика перед брамою [6, с. 27–28]. В іншому разі джерело б вказало, що вежа була проїзна, як, наприклад, вежа над Київською брамою біля майбутньої Андріївської церкви.

Золоті ворота 1673 р. Як зазначає О.Є. Мальченко, у 1672–1673 рр. перед Золотими воротами було зведетно вивід на місці острога. Найкраще в джерелах описано конструкцію виводу саме 1673 р., а деякі його деталі також можна побачити на планах І. Ушакова, 1706 та 1750 рр.

В «Азбучной росписи» 1673 р. зазначено: «Перед Золотыми вороты вместо старого деревянного взруб зделан новой земляной вывод, кругом его 45 сажень, в вышину до зубцов 3 сажени. На выводе сверх зубцов земляной бой, с подошвы ширина пол 2 сажени, в верх в сажень, внутри вывода и бою по обеим сторонам зделан вал, шириною 2 сажени. Спереду в ширину 11 сажень, против горы ров в длину 8 сажень, в глубину 6 сажень. А изо рву до верху 8 сажень. Ров же перед воротами в глубину 4-х сажени. К старым воротам прибавлено 5 сажень с полусаженью. Прибавочным воротам ширина 2 сажени без аршина, в вышину сажень с локтем. Сверх ворот насыпано землею 3 сажени с валом вровень до бойниц. Перед вороты через ров мост подъемной длиною 7 сажень, вылаз в ров прибавлено 3 сажени, в ширину 2 аршина, в вышину 2 пол 3 аршина. Позади рву нижней бой в вышину 2 сажени, в длину 65 сажень. Перед боем по тайной ход шириною 2 сажени. Ворота с решоточными дверми в ширину пол 2 сажени, по обеим сторонам от бою вертляные рогатки в столбах до старого рву» [цит. за: 1, с. 99].

Процес перебудови виводу описав М. фон Зален: «Вывод, что у Золотых ворот, по мере кругом 45 сажень вышиною от подошвы 3-х сажень, а по обеих сторон того вывода места высокие надобно вывод прибавить в вышину на сажень, а над проезжими воротами взрубить пушечной бой для того, чтобы тем воротам чужелины не было. А ис того бою высокие места очищать. Снутри вывода стоит ветхая башня, рублена в 4 стены, и та башня надобно сломать для неприятельских людей озажегу. Перед воротами за подъемным мостом доведетца высокое место с краю понизить и учинить бой, и тот бой деревянным острогом приткнуть ко рву, а в острог оставить проезд, чтоб тем боем уберечь подъемной мост ис ворот ис тогож бою... с правую сторону ворот был на осыпе деревянной острог, на острогу облама, приткнут к углу к старому земляному валу, а ныне то место в верх прибавлено, землею зделан вал, и тот вал и взведено в верх вышиною на сажень, а доведетца тот вал сделать, чтобы в верх и с обеих сторон был с старым валом вровень, на валу класть дубовые зубцы, на зубцах учинить бой земляной вышиною и шириною сажень; снутри города вклась дерном перед боем ступень вышиною пол аршина, шириною пол сажени, а в длину тот вал как будет в отделки 15 сажень» [цит. за: 1, с. 104].

Ці дані у 1674 р. доповнив А.І. Свіязєв: «И ныне в том месте перед Золотыми вороты в место старого деревянного взруб зделан новый земляной вывод, кругом его 45 сажень ввышину, до зубцов 3 сажени; на выводе сверх зубцов земляной бой, с подошвы ширина пол 2 сажени, в

верх в сажень. Внутрі вивода и бою по обеим сторонам зделан вал шириною 2 сажени спереди, в ширину 11 сажень, против горы ров в длину 8 сажень, в глубину 6 сажень, изо рву до верху 8 сажень. Ров же перед воротами в глубину 4 сажень. К старым воротам прибавлено 5 сажень с полусаженью. Прибавочным воротам ширина 2 сажени без аршина. В вышину сажень с локтем. Сверх ворот насыпано землею, пол 3 сажени с валом вровень до бойниц. Перед ворота через ров мост подъемной длиною 7 сажень. Вылоз в ров прибавлено 3 сажени, в ширину 2 аршина, в вышину пол 3 аршина. Позади рву нижний бой: в вышину 2 сажень, в длину 65 сажень. Перед боем потайной ход шириною 2 сажени. Ворота с решоточными дверми, в ширину пол 2 сажени. По обеим сторонам от бою вертленные рогатки в столбах до старого рву» [цит. за: 1, с. 117–118].

Як свідчать джерела та згадані плани міста, вивід мав п'ятикутну форму, він був висунутий за лінію фортифікації перед Золотими воротами, з боків до нього під кутом примикали вали, утворюючи разом вихідний кут укріплень. Довжина зовнішнього периметра за звітами дорівнювала близько 100 м, а отже фаси та фланки мали бути завдовжки до 25 м; загальні розміри виводу в найширшій частині по зовнішньому периметру сягали близько 35 x 40 м. Вивід був пов'язаний з валами – він мав однакову з ними висоту, валганг валу переходив у бойовий майданчик виводу.

Вивід споруджувався із встановлених на денну поверхню дерев'яних зрубних клітей, які заповнювалися землею під зав'язку. Їхня висота сягала 6,5 м, що на третину вище за інші відрізки фортеці, адже «по обеих сторон того вывода места высокие надобно вывод прибавить в вышину на сажень». Найімовірніше, вал мав прямовисні схили зі зрубами, обмазаними глиною, тобто не земляні. Про це може свідчити також план І. Ушакова, на якому вали та виводи зображені з майже вертикальними стінами, а також вкриті текстурою з горизонтальних ліній, які можуть передавати зрубну конструкцію(?).

Поверх клітей викладалися плазом дубові колоди, загострений кінець яких консольно виступав із зовнішньої сторони, утворюючи зубці [1, с. 31; 6, с. 21]. Поміст з колод був органічно пов'язаний з таким самим помостом на валу, що дозволяло бійцям пересуватися по периметру укріплень. Поверх колод насипали земляний бій – бруствер по зовнішньому краю валу, зсередини вкритий дерном, в якому було зроблено отвори-амбразури для стрільців. Висота бруствера становила 2,16 м, ширина в основі 3,25 м, у поперечному перетині він, ймовірно, мав форму трапеції. Зсередини поверх дубових колод М. фон Зален планував влаштувати майданчик завширшки 1,08 м та заввишки 0,36 м [1, с. 31], імовірно, також насипаний з ґрунту. Такий поміст з бруствером було влаштовано і на валах обабіч Золотих воріт.

Попід валом та навколо виводу було прокопано спільний рів, через який влаштовано підйомний міст завдовжки 15 м. За джерелами, рів довкола виводу був завширшки до 17,3 м, що дорівнює ширині ровів у інших частинах Старокиївської фортеці та корегується з даними археологічних досліджень [4, с. 45–48]. За звітами XVII ст., глибина рову сягала 8,6 м, а в деяких місцях 10,8 м, що абсолютно не співпадає з археологічними реаліями. Так, досліджені у цьому місці рови у 1998 р. та 2000–2001 рр. мали глибину 3,5 та 4,0 м [7, с. 152–154].

Рови вказані у звітах глибини могли існувати у деяких місцях (наприклад, у місці різкого спуску рельєфу по сучасній вул. Прорізній, де, можливо, було зроблено ескарп, але названо «ровом»), але задля у збільшення обсягу виконаної роботи, ці глибини приписано й іншим ділянкам. Втім, звіт доволі конкретно вказує «ров же перед воротами в глубину 4 сажень», що підтвердив ревізор А.І. Свіязев.

Тоді ж кам'яні мури давніх Золотих воріт було засипано зверху, що дозволило органічно пов'язати майданчик над ними з валами. М. фон Зален пропонував над брамою облаштувати гармату. Проїзд брами закривався металевою решіткою.

Як вже визначалося, перед Золотими воротами у 1654 р. було влаштовано прямокутну вежу, яку в 1670-х рр. було демонтовано за непотрібністю.

Окрім того, перед брамою інженери згадують влаштований «позади рву нижней бой в вышину 2 сажени», який мав «убереч подъемной мост ис ворот ис тогож бою». На нашу думку, йдеться про зведення земляних укріплень за межами виводу, на місці якого у наступний період постане горнверк.

Золоті ворота 1680 р. На плані 1706 р. перед Золотими воротами, праворуч та ліворуч від них зображено два горнверки – зовнішня допоміжна фортифікаційна будова, яка складалася з двох напівбастіонів, які у звітах називалися «отводными городками». Скоріше за все, ці ж конструкції зображено на плані І. Ушакова 1695 р., але доволі схематично, як і увесь план міста. Їх появу слід пов'язувати з інженерною діяльністю П. Гордона, який привніс у конструкції Старокиївської фортеці «голландську школу», хоча, як справедливо відзначив О.Є. Мальченко, до початку XVIII ст. фортеця так і не отримала класичної бастіонної системи [6, с. 34–35].

В опису Золотих воріт за розписним списком 1700 р. зазначалося: «За городом 5 городков отводных земляных... Третьей за Золотыми вороты, по правую сторону Золотых ворот, по мере кругом 170 сажень с полусаженью. Четвертой по левую сторону тех же ворот по мере кругом 136 сажень» (цит. за: Лебединцев 1892, с. 35).

У звіті І.С. Хітрова 1680 р. нововведення П. Гордона було схарактеризовано в такий спосіб: «По левую сторону же тех же Золотых ворот через ров до отводного городка зделан мост в длину пол 7 сажени, в ширину 4-х сажень... По левую сторону Золотых ворот по конец отводного городка через ров до нижнего бою поставлен острог длиною 13 сажень 12 вершков. Того же отводного городка с другой стороны через ров до вывода поставлен острог в длину 10 сажень 5 вершков. А у всех тех острогов зделано по калитке и бои мушкетные» [цит. за: 1, с. 129–130].

Отже, за інструментальними планами міста XVIII ст. та звітами бачимо, що конструкції мали класичну геометричну форму для горнверків, перед ними прокопано рови, їхні вали мали земляний бруствер з бійницями для мушкетів і, якщо вірити масштабам планів, конструктивно не відрізнялися від основних валів фортеці. На плані 1768 р. помітні пласкі майданчики з підйомами на них для встановлення артилерії. Вали за допомогою мосту та дерев'яних острогів сполучалися з виводом, мали таємні виходи для вилазок.

Саме між горнверками знаходилася виступаюча частина Золотоворітського виводу, його брама та дорога, яка вела на південь.

Щодо кореляції з археологічними даними, то у траншеї 1998 р. було досліджено широкий округлодонний рів, що йшов поперек вул. Володимирській [7, с. 152]. За 6,0 м на північ від нього зафіксовано другий рів з давньоруськими матеріалами, який морфологічно відрізнявся та був схожий на рів перед фундаментами Золотих воріт, продовженням якого його вважають І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський (рис. 3, 2, 3). Вони зазначали, що ці два рови співіснували у давньоруський час, але північний був засипаний валом у середині XIII ст. [7, с. 153]. Невідомо, коли було засипано давньоруський рів на розі вул. Володимирської та Ярославів Вал, але рів Нового часу прокопано на південь від нього – перед основним валом фортеці, а на південь за ним пізніше збудовано східний горнверк [5].

Схожу ситуацію зафіксовано й на південний захід від Золотих воріт, де по вул. М. Лисенка, 2-4а досліджено орієнтований за лінією північ-південь вал завширшки до 6,0 м та заввишки до 3,0 м, який І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський датують другою половиною XVII ст. За 6,0 м на південний схід від нього зафіксовано контур рову [7, с. 153–154]. Сама траєкторія валу та рову Нового часу вказують на те, що це східна стіна західного горнверку (рис. 3, 1). Під конструкцією

валу дослідники зафіксували давньоруський рів, який було засипано до зведення валу Нового часу.

За П. Гордона зазнав змін і вивід Золотих воріт: «У Золотых ворот почищен подлаз и вывод поправлен, в выводе сделано место для пушечной стрельбы и ворота поправлены» [цит. за: 1, с. 129]. Місця для гарматної стрільби у тогочасних звітах також називаються розкатами усередині виводів, на яких локалізувалися артилерійські площадки. Це споруда бастіонного типу, покликана забезпечити фланкуючий обстріл оборонних споруд на вогневому вузлі фортеці [6, с. 25]. П. Гордон влаштував декілька десятків таких розкатів, що мало зменшити кількість «мертвих» зон обстрілу. Це стало можливим також тому, що київський парк гармат розширився після втрати Чигирини під час російсько-турецької війни 1676–1681 рр., отже, було чим облаштувати нові розкати. У розписному списку 1695 р. і пізніше описується артилерія розкату на виводі Золотих воріт: «На выводе, что у Золотых ворот, 3 пищали медные... да у тех же ворот тюфяк медной» [цит. за: 1, с. 141]. На плані 1695 р. на краю виводу помітно вежу легкої конструкції – подібні вежі (сторожеві або для прицілювання) зображено і на інших виводах та брамах міста.

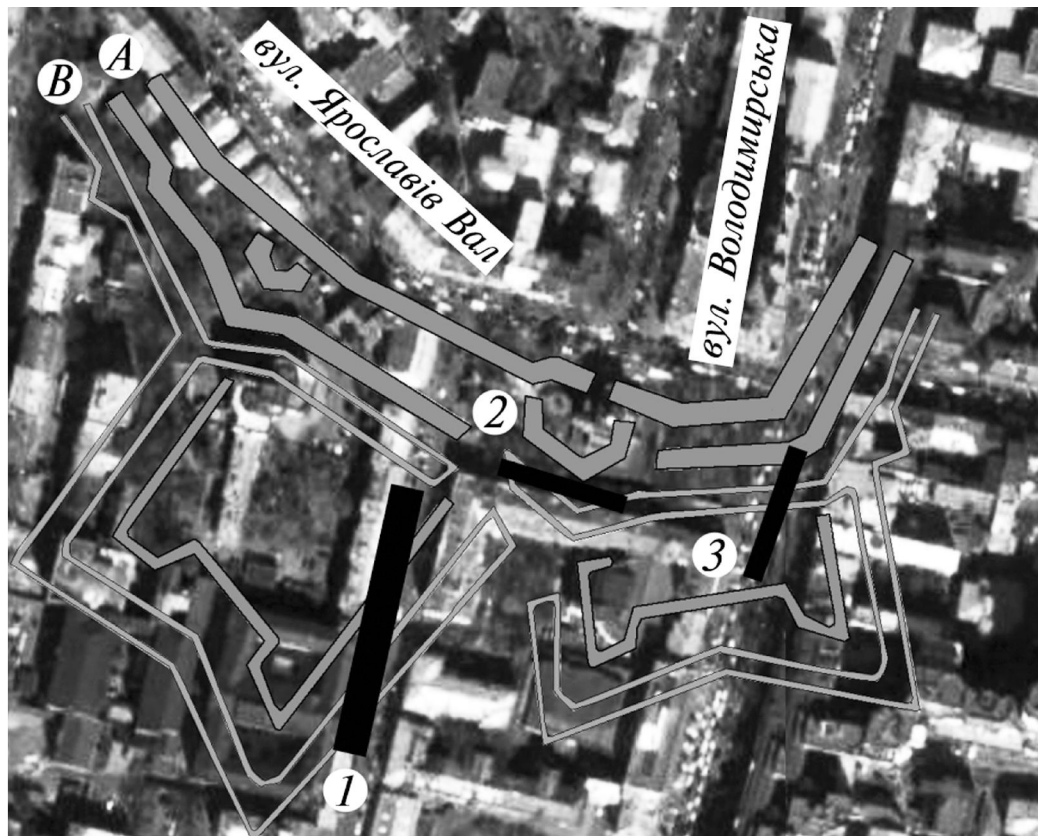

Рис. 3. План захисних споруд середини XVIII ст. довкола Золотих воріт із позначенням розкопів:
1 – вул. М. Лисенка, 2-4а, 2000-2001 рр.; 2 – фундаменти Золотих воріт, 1967 р.;
3 – ріг вул. Ярославів Вал та Володимирської, 1998 р. (А – валганг укріплення; В – межі рову)

План І. Ушакова, писемні джерела та археологічні матеріали свідчать, що всередині проїзду кам'яних мурів було влаштовано дерев'яні п'яльця (рис. 4). Зверху цієї конструкції зображено

дерев'яну конструкцію та лише з боків від неї земляний насип валгангу укріплень, що мало зменшувати вагу, яка спиралася на п'яльця. У цьому приміщенні мав розміщуватися механізм для підняття залізних ґрат.

Золоті ворота після 1755 р. У 1743 р. було вирішено відремонтувати проїзд та валганг Золотих воріт, не руйнуючи давню кладку, але брама все одно перебувала в аварійному стані. Судячи з доповідної Д. Дебоскета від 1750 р., давній проїзд Золотих воріт і досі використовували, а дерев'яне перекриття над конструкцією перебувало в поганому стані, відтак було небезпечно перевозити артилерію над брамою. Інженер запропонував зробити поруч новий проїзд, укріпити його кам'яною будовою, а браму засипати, причому, над нею не використовувався валганг — з боків від пам'ятки влаштовано два заїзди на вал, щоб переміщувати артилерію і людей в обхід законсервованих мурів. У 1755 р. давні ворота засипали, а поруч праворуч пробили нову одноім'яну браму, яка проіснувала до 1799 р. [2, с. 29–31].

Рис. 4. Золоті ворота на плані Старокиївської фортеці. 1695 р.

Перебудова брами добре помітна вже на плані міста 1768 р., а також на всіх наступних. Тут старий Золотоворітський вивід залишився без проїзду, а вал праворуч прорізано всередину правого від виводу горнверку. На мапі нова конструкція позначена як «Золотые каменные врата», а у східному валі горнверку прорізано «Деревянные горнверковые врата». Також добре зображено два нових заїзди на вал в обхід старих Золотих воріт, як і планував Д. Дебоскет (рис. 5).

Цікаво, що на плані також нанесено існуючу забудову, де сучасна вул. Володимирська йде до виводу, а також заплановане перебудування міста, де нова вулиця мала би виходити на нові Золоті ворота, чого так і не сталося.

У такому стані давні Золоті ворота і зустріли К. Лохвицького через 77 років.

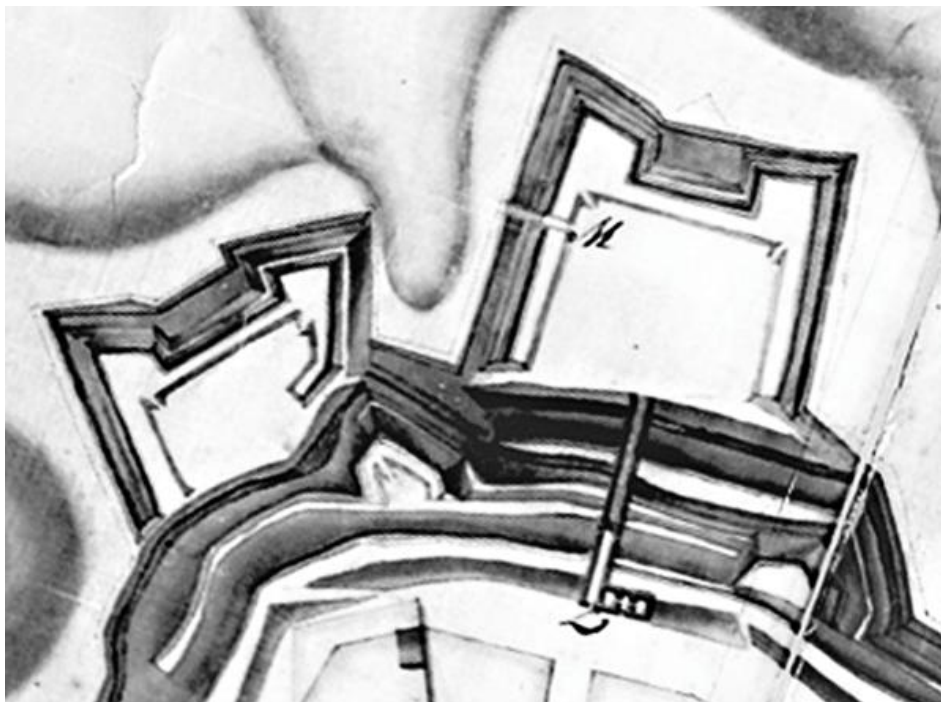

Рис. 5. Золоті ворота на плані Старокиївської фортеці. 1768 р.

Отже, наявні писемні та графічні джерела дають змогу відтворити конструкцію та зовнішній вигляд фортифікаційного комплексу Золотих воріт і виділити чотири етапи його існування. Накладання інструментального плану міста 1750 р. на сучасну мапу дозволило поточнити місця розміщення укріплень, що підтвердили дані археологічних досліджень. Проведена робота стане у пригоді при подальшому дослідженні історії столиці нашої країни.

Джерела та література:

1. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. К., 1982.
2. Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве. К., 1982.
3. Дяденко В.Д. Разведка и наблюдения за земляными работами в Киеве. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.* К., 1968. Вып. 2. С. 207–208.
4. Жигола В.С. Рови укріплень Старокиївської гори в другій половині XVII–XVIII ст. *Opus Mixtum*. К., 2014. № 2. С. 45–51.
5. Жигола В.С. До питання відновлення давньоруських укріплень Старокиївської гори в середині XVII ст. *Археологія*. 2017. № 3. С. 105–119.
6. Мальченко О.Є. Вплив артилерійської практики на реконструкцію Київської фортеці в останній третині XVII ст. *Київська старовина*. К., 2012. № 4. С. 16–40.
7. Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Нове у вивченні оборонних споруд Києва. *Нові вивчення давніх пам'яток Києва*: Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». К., 2003. С. 150–162.
8. Носов К.С. Военное зодчество XVI–XVII вв. и его роль в становлении Российской государственности: дисс. ... докт. ист. наук. М., 2009. 31 с.
9. *Письма и бумаги императора Петра Великого* / [Л.Г. Бескровный, Б.Б. Кафенгауз, Л.А. Никифоров]. М.: Наука, 1975. Т. 12. В. I. 590 с.
10. Самойловський І.М. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947–1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. К., 1952. Т. 3. С. 73–84.

АНТОНІЇВСЬКИЙ МОНАСТИР У ЛЮБЕЧІ (спроба візуально-графічної реконструкції)

Одним з фінальних етапів археологічного, архітектурно-археологічного або історико-архітектурного дослідження є візуалізація результатів з елементами реконструкції. Вона може бути здійснена в різних формах – від графічного малюнка до масштабованої моделі [22].

На сьогодні не існує точного визначення поняття «археологічна реконструкція», втім можна виділити два її типи: графічно-візуальна (відтворення археологічного об'єкта на рівні малюнка) та масштабно-модельна (створення масштабованої копії з елементами реконструкції).

Сучасні технології дозволяють створювати вже не лише 3-d моделі, а й навіть віртуально доповнену реальність [15; 23]. Але напередодні такої роботи повинна бути здійснена реконструкція об'єктів у класичній формі, оскільки навіть проста 3-d модель має на чомусь базуватися.

Розрізняють два напрями графічно-візуальної реконструкції: художньо-популярний та науково-художній. Перший характеризується довільною інтерпретацією наявних матеріалів, другий передбачає використання різноманітних методів і методик – археології, архітектури, історії, етнографії, етнології і створення «картинки» з максимальною точністю.

Запропонована стаття присвячена спробі створення графічно-візуального образу архітектурного ансамблю Антоніївського монастиря в Любечі. Реконструкція дозволяє з певною долею вірогідності уявити зовнішній вигляд об'єкта у певний період існування монастирського комплексу.

В ряді публікацій авторів цієї статті та інших науковців були висвітлені історія Антоніївського монастиря в Любечі, проблема локалізації та результати археологічних досліджень [1; 2; 4; 9; 16; 18; 19; 20; с. 20–21; 26, с. 414–415]. На їх підставі можна встановити основні віхи історії монастирського комплексу:

XI–XIII ст. – легендарні згадки в роботах істориків XVII–XIX ст. про існування монастиря у давньоруський час;

1694 р. – відновлення/заснування монастиря І. Щирським та побудова трапезної церкви Іоана Златоуста;

1701 р. – будівництво Воскресенської церкви;

1754 р. – реконструкція трапезної церкви Іоана Златоуста та її переосвячення під назвою Іоакима та Анни;

1786 р. – закриття монастиря та перетворення церков у парафіяльні.

Перед створенням загальної реконструкції монастирського комплексу необхідно проаналізувати і реконструювати його окремі складові елементи: топографію місцевості, архітектурні особливості храмів та інших споруд, еволюцію забудови комплексу та датування його окремих об'єктів за археологічними, зображальними і писемними даними.

Археологічні дослідження та натурні обстеження проводилися на території ур. Монастирище протягом 2009–2010 і 2012–2015 рр. У цей час було зафіксовано залишки різночасових об'єктів, серед яких слід відзначити повністю розкопані рештки церкви Іоакима та Анни й декількох господарських споруд XVII–XVIII ст. Саме завдяки цим розкопкам вдалося більш-менш точно, у сукупності з іншими видами джерел, простежити тенденції розвитку комплексу. У контексті порушеної проблеми найбільший інтерес становлять результати планіграфічної зйомки розкопаних об'єктів.

Писемні згадки кінця XVII – початку XVIII ст. не дають уявлення про зовнішній вигляд монастиря. За ними можна лише частково простежити етапи спорудження та ремонту окремих споруд та їхні назви. Деякі відомості також наведені у праці О. Шафонського та «Историко-статистическом описании Черниговской епархии». Як зазначав О. Шафонський, Антоніївський монастир «весь деревянный, небольшой, и никакого примечания достойного строения не имеет» [27, с. 325].

На сьогодні відомий лише один більш-менш детальний опис Любецького монастиря, датований 1781 р. і запроваджений О. Коваленко у науковий обіг у 2014 р. Зауважимо, що цей опис було складено за 5 років до ліквідації монастиря: «А в сем вышнем монастыре Любечском, который при самом городе Любечи на горе стоящий, церквей деревянных две. Одна летняя, в которой храм Воскресения Христова... Другая теплая церковь с трапезою, в ней храм зачатия Иоакима и Анны... Келий монашествующих жилых три, в них монахов три, пустых келий три. При оном монастыре сад, скотный двор и винокурня на три котла» [16, с. 67]. Цікаво, що наприкінці опису упорядник зазначив: «В монастыре и в местечку Любече, чтоб с монастыря чертеж снять, такова человека не имеется» [16, с. 68].

Важливе значення мають *зображальні джерела*. Вірогідно, найпершим і найповнішим джерелом для вивчення топографії Антоніївського монастиря є план Любеча 1749 р., знятий Д. де Боскетом. Саме на ньому зображено схематично всі наявні на той час споруди монастирського комплексу: храм Воскресіння Господнього, трапезну церкву Іоакима та Анни, браму, келії та господарські споруди (рис. 1).

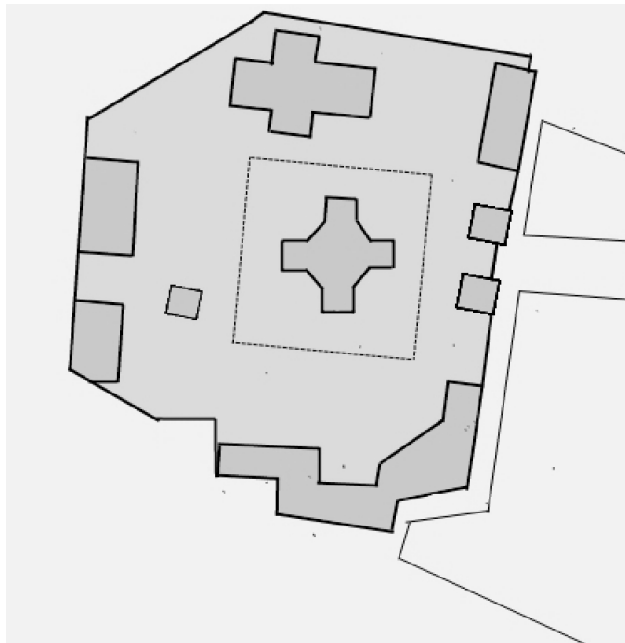

Рис. 1. Прорисовка плану Антоніївського монастиря в Любечі з плану 1749 р.

В Історико-археологічному музейному комплексі «Древній Любеч» зберігається недатований акварельний малюнок «Вид местечка Любеча» (рис. 2). Його цінність полягає в тому, що на ньому, хоча і в схематичному, але досить детальному вигляді, зображені будинок Милорадовичів, Покровська церква, комплекс колишніх монастирських споруд, що включав церкву Іоакима та Анни, Воскресенський храм та будинок між ними [5, с. 271].

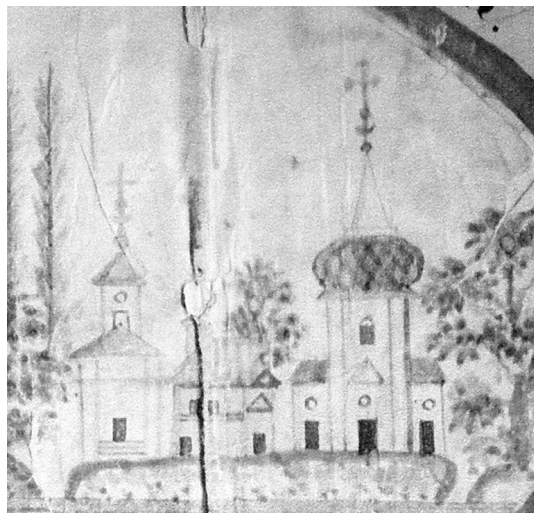

Рис. 2. Фрагмент недатованого малюнку «Вид местечка Любеч» XIX ст. із зображенням церков та споруд колишнього Антоніївського монастиря

Ще одним зображальним джерелом пізнього походження є графічний малюнок М. Хохрякова, опублікований в журналі «Живописное обозрение» в 1887 р. [13, с. 172–173]. На ньому також зображені залишки монастирського комплексу (рис. 3). Натоді територія монастиря вже була вкрита деревами, тому видно лише верхню частину церкви Іоакима й Анни та барабан з куполом Воскресенської церкви.

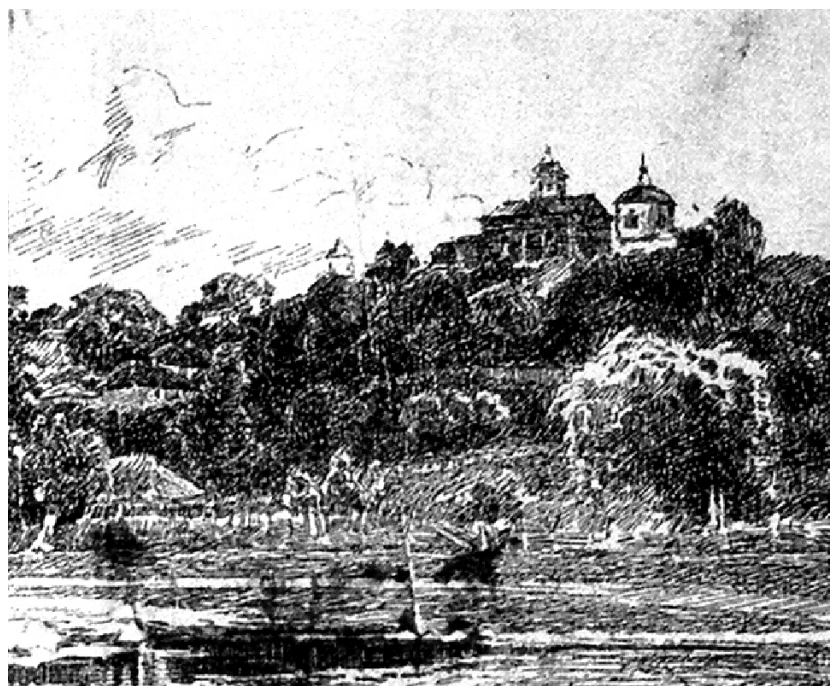

Рис. 3. Фрагмент малюнку Н. Хохрякова із видом на колишній Антоніївський монастир із журналу «Живописное обозрение». 1887 р.

Приблизно з цієї ж місцини було зроблено фото 1950-х рр. На ньому видно залишки церкви Іоакима та Анни, в якому було облаштовано Любецький будинок культури.

Окремо також слід виділити два фото Воскресенської церкви. Одне з них зроблене на рубежі XIX–XX ст. із східного боку, інше між 1901 та 1908 рр. із західного боку, коли її було закрито за «ветхостью» (рис. 4) [25, с. 69].

Рис. 4. Воскресенська церква. Фото початку XX ст. (за С. Таранушенком)

Вірогідно, у цей же час співробітники Імператорської Археологічної комісії (далі – ІАК) виготовили план церкви (рис. 5) [14]. На жаль, подібних матеріалів по церкві Іоакима та Анни бракує, але оскільки вона повністю досліджена археологами, то її реконструкція можлива на підставі виявлених матеріалів (рис. 6).

Крім того, на плані землепорядкування Любеча, датованому кінцем 1950-х рр., позначено ур. Монастирище, а на ньому – місце розташування клубу (колишньої трапезної церкви Іоакима та Анни) (рис. 7).

На розпланування будь-якого архітектурного комплексу, в першу чергу, впливає топографічна ситуація, на якій виник монастирський ансамбль.

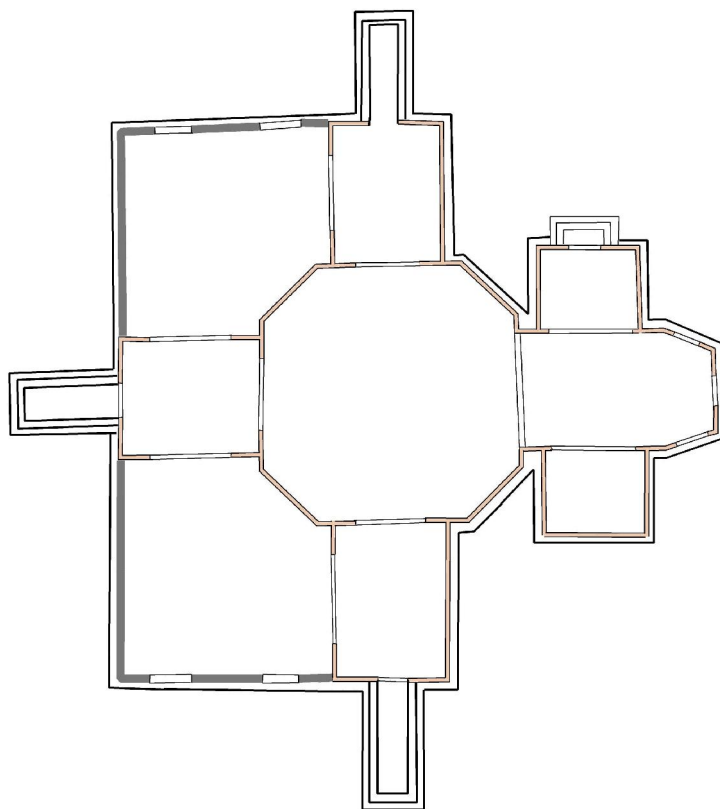

Рис. 5. Прорисовка плану Воскресенської церкви. 1908 р.

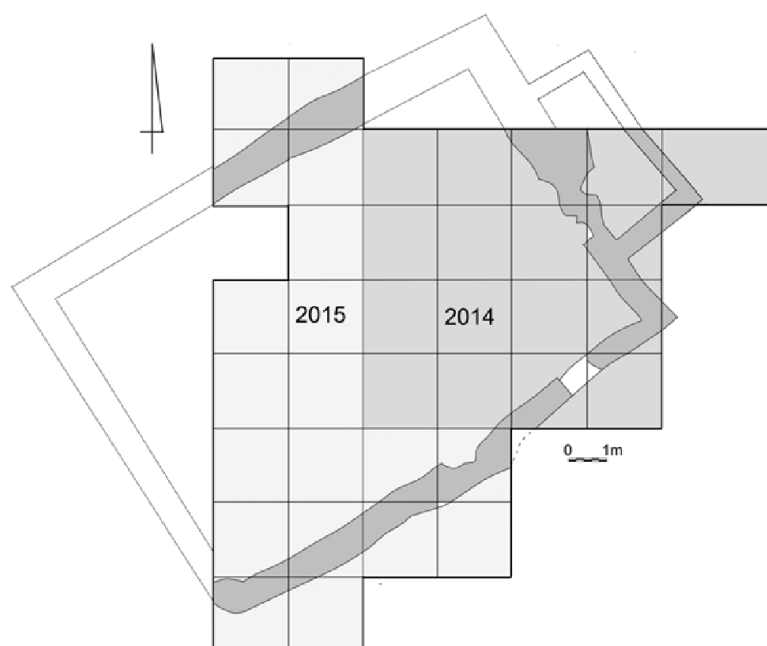

Рис. 6. План підмурків церкви Іоакима та Анни, досліджених у 2013–2015 рр.

Hand-drawn map of a lake area. The lake is labeled "гом кунмурсе" (gom kunmurse). Various calculations and labels are present:

- Top left: $\frac{1070}{0.13}$
- Top center: $\frac{1072-323}{0.01}$
- Top right: $\frac{1073}{0.68}$
- Center: $\frac{1074}{0.71}$
- Bottom left: $\frac{1073}{0.36}$
- Bottom center: $\frac{1075}{0.27}$
- Bottom right: $\frac{1117}{0.19}$

The map also includes a cross symbol, a small square, and several small circles scattered around the lake.

162

Воскресенська церква. Збудована у 1701 р. як головний храм Антоніївського монастиря. Загалом, у XVII ст. спочатку будували невелику трапезну церкву, і лише згодом починали будувати головний храм. Як приклад, можна навести розбудову Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, коли спочатку збудували невелику трапезну Успенську церкву, а лише потім почали зводити Троїцький собор [11, с. 201]. Ймовірно, це було спричинено тим фактором, що трапезна церква була меншою за розмірами, дешевшою за матеріалами і виконанням робіт. Це давало змогу звести та оздобити її за один, максимум кілька років, а будівництво головного храму могло затягнутися на кілька десятиліть. Тож маючи трапезну церкву, монастир вже мав освячене приміщення для проведення служб та релігійних обрядів, а також зборів братії.

Рис. 8. Городище Монастирище, вигляд з півдня. Фото 2009 р.

Як бачимо, різниця в побудові Аннинської та Воскресенської церков складає близько 6 років: 1694 р. та 1701 р. Вірогідно, що передача до Любеча з Києва ікони Божої Матері у серпні 1701 р. також була пов'язана із закінченням будівництва Воскресенської церкви (а її освячення, судячи з назви, вірогідно відбулося на Великдень 1701 р.). Тож, ікону передавали уже в освячений храм.

Ймовірно, найперше зображення Воскресенської церкви зафіксоване на згаданому недатованому малюнку «Вид местечка Любеча». На ньому схематично, але досить детально зображено комплекс колишніх монастирських споруд, що включав церкви Іоакима та Анни, Воскресенський храм та невідомий будинок між ними. За рядом ознак можна припустити, що зроблено цей малюнок у другій половині XIX ст. Варто проаналізувати це зображення. По-перше, верхи церкви вже покриті залізом у класичному стилі XIX ст. і пофарбовані у зелений колір. Як видно зі справи ІАК, це відбулося близько 1838 р. (1858 р.), коли верхи переробили і замість гонту

вкрили залізом. По-друге, між Аннинською та Воскресенською церквами зображено двоповерхову споруду, відсутню на малюнку Н. Хохрякова 1887 р.

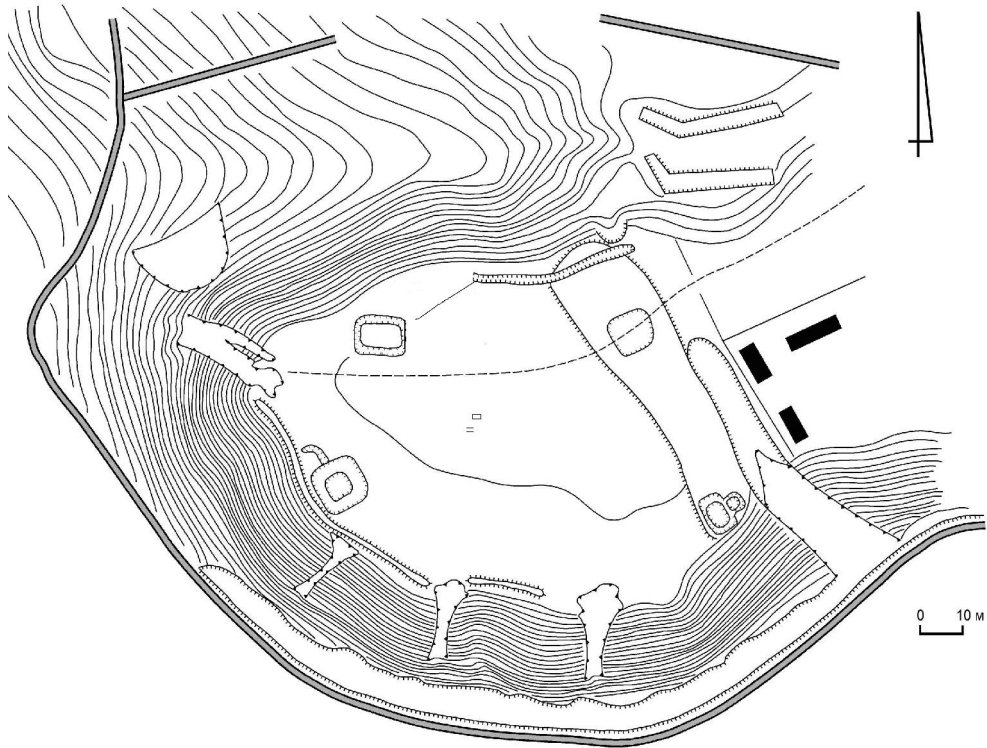

Рис. 9. Городище Монастирище (Топозйомка О. Бондаря та Є. Осадчого)

На цьому малюнку досить добре показано тип Воскресенської церкви. Це стрімка баштоподібна споруда з невеликими прибудовами за сторонами світу. Загалом цей малюнок збігається з фото Воскресенської церкви, опублікованому в новому перевиданні праці С. Таранушенка та малюнком Н. Хохрякова 1887 р.

За своїм архітектурним вирішенням, споруда Воскресенської церкви відносилася до так званого «вежоподібного» або «баштоподібного» типу. Дослідники сходяться на тому, що такий тип конструкцій досить архаїчний, а його витoki походять від оборонних веж фортець. Цей тип культових споруд існував у XVI–XVIII ст. і являв собою церкву, що складалася з восьмигранної, значної за розмірами центральної частини – нави, та невеликих притвору і вівтаря. На плані та світлині початку XX ст. видно, що церква зазнала значних перебудов. Вірогідно, що перебудови відбувалися щонайменше двічі. До першого етапу, ймовірно, відносяться бокові прибудови до нави та приділи до вівтаря. За даними ІАК, це відбулося у 1875 р. До другого – великі приміщення, прибудовані із західного боку. У 1901 р. церкву було закрито за «ветхостью». У 1908 р. її розвалив буревій, а рештки було розібрано. Вірогідно, що С. Таранушенко був знайомий з роботами ІАК. На це, зокрема, вказує той факт, що він виконав реконструкцію фасаду та плану Воскресенської церкви на основі плану та фото, зроблених членами ІАК [14].

Загалом, С. Таранушенко, вивчаючи архівні матеріали, дійшов висновку про майже повну тотожність Воскресенської церкви в Любечі та Юр'ївської церкви в Іваничі. С. Таранушенко також висловив припущення, що Воскресенський храм став прикладом для будівництва лю-

бецької Покровської церкви, яка була зведена маже на 80 років пізніше. Цю думку можна підтвердити тим фактом, що «вежоподібні» церкви майже перестали будувати у другій половині XVIII ст., а на зміну їм у цей час прийшов розвинений тридільний тип храму [25, с. 68–69].

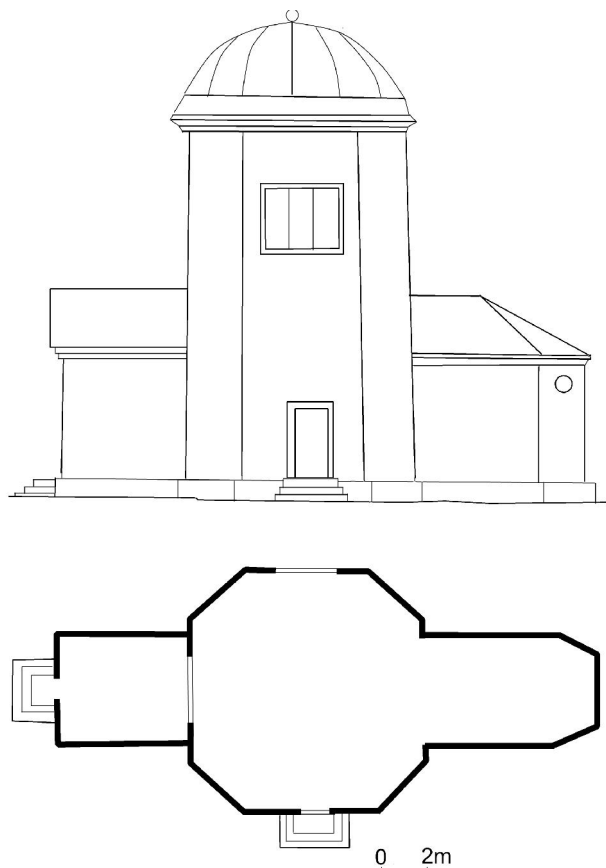

Рис. 10. Реконструкція південного фасаду та плану Воскресенської церкви станом на XVIII ст. (за С. Таранушенком)

У своєму початковому архітектурному плані, за реконструкцією С. Таранушенка, основа Воскресенського храму складалася з восьмигранної призми діаметром близько 10 м, з висотою центрального нефу 16 м. На самій призмі у верхньому ярусі за сторонами світу були прорізані досить широкі вікна, що склалися з трьох секцій. Призма відділялася від куполу лінійним фризом (рис. 10).

Реконструкція північного фасаду, виконана С. Таранушенком, вірогідно, відноситься до середини XIX ст., коли верхи вже було змінено, а бокові прибудови ще не зроблено. Якщо б він зробив реконструкцію церкви станом на початок XVIII ст., то її баня мала б виглядати інакше (рис. 11). Напівциркульний класичний купол на церквах набув поширення в Любечі лише на початку XIX ст., про що свідчать збудовані у цей час Преображенська та Успенська церкви [1, с. 28; 2, с. 7].

За визначенням С. Таранушенка, Воскресенська церква стала прикладом для Покровської, яка мала верх з трьома заломами, що поступово звужувалися догори. Загалом, це був класичний спосіб завершення верхів у XVII – першій половині XVIII ст., про що свідчать вцілілі зразки як мурованої, так і дерев'яної архітектури Лівобережної України.

Використовуючи вищенаведені джерела, можна з певною долею вірогідності спробувати

визначити основні віхи еволюції споруди Воскресенського храму:

- рубіж XVII–XVIII ст. – початок будівництва; початково в основі храму лежала призма з великими прибудовами притвору та вітаря;
- 1786 р. – храм було перетворено з монастирського у парафіяльний;
- 1838 р. (1858 р.) – перебудова верхів церкви; замість заломів зробили напівциркульний купол класичного типу;
- 1875 р. – до центральної призми з південного та північного боків прибудовано притвори, а до вітарної частини добудували приділи;
- 1901 р. – церкву було закрито за «ветхостью»;
- 1908 р. – в церкву влучила блискавка та її зруйнував буревій;
- 1911 р. – початок розбирання церкви на будівельні матеріали;
- 1930-ті рр. – на місці церкви влаштували «каптьорку» при Будинку культури, під який була переобладнана трапезна церква Іоакима та Анни.

Отже, головний храм Антоніївського чоловічого монастиря був дерев'яним. Побудований в ур. Монастирище поряд з трапезною церквою Іоакима та Анни. У своїй основі це був досить архаїчний храм баштового типу, який за час свого існування зазнав значних перебудов, про що свідчать письмові та зображальні джерела. Майбутні археологічні дослідження зможуть надати додаткові матеріали щодо історії та перебудови Воскресенського храму.

Трапезна церква Іоакима та Анни. Вона, судячи з уцілілих зображень, мала прямокутну форму з невеликими боковими притворами, двосхилий дах, невеликий підкупольний барабан та підтрикутну маківку. Вхід знаходився із західної сторони. На малюнку Н. Хохрякова 1887 р. Аннинська церква має досить схожі риси – прямокутну основу, двосхилий дах, невеликий барабан під купол. Істотна відмінність полягає лише в наявності на малюнку М. Хохрякова невеликих притворів по сторонах церкви з псевдопортиками. Вірогідно, невідомий художник, якому належав «Вид местечка Любеч» просто їх не зобразив або ж на той час їх вже не існувало.

Дерев'яна церква Іоакима та Анни, в якій з 1939 р. функціонував селищний клуб, була розібрана на початку 60-х рр. XX ст. Залишився лише шар битої цегли XX ст. у північно-західній частині споруди. Можливо, тут була побудована сцена для клубу. У верхніх шарах дослідженої ділянки виявлений також завал кахлів від печі з фрагментами жолобчастої цегли. З шару руйнації церкви походять уламки плиток підлоги шириною 16 см та товщиною 2,5 см, а також численні фрагменти тиньку блакитного кольору [8, с. 282–283].

Під час розкопок були зафіксовані залишки підмурків з цегли, покладеної у два ряди без певної системи, шириною 0,6–0,7 м від частини південно-західної стіни та апсиди церкви. Головний вхід до церкви знаходився з південно-західного боку. У підмурках південно-східної стіни простежено ще один вхід шириною 1 м. Центральна частина церкви у напрямку південний захід – північний схід мала зовнішні розміри 15 м; північний захід – південний схід 10,5 м, внутрішній простір, відповідно, мав розміри 13 x 9 м, апсида розмірами 2,10 x 3,60 м. Цегла (24 26 x 12–13 x 5–6 см) датується серединою XVIII ст. На відстані приблизно 3 м від південно-західної стіни простежено ряд дерев'яних стовпів діаметром 0,3–0,35 м, в ями яких була покладена бита або ціла жолобчаста цегла теракотового кольору. Її розміри відрізняються від цегли підмурків церкви і становлять 31–33 x 15,5–17 x 6–7 см. Така цегла була характерна для будівель кінця XVII ст. Із західного боку споруди, навпроти апсиди, зафіксована відмостка з цегли, можливо від порога центрального входу до церкви. Цегла з порога жовто-теракотового

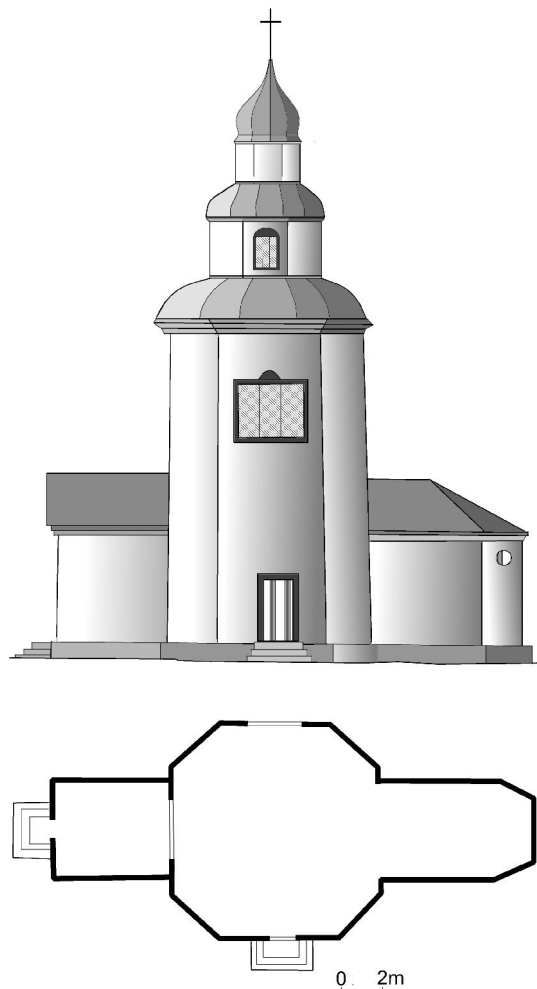

Рис. 11. Реконструкція південного фасаду та плану Воскресенської церкви станом на XVIII ст. (за О. Бондарем)

кольору за своїми розмірами (27,5–28,5 x 13–13,5 x 6 см) дещо менша за жолобчасту цеглу, виявлену переважно у стовпових ямах церкви, але більша за цеглу, покладену у підмурки під дерев'яні стіни основної споруди церкви [8, с. 282–283; 10, с. 223–224].

Судячи з розташування та наявності парних стовпів, можна припустити, що вони підтримували центральну баню церкви.

У XIX ст. дерев'яні стовпи були обкладені битою цеглою, вкриті дранкою, потиньковані й пофарбовані у блакитний колір. При розбиранні фундаменту південно-східної стіни церкви знайдено фрагменти дерев'яного оздоблення, вірогідно від окладу ікон або фрагментів іконостасу. Частина з них була пофарбована у зелений колір, частина – позолочена.

Таким чином можна зробити висновок, що дерев'яна трапезна церква була побудована у 1694 р. Від первісної будівлі залишилися дерев'яні стовпи, в основу яких, для запобігання просідання, була покладена ціла або фрагментована цегла XVII ст. У 1754 р. відбулися ремонтні роботи, під час яких під дерев'яні стіни підвели цегляний фундамент. Ймовірно, піч тоді була обкладена кахлями. Завдяки археологічним дослідженням було з'ясувано причину підведення підмурків: західна частина церкви потрапила на котлован давньоруської житлової споруди, що загинула внаслідок пожежі у середині XIII ст. Саме в цій частині згодом відбулося просідання дерев'яних конструкцій, що викликало необхідність ремонтних робіт. У південно-західній частині церкви були досліджені залишки двох поховань другої половини XVIII–XIX ст. Для цього були частково розібрані підмурки церкви, а потім знову закладені, але уже у іншому порядку [9, с. 315–316]. Після ліквідації монастиря у 1786 р. церква Іоакима та Анни виконувала функції парафіяльного храму, і довкола виник великий цвинтар.

Цікаво, що на жодному з наведених зображень немає дзвіниці. Однак у матеріалах С. Таранушенка є малюнок, на якому зображений «Одвірок входу на дзвіницю церкви Іоакима та Анни, 1930 р.». Також про наявність дзвіниці свідчать спомини І. Сої [24]. Тож можна припустити, що дзвіниця була прибудована до колишньої монастирської церкви наприкінці XIX ст. або на початку XX ст. Загалом, прибудова таких дзвіниць до більш ранніх споруд дуже характерна для кінця XIX ст. не лише для Любеча. Утім, на малюнку церкви Іоакима та Анни того ж таки І. Сої двоярусна дерев'яна дзвіниця стоїть окремо від церкви. Тож вірогідно, що вона просто не потрапила на малюнки другої половини XIX ст. і знаходилася в східній частині монастиря.

У 1962 р. цю церковну споруду було розібрано, а залишки зрубів були використані місцевими жителями як будівельний матеріал (деталі можна помітити у господарських та житлових спорудах любечан, садиби яких знаходяться по вул. Героїв Дніпра (Дніпровський спуск) (рис. 12).

Тож можна сказати, що церква Іоакима та Анни існувала з 1694 до 1962 рр. і зазнала ряд перебудов. Перша була здійснена у 1754 р, друга наприкінці XIX ст., і остання у 1939 р., коли церква була переобладнана у клуб. На сьогодні це одна з небагатьох дерев'яних церков доби раннього модерну, яка повністю досліджена археологічно.

Келії та господарські споруди. Як відомо з опису 1781 р., наприкінці свого існування монастир мав шість келій, скотний двір та винокурню. Вірогідно, що частина келій розташовувалася у південно-західній частині монастиря, інша частина – у південній. Причому, у південній частині й сьогодні наявні котловани. Дослідження 2012 р. показали наявність господарських приміщень у вигляді підклітей під дерев'яними спорудами. Вірогідно, це були споруди рубленої або стовпової конструкції [6, с. 379–380]. В архітектурному плані вони не відрізнялися від споруд інших монастирських комплексів. Візуально їхній вигляд можна простежити за етнографічними даними та зображальними джерелами, на яких зафіксовані споруди Батуринського Крупицько-Миколаївського та Новомлинського монастирів [11, с. 198–199; 17, с. 11]. Розташо-

увалися споруди монастиря по периметру комплексу, залишаючи таким чином вільний простір навколо головного храму. Такий тип розташування споруд характерний якраз для монастирів Чернігово-Сіверщини з боковим розташування трапезної церкви від головного собору. Вірогідно, двоповерховий будинок, що потрапив на малюнок «Вид местечка Любеч», був і на плані 1749 р., саме у західній частині монастиря. Він стоїть окремо від інших споруд. Можливо, це був будинок настоятеля.

Рис. 12. Приклад використання залишків церкви Іоакима та Анни жителями Любеча. Господарська споруда по вул. Героїв Дніпра в Любечі. Фото 2009 р.

Огорожа монастиря була дерев'яною. На жаль, її залишків не вдалося зафіксувати археологічно через осипання краю мису, а також через пошкодження периметра мису оборонними спорудами (окопи та бліндажі) часів Другої світової війни. Зазвичай, монастирські огорожі XVII–XVIII ст., були представлені конструкцією «в забор», як у Батуринському Миколаївському Крупицькому монастирі або в «острог», як у Максаківського монастиря станом на 1654 р., та церковно-оборонних комплексів й оборонних дворів того часу [3, с. 253–255]. Брама знаходилася в пробої валу, спорудженого ще наприкінці XII–XIII ст. Вірогідно, що брама розташовувалася на тому ж місці, де й проїзд давньоруського часу. Сьогодні на місці брами існує невелика западина, а загальна ширина пробою складає близько 6,5–7 м. На плані 1749 р. брама зображена у вигляді двох окремих підквадратних споруд з проїздом між ними. Можна припустити, що брама монастиря мала вигляд трикамерної споруди, тобто самої брами і двох кімнат по обидва боки від неї. Ще одна кімната була облаштована над проїздом. Це також досить характерний тип брами для чернігівського монастирського та оборонного будівництва. Такою є Іллінська брама другої половини XVII ст. у Троїцькому монастирі в Чернігові. Цей тип брам був поширений на території України, Білорусі та Польщі у XVII–XVIII ст. Так, подібну браму мав замок у місті Турка (рис. 13). Однією з небагатьох брам цього типу в культовому будівництві, що збереглася до нашого часу, є брама-дзвіниця оборонного комплексу в с. Низкиничі Іваничівського району Волинської області при Успенській церкві (рис. 14).

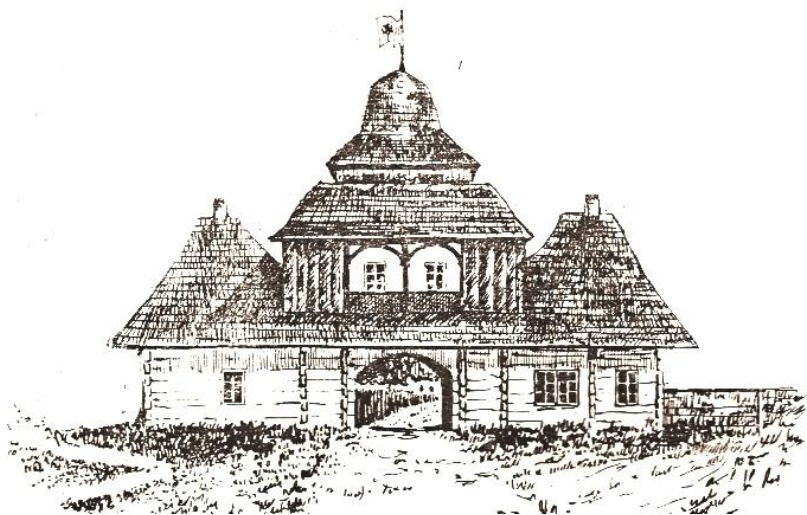

Рис. 13. Реконструкція брами замку в місті Турка
[за: Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. К., 1987. С. 184]

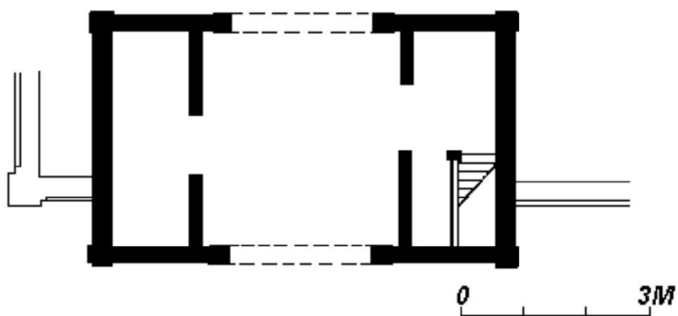

Рис. 14. Надбрамна башта монастиря в Низкиничях, фото та план
[за: Пам'ятники градостроїтельства УССР. К., 1985. Т.2. С. 71].

Таким чином, на підставі наявних відомостей можна в загальних рисах реконструювати архітектурний комплекс Антоніївського монастиря в Любечі станом на середину – другу половину XVIII ст. Шлях до монастиря пролягав через старий замулений рів городища XII–XIII ст., проходив через коридор тридільної брами на територію комплексу. Перед нею знаходилася споруда Воскресенської церкви, праворуч – споруда церкви Іоакима та Анни. По периметру майданика розташовувалися житлові та господарські споруди, зовнішні стіни яких одночасно слугували огорожею. Там, де не було споруд, периметр оточував дерев'яний паркан. Розташування головного храму в центрі комплексу робило його центральною висотною домінантою і привертало першопочаткову увагу споглядача. Щодо кольорової гами, то головний храм міг бути традиційно пофарбований у білий колір з зеленим або, більш вірогідно, червоним кольором. Таку ж гамму могла мати і трапезна церква, що й відображено на малюнку «Вид местечка Любеч». Зелений колір центральної бані з'явився лише у середині XIX ст., коли її перекрили металом. Інші ж споруди були не фарбованими за винятком покрівель. Можливо, монастир не являв собою суцільне коричнево-сіре нагромадження споруд, а головні його домінанти були підкреслені за допомогою кольору.

Залишається відкритим питання, де знаходилася дзвіниця комплексу, оскільки вона була зображена на малюнку І. Сої, також є фото її дверей у матеріалах С. Таранушенка. Можливо, вона знаходилася у південно-східній частині монастиря, тому і не потрапила на малюнки XIX ст. або ж була збудована на початку XX ст.

Археологічні дослідження були в основному зосереджені у північній частині городища Монастирище. Центральна та південна частини практично не вивчені. Тому вирішення багатьох питань розташування споруд Антоніївського монастиря можуть забезпечити тільки подальші археологічні дослідження у цій частині Любеча.

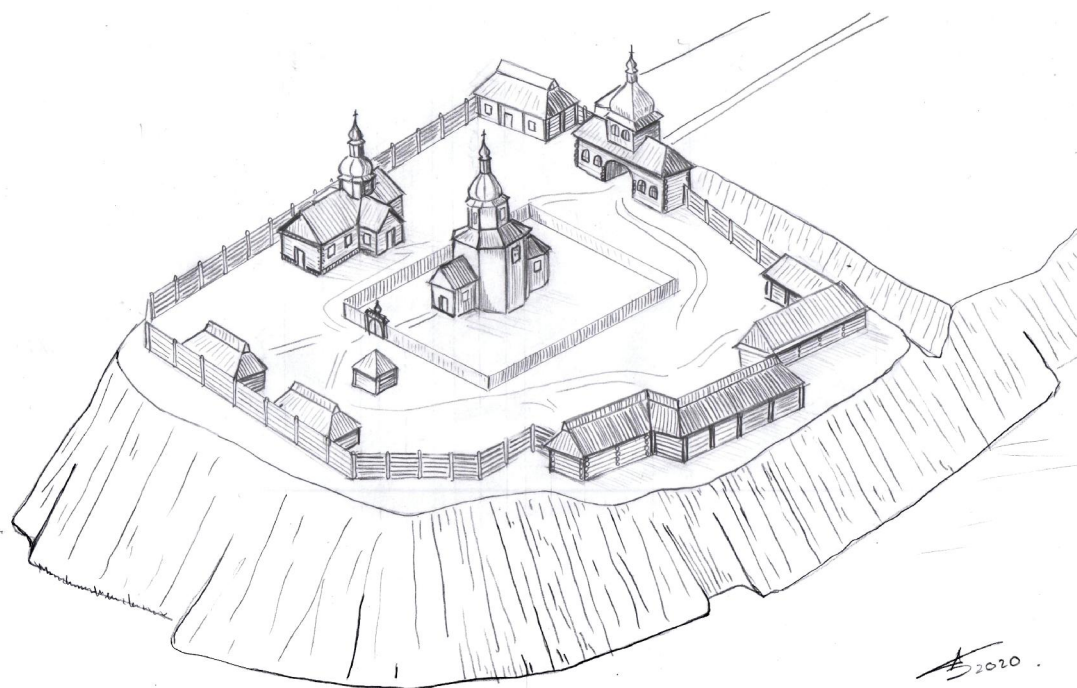

Рис. 15. Реконструкція загального вигляду Антоніївського чоловічого монастиря в Любечі станом на середину XVIII ст. (за О. Бондарем та О. Веремейчик)

Джерела та література:

1. Бондар О. Дерев'яні церкви Любеча (до питання про локалізацію). *Чернігівські старожитності*: Науковий збірник за матеріалами VIII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». Чернігів, 2009. Випуск II. С. 26–32.
2. Бондар О. Знищені святині Любеча. *Чернігівщина*. 2016. № 13 (570). 31 березня. С. 7.
3. Бондар О.М. Дерев'яні церковно-оборонні комплекси Чернігівщини XVII ст. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*. Матеріали Шістнадцятої Міжнародної наукової конференції. К., 2018. С. 253–257.
4. Бондар О., Веремейчик О., Кондратьєв І. До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень. *Чернігівські старожитності*: Науковий збірник. Вип. 4(7). Чернігів, 2016. С. 14–21.
5. Бондар О.М., Веремейчик О.М. Воскресенський храм початку XVIII ст. з Антоніївського монастиря в Любечі. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції. К., 2017. С. 267–272.
6. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Дослідження в уроч. Монастирище в смт Любеч. *Археологічні дослідження в Україні* 2012. К., 2013. С. 378–380.
7. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Археологічні дослідження в ур. Монастирище у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.*: Научный ежегодник. Гомель, 2013. С. 143–145.
8. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Дослідження Любецької експедиції. *Археологічні дослідження в Україні* 2014. К., 2015. С. 282–284.
9. Веремейчик О., Бондар О. Дослідження городища Монастирище в Любечі. *Покликання – археологія*: Збірник матеріалів Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О.В. Шекуна. Чернігів, 2015. С. 307–317.
10. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Дослідження Любецької археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні* 2015. К., 2016. С. 223–224.
11. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. К., 2008. 320 с.
12. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005. 586 с.
13. Виды древнего Любеча, ныне графа Г.А. Милорадовича. Оригинальный рисунок Н. Хохрякова. *Живописное обозрение*. 1887. № 12. С. 172–173.
14. Дело Императорской археологической комиссии о Воскресенской церкви в Любече. 1911 год. Рукописный архив Института истории материальной культуры РАН. Фонд 1. № 48/1911. Л. 1-2.
15. Звенигород. Відеоекскурсія давньою княжою столицею // <http://zvenyhorod.org/novyny/drevnij-zvenygorod-vidtvoryly-v-3d-video>; «Розворот» Богдана // <https://cp.suspilne.media/episode/29004>.
16. Коваленко О.О. Неопублікований опис Любецького Антоніївського монастиря 1781 р. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 64–70.
17. Кондратьєв А.І. До історії земельних володінь Новомлинського монастиря. *Вісник аграрної історії*. 2018. № 23–24. С. 9–16.
18. Кондратьєв І.В. Любечской мужской монастирь св. Антония (к вопросу о хронологических рамках существования). *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.* Чернигов, 2012. С. 49–52.
19. Крайний К.К. Любецкий Антоніївський монастир. *Лаврський альманах*: Збірник наукових праць. К., 2001. Вип. 5. С. 69–73.
20. Милорадович Г.А. Любеч и его святиня. СПб., 1905. 105 с.
21. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. К., 1985. Т. 2. 336 с.
22. Рожко В.М. Методика графічної реконструкції дерев'яної наскельної архітектури (на прикладі пам'яток IX–XVI століть західного регіону України): автореф. дис. ... кандидата архітектури. Львів, 2013. 24 с.
23. Румянцев М.В., Смолин А.А., Барышев Р.А., Рудов И.Н., Пиков Н.О. Виртуальная реконструкция объектов историко-культурного наследия. *Прикладная информатика*. 2011. № 6 (36). С. 62–77.
24. Соя И.А. История Любеча и автобиография Сои Иоанна Акимовича с 1902-го года. Архів комунального закладу Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч».
25. Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків, 2017. 896 с.
26. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. К., 1990. 1002 с.
27. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 697 с.

**МИХАЙЛІВСЬКИЙ ІОАННО-ПРЕДТЕЧЕНСЬКИЙ МОНАСТИР
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст.**

Процес освоєння південно-західних рубежів Московської держави розпочався у першій половині XVII ст., але небезпека з боку татар та прикордонний конфлікт з Річчю Посполитою унеможливлювали інтенсивне залюднення цієї території. Відтак виникали виключно прикордонні фортеці з невеликими залогами і тимчасові табори селітроварів. Українська національна революція під проводом Богдана Хмельницького змінила військово-політичну ситуацію на Лівобережжі. У середині XVII ст. Річ Посполита вже не контролювала цей регіон, і Московська держава змінила своє ставлення до переселенців з України. Вона була вкрай зацікавлена у створенні в регіоні низки укріплених фортець з постійним населенням. Для контролю над цими територіями царський уряд надсилав стрільців, з яких формувалося ядро гарнізонів нових фортець. Козаки, які переселялися до Слобожанщини, намагалися на новому місці відтворити військовий, адміністративний і соціально-економічний устрій Гетьманщини. Так, на північному сході Слобожанщини виникли два козацькі полки – Сумський та Охтирський – з сотенними містечками, слободами і хуторами. Основою духовного життя Слобожанщини стали храми та монастирі, які виникли в другій половині XVII ст. Ченці православного віросповідання, які на території Речі Посполитої зазнавали утисків, переходили на територію Московського царства. Заснування православних монастирів активно підтримувалося Московським патріархатом, який вбачав у ченцях основу для утвердження православ'я на нових землях.

Монастирські комплекси козацької доби на теренах північно-східної Слобожанщини належать до найменш вивчених пам'яток тієї доби. Монастирі, розташовані на території Сумського та Охтирського козацьких полків, відомі за даними архієпископа Філарета Гумілевського. Монастирям Слобожанщини присвячений перший том його багатотомного «Историко-статистического описания Харьковской епархии» [12]. Фрагменти опублікованих ним грамот дають змогу відтворити зовнішній вигляд монастирів, з'ясувати час їх заснування та господарську діяльність. Згадки про монастирі регіону містять також праці В.В. Зверинського, А.С. Лебедева, Д.І. Багалія та П. Фомина [1], в яких наведено відомості переважно про монастирі Глухівщини та Путивльщини, а серед слобожанських згадується тільки Сумський Успенський монастир. Дослідники зазначили, що на кінець XIX ст. збереглися лише залишки фундаментів монастирських укріплень та храмів.

На початку XX ст. залишки Преображенського Скульського монастиря були описані В.Г. Ляскоронським [8], В. Щербаківський обстежив храми і монастирі Полтавщини [13]. С.А. Таранушенко провів обстеження, зняв плани та сфотографував численні церкви та монастирі Слобожанщини [10]. У 20–30-х рр. XX ст. тривала кампанія по закриттю церков та монастирів. Масова руйнація вцілілих споруд XVII–XVIII ст. також вплинула на забуття монастирів як самотніх пам'яток Слобожанщини. У повоєнний час розгорнувся новий етап досліджень пам'яток архітектури. М.П. Цапенко проаналізував планування оборонних споруд і топографію монастирів [11]. В.В. Вечерський доповнив дані про цю категорію пам'яток на Глухівщині й Путивльщині. Він опублікував детальні плани монастирів з позначенням існуючих та зруйнованих будівель, креслення збережених церков та дзвіниць [6].

Спираючись на описи, впорядковані Філаретом, автори у 2005–2008 рр. здійснили картографування монастирів, розташованих у басейнах Псла та Ворскли, впорядкували топографічні плани та локалізували всі нині відомі монастирі [6] (рис. 1).

Однією з найбільш цікавих пам'яток козацького часу на Середньому Пслі є Михайлівський Іоанно-Предтеченський чоловічий монастир, розташований за 0,2 км на північ від північної околиці села Михайлівка Лебединського району Сумської області (рис. 2, 3). Підпрямокутний у плані монастир займає верхню частину гори-останця правого корінного берега р. Псел. Розташований серед великого яру, схили якого утворюють навколо монастиря своєрідний амфітеатр. Розміри майданчика, обмеженого укріпленнями, становлять 80 м x 40 м, висота над рівнем заплави сягає 35–40 м. Майданчик має природний ухил у східному напрямку. Схили круті, на окремих ділянках практично вертикальні. Зі східного, більш похилого боку, монастир мав укріплення у вигляді двох ліній ескарпу. Перша лінія укріплень включала в'їзд та напільні укріплення. Схил підрізаний таким чином, що при цьому утворилася вертикальна стіна висотою 3,5 м. Ескарп починається біля підосви гори та поступово піднімається до вершини. Саме цією дорогою пролягав підйом до монастиря. В'їзд до монастиря був розташований зі східного боку. Висота укріплень коливалася від 2 м з північного боку до 3 м з південного та східного. Майданчик рівний, має невелике підвищення у південно-західній частині. За 30 м на захід від першого ескарпу розташований другий. Він має протяжність 45 м і висоту 2,5–3 м та проходить від південного до північного схилу останця. У південній частині ескарп має кутовий виступ-бастион. По периметру монастир було укріплено дерев'яною стіною.

У південно-західному куті монастиря знаходиться яма-резервуар для води або, ймовірно, залишки колодязя. На початку XX ст. місцеве населення розбирало цегляні підмурки церкви та будинків. На сьогодні залишки церкви Хрестителя Господня Іоанна (рис. 5), яка була розташована у центральній частині монастиря над другою лінією укріплень, простежуються у вигляді заглибин фундаменту, які утворилися під час вибирання цегли. На початку XX ст. фундамент храму було розібрано, але при цьому збереглися його контури у вигляді котловану, заповненого уламками цегли. Ширина траншеї – 4 м, глибина – 0,7 м. За формою котловану можна реконструювати план церкви. Храм прямокутний у плані, одноапсидний, безстовповий, довжина стін – 10 м x 10 м. Зі східного боку знаходиться вхід шириною 2 м. Товщина фундаменту стін становить близько 0,7 м. З руїн храму походить цегла розмірами 26 см x 12 см x 7 см та 26 см x 12 см x 3 см. Крім цегли було знайдено кілька фрагментів листового заліза, яким був вкритий купол.

У західній та північно-західній частині монастиря виявлені залишки двох споруд. Вони простежуються у вигляді розвалів цегляних печей та залишків фундаменту. Споруда 1 розташована у західній частині монастиря. У північному кутку будівлі знаходилася цегляна піч, оздоблена кахлями. Її залишки були зруйновані скарбощукачами у 2005 р. Орієнтовні розміри споруди – 12 м x 7 м. На відміну від церковного, її фундамент вцілів.

У північній частині монастиря за лінією першого напільного ескарпу виявлено залишки цегляного фундаменту споруди 2. Орієнтовні розміри споруди – 13 м x 9 м. Фундамент був споруджений з трьох видів цегли: 35 см x 17 см x 8 см, 26 см x 12 см x 7 см, 26 м x 12 см x 3 см. Серед цеглин зустрічаються фрагменти фігурної карнизної цегли. У північному кутку будинку було виявлено залишки печі у вигляді завалу обпаленої цегли, вапна та кахлів, які не мають поливи, але прикрашені рослинним орнаментом. Також було виявлено плиту з мергелю квадратної форми 50 см x 50 см, товщиною 10 см, якою, можливо, було викладено підлогу або передпічний простір. Серед знахідок з території споруди 2 можна відзначити димлену і розписну кераміку, уламки кахлів та фрагменти скляних штофів. Дах було вкрито листовим залізом, фрагменти

якого виявлено серед битої цегли. Серед фрагментів залізної покрівлі був виявлений фрагмент стику між двома листами. З'єднання листів робилося механічно – краї загиналися один за одного та приклепувалися. Такий вид з'єднання дозволяв збирати дах не тільки з прямокутних чи квадратних листів заліза, а і з трапецієподібних чи фігурних. З території монастиря походять численні фрагменти гончарного посуду XVII–XVIII ст. та кахлів із зеленою поливою (рис. 4).

Першу письмову згадку про обитель містить документ, датований 1676 р. Натоді у Михайлівській Предтеченській пустині мешкав один чернець [12, с. 188]. Монастир було розбудовано коштом племінника гетьмана І. Самойловича гадяцького полковника М. Васильовича. Поряд з монастирем одночасно виникли садиба полковника та слобода Михайлівка. Перші будівлі та укріплення монастиря, за даними Філарета, були дерев'яними. Для будівництва нових фортець козаки використовували давні традиції українського дерев'яного зодчества. Правий корінний берег річок Псла та Ворскли у XVII ст. був вкритий дубами, залишки яких виявлено у розмивах берегів разом з матеріалами козацької доби. Дерев'яні конструкції у піщаному та супіщаному ґрунтах практично не зберігаються. Цілі дерев'яні конструкції вдалося дослідити під час прокладання траншеї комунікацій через центр Суми. Тут, на рівні материка було зафіксовано кілька зрубних жител з підклітами та залишки дерев'яних конструкцій фортечного муру [5, с. 77]. Не виключено, що і монастирські споруди були побудовані за аналогічною технологією. Точно визначити кількість дерев'яних споруд на території монастиря неможливо без проведення археологічних досліджень.

Наприкінці XVII ст. після приходу до влади гетьмана І. Мазепи маєтки І. Самойловича та членів його родини змінили власників. Садиба і слобода Михайлівка перейшли до І. Мазепи, а на початку XVIII ст. до чернігівського полковника П. Полуботка. Саме тоді вочевидь і був споруджений храм Хрестителя Господня Іоанна, на що вказують фрагменти кахлів із зеленою поливою та рослинним орнаментом, знайдені поряд. Орнамент кахлів та їхня форма має аналогію у матеріалах з Батурина, але малюнок на михайлівських кахлях не такий чіткий, що вказує на те, що це більш пізня та не досить якісна копія [2, с. 261–276]. Михайлівський Іоанно-Предтечинський монастир проіснував до 1790 р. і був закритий у процесі секуляризації монастирів на Лівобережній та Слобідській Україні.

Джерела та література:

1. Багалей Д.И. Очерки русской истории. Харьков, 1913. Т. 2.
2. Зверинский В.В. Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. СПб., 1897. Т. III.
3. Лебедев А.С. Исторические изыскания в южнорусских архивах. Чтения Общества истории и древностей. Харьков, 1884. Книга 2.
4. Фомин П. Церковные древности Харьковского края (Историко-археологический очерк). Харьков, 1916. Вып. 1.
5. Вингородська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок на території Батуринської фортеці 2001–2002 рр. *Батуринська старовина*: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. К., 2008.
6. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005. 586 с.
7. Коротя О.В. Сумська фортеця 1655 р. (варіант реконструкції). *Середньовічні старожитності південної Русі-України*. Чернігів, 2005.
8. Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. Вид. 2-ге, репр., доп. / [упорядник О.Б. Супруненко]. Полтава, 1995. 56 с.
9. Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. Науковий архів ІА НАН України. Ф. експ. 2006/229. 20 с.
10. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976.
11. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. М., 1967. 234 с.
12. Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1852. Т. 1. Отд. I. 234 с.

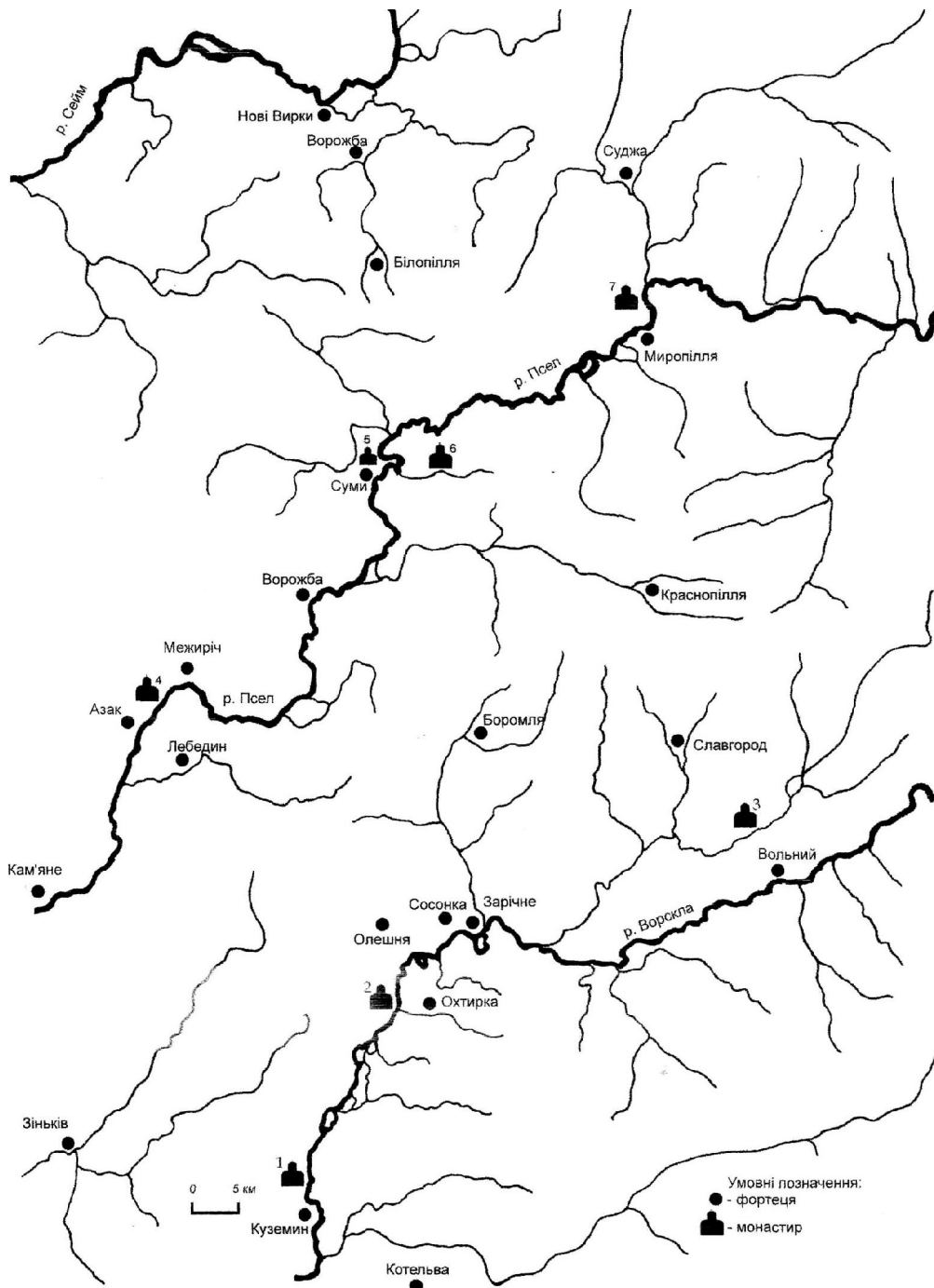

Рис. 1. Карта розташування монастирів північного сходу Слобожанщини середини XVII–XVIII ст. Монастирі:
1 – Скельський Преображенський; 2 – Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький);
3 – Вольненський Троїцький; 4 – Михайлівський Іоанно-Предтеченський; 5 – Сумський Іоанно-Предтеченський;
6 – Сумський Успенський; 7 – Білогірський Миколаївський

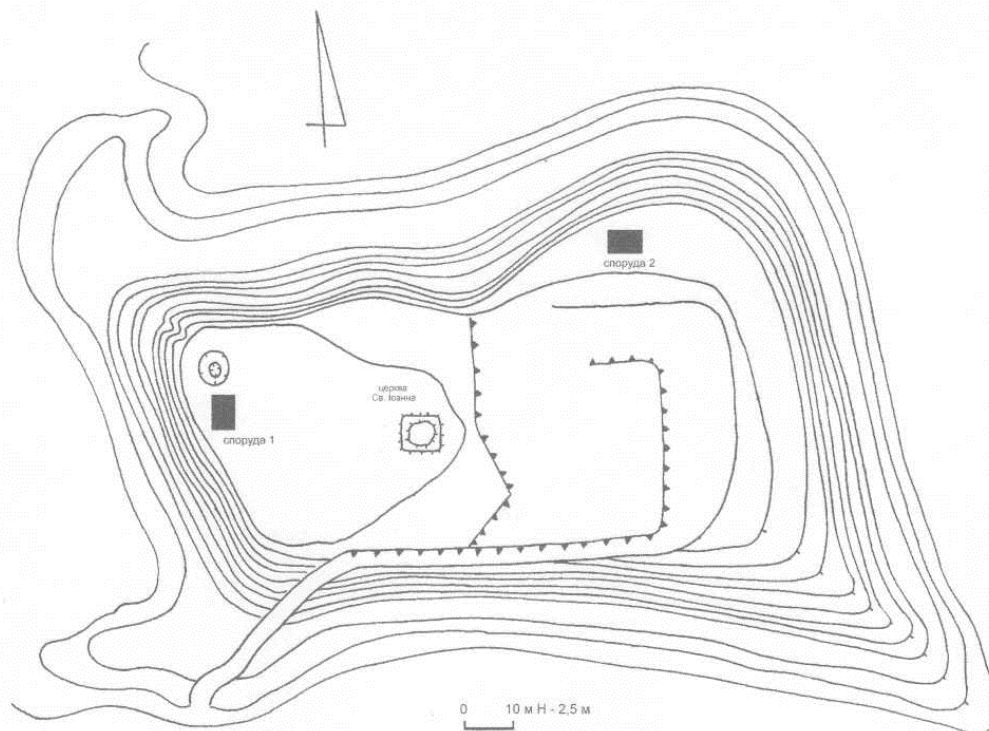

Рис. 2. План Михайлівського Іоанно-Предтеченського чоловічого монастиря

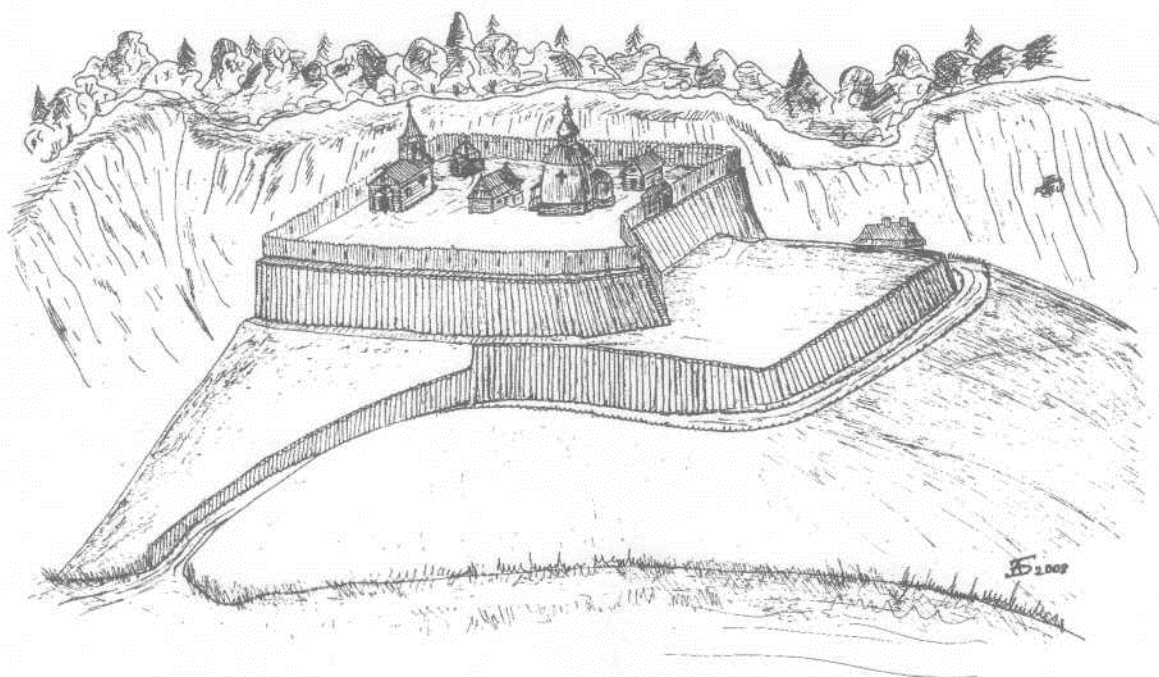

Рис. 3. Михайлівський Іоанно-Предтеченський чоловічий монастир.
Реконструкція О. Бондаря та О. Кравченка

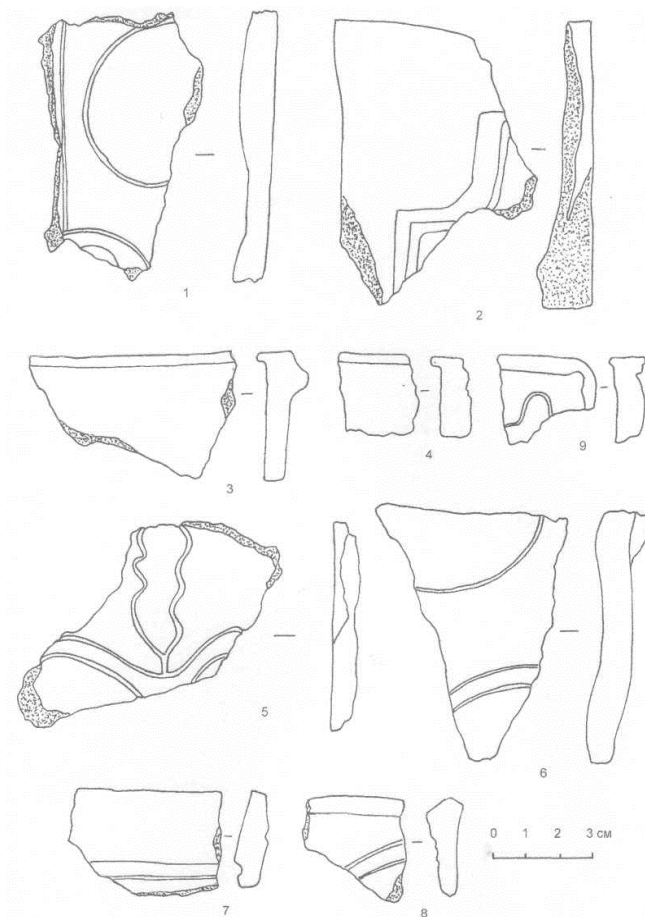

Рис. 4. Фрагменти кахлів початку XVIII ст. з території Михайлівського Іоанно-Предтеченського монастиря.
1–5, 7, 8 – темно-зелена полива

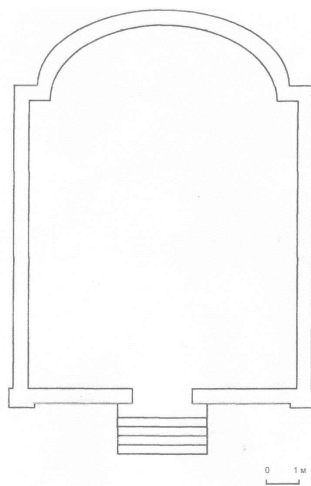

Рис. 5. Варіант реконструкції фундаменту церкви Хрестителя Господня Іоанна.
Реконструкція О.М. Кравченка, креслення О.В. Бершової

ПЕРЕДМІСТЯ ТА ОКОЛИЦІ БАТУРИНА у XVII–XVIII ст.

Головною частиною будь-якого урбаністичного утворення у XVII–XVIII ст. було «місто в мурах» – Фортеця. Та окрім самої Фортеці до міського простору належали й передмістя та приміські села [5, с. 5], що утворювали декілька територіальних рівнів, а саме:

- 1) передмістя (посади, форштадти);
- 2) близькі околиці – приміські слободи, хутори, села, які не лише територіально та економічно пов'язані з міським центром, але є потенційними форштадтами: при збереженні позитивної динаміки зростання міської території вони можуть увійти до його меж у майбутньому або вже були включені до нього, хоча виникали як окремі населені пункти;
- 3) далекі околиці – села, слободи, хутори, пов'язані з містом територіально, економічно та земельно-власницькими відносинами.

Передмістя

Передмістя (посади, форштадти) – це поселення, розміщені у безпосередній близькості до Фортеці, що виникають як в часи її спорудження, так і раніше чи пізніше. Попри те, що форштадти у більшості міст Гетьманщини були територіально розлогішими, ніж Фортеця, а у торговельно-економічному плані більш розвинутими, це не виключало їхньої соціально-економічної та планувальної підпорядкованості Фортеці. У XVII ст. для їх позначення вживали слова «передмістя», а на початку XVIII ст. до обігу увійшов термін «форштадт» [10, с. 55].

Усі передмістя Батурина мали власні назви. Судячи з матеріалів археологічних досліджень, територія, що прилягала до Батуринської фортеці, заселялася не пізніше середини XVII ст. Для локалізації форштадтів мешканці спершу просто посилалися на власника землі чи обмежувалися вказівкою на розміщення поза фортечними мурами біля в'їзних брам. Наприклад, у 1692, 1695 та 1696 рр. Мгарський Лубенський монастир придбав у Батурині двори «на предместью, за брамою Митченскою» [12, с. 147].

До фортечних мурів Батурина з боку рівнинного плато відусюди прилягало передмістя – неукріплений Посад. Забудова з північного заходу фортеці формувалася уздовж проїзду, що розпочинався від північної (Сосницької) фортечної брами і спускався до заплави, у напрямку до с. Обмачів. Під час нагляду за земляними роботами у траншеї водогону (від водокачки по північній стороні вул. Шевченка до спуску по вул. Партизанській на Поділ) у 1997 і 2003–2004 рр. було з'ясовано, що траншея пройшла в глибині забудови XVII ст., скоріше за все, по ділянках городів, а сама забудова знаходилася ближче до краю тераси [6, 7, 8]. Назва цього передмістя відома за документами середини XVIII ст. – Побожівка (від прізвища Побожій). Архітектурною домікантою Побожівки була церква Покрови Пресвятої Богородиці. Вірогідно, вона існувала тут ще у часи гетьманування І. Мазепи. За матеріалами Бендерської комісії, він виділив 15 тис. золотих на облаштування Покровської і Воскресенської церков Батурина [3, с. 130–131]. У 1760-х рр. тут нараховувалося 34 домогосподарства посполитих та 7 козацьких дворів. Дерев'яна Покровська церква згоріла в 1783 р. [1, с. 230], але зусиллями настоятеля храму Джунковського, за кошти парафії та щедрих пожертвув К. Розумовського, було споруджено і в 1789 р. освячено кам'яний храм у класичному стилі.

На плато уздовж еспланади Батуринської фортеці на південь прямувала вулиця, що виходила до Київського шляху. Її напрямок співпадав із сучасною вул. Кооперативною. Стратиграфічні спостереження у траншеї водогону, прокладеній тут у 2005 р., дозволяють стверджувати, що на-

прикінці XVII – на початку XVIII ст. сюди прямувала вулиця, споруди на якій стояли довгою віссю перпендикулярно до рову і вулиці. Розміри садиб на даній території наближалися до розмірів садиби всередині укріплень – 500–600 м² (північна сторона вулиці), і, можливо, сягали у окремих випадках 900 м² (південна сторона). Забудована тут була знищена у 1708 р.

Виявлення споруди кінця XVII ст. у траншеї по вул. І. Самойловича підтверджує думку про існування вулиці XVII ст., що йшла від Конотопської (Митченської) брами у бік Гончарівки, але не співпадала з сучасною вул. І. Самойловича. Скоріше за все, вулиця XVII ст. була розташована дещо на північ від сучасної, ближче до забудови на території колишньої пекарні, де у 1997 р. були досліджені житла, що згоріли під час пожежі 1708 р. [6; 9].

Територія між підніжжям тераси та руслом Сейму – Поділ – почав заселятися разом зі спорудженням Фортеці на початку XVII ст. Від Сосницької та Конотопської брам тягнулися шляхи, що спускалися до переправи через Сейм, уздовж яких оселялися ремісники й торговці. У «Генеральному опису Лівобережної України» станом на 1767–1768 рр. згадані основні вулиці Подолу: Берегова, Корніївка, Млинова та Піскова. Забудова Подолу і до сьогодні зберегла свою планувальну структуру з нерегулярною системою вулиць, значною кількістю провулків та певною хаотичністю.

Отже, топографічно батуринські передмістя поділяються на заплавні, що знаходилися в долині Сейму, та платові, розміщені на рівнинних ділянках високого лівого берега Сейму. Розпланування форштадтів визначалося низкою факторів: обрисами оборонної лінії Фортеці, трасуванням головних шляхів, рельєфом місцевості. У цілому розпланувальна система мала ландшафтний нерегулярний характер. Так, північно-східне передмістя було обмежене вододілом. Забудова південно-західного передмістя була пристосована до умов рельєфу та напрямку оборонної лінії Батуринської фортеці. Його головна вулиця продовжувала головну вулицю Фортеці (Київську), яка проходила від Троїцького собору до Київської брами. Її перетинала рівнобіжна лінія укріплень вулиця, що з'єднувала всі три в'їзні вузли Батуринської фортеці. Первісні обриси кварталів платового передмістя були нерегулярними. У середині XVIII ст. відбулося перепланування Батурина. У процесі роботи «Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва» розробили новий план, автором якого був інженер-підполковник Іоан Фрідріх Етінгер. Головна вулиця отримала фіксовану ширину – 26 м. Вуличну мережу дещо перепланували й випрямили. Ця планувальна структура майже повністю збереглася до нашого часу.

Близькі околиці

До близьких околиць можна умовно віднести приміські села, слободи, хутори й тимчасові поселення, поява яких була викликана розвитком промислів. Хоча вони й різні за статусом, їх об'єднує залежність від міста, байдуже, чи йдеться про село – населений пункт із церквою, чи про хутір – осібне господарство з садибою власника та господарськими будівлями, чи про слободу – нове поселення, мешканців якого на певний час було звільнено від виконання повинностей. Поняття «близькі околиці» ми поширюємо на ті населені пункти, що вже стали форштадтами або потенційно тяжіли до цього, зважаючи на свій тісний зв'язок із міським центром і територіальну близькість до нього.

Близькі околиці Батурина традиційно називалися слободами. Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. міська територія включала поселення Гончарівку, Горбанівку, Підзамкову, Матіївку.

Одночасно з побудовою фортеці виникла слобода Підзамкова. Її місцезнаходження остаточно не локалізоване. Поселення могло знаходитися у заплаві біля підніжжя цитадельного мису або на окремому мисі, який із Батуринською фортецею і Цитаделлю розділяв яр, до якого виходили оборонні рови. У 1726 р. у цій слободі було 19 дворів, у 1760-х рр. – 12 дворів [14, с. 223].

У XVII ст. на південно-східній околиці Батурина виникло поселення Гончарівка. Садиби розмішувалися між рівчаком Чорна річка та південним рівчаком Гончарівка, уздовж дороги на Конотоп, що суттєво стимулювало розвиток поселення. Водночас тут існувало гончарне виробництво, від якого, власне, і виник топонім. У 1726 р. тут було 75 дворів посполитих, а в 1760-х рр. – 52 господарства різних власників [13, с. 42–49]. На південній околиці Гончарівки була розміщена резиденція гетьмана Івана Мазепи.

Форштадт Матіївка знаходився на протилежному березі р. Сейму. Основним заняттям його мешканців, зважаючи на піщані неродючі ґрунти, був млинарський промисел. У «Відомість» 1726 р. було внесено 82 двори «мирошников, которые при млинах батуринских живут» [11, с. 81–82]. Для кращого сполучення між частинами міста та забезпечення Московського шляху через рукави Сейму влаштовувалися переправи: броди, мости, а з XVIII ст. працювали пороми. Але щороку норовлива ріка з першим льодоходом зносила ці переправи, наливала плеса, формувала перекази і суводи, змінюючи рельєф русла. «Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.», окрім вулиці з назвою Матіївка, на правому березі Сейму фіксує ще одну – Городищечко, що знаходилася на високому мисоподібному останці [14, с. 223]. На прохання мешканців правобережних передмість, яким під час водопілля було складно здійснювати християнські треби у церквах Батурина, гетьман К. Розумовський наказав перенести туди з Гончарівки церкву Введення Пресвятої Богородиці. Його волю виконали, і в 1781 р. цю церкву освятили в ім'я Святого Апостола і Євангеліста Іоанна Богослова. Територіально храм знаходився між вищезгаданими правобережними слобідками.

У XVII ст. заселяється західний мис тераси р. Сейму, на якому виникла слобода Горбанівка, назва якої походила від прізвища власника – Горбань. Горбанівка не перебувала в зоні військової операції 1708 р. У 1720-х рр. там було зафіксовано 31 двір посполитих, через 40 років – 43 домогосподарства. [14, с. 223]. Щоб потрапити до Горбанівки з Батуринської фортеці, треба було здолати глибокий і широкий Цвіркунів яр.

Близькою околицею Батурина можна вважати і село Обмачів, точніше його східну частину, де знаходився Обмачівський гетьманський двір. У «Генеральном следствии о маестностях Нежинского полка» 1729–1730 рр. з цього приводу зазначалося: «Будучи суддею генеральным, И. Самойлович..., купивши земли, построил на оной купленной земле дворец, и тем дворцем и приселившимся до него людьми владел, а по нему владели гетманы Мазепа и Скоропадский» [2, с. 44].

У господарстві утримували коней, велику рогату худобу, овець, свиней, виробляли вовну, суконну пряжу, сіяли багато зернових; були сіножаті, рибні озера, сади, млини на річці Сейм та лісові угіддя. За описом 1726 р. у Обмачеві було 106 дворів козаків і 45 дворів гетьманських селян. Частина Обмачева перебувала у власності Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря, якому належали 64 двори селян [11, с. 101–105].

Разом із спорудженням у 1751–1756 рр. К. Розумовським між Батурином та Обмачевим суконної мануфактури, на південно-східній околиці Обмачева постала Робітнича Слобода (топонім Слобідка досі є у вжитку місцевих мешканців). Тут знаходилися флігелі, в яких мешкали робітники цього підприємства.

Окрім зайнятих забудовою слобід, у безпосередній близькості від міста існували вільні земельні угіддя, що використовувалися міськими мешканцями для землеробства і випасання худоби, а також ліси й численні озера. За формою власності їх можна розподілити на три групи: приватновласницькі, міські та громадські.

Традиційно сіножаті займали долину Сейму та його правий берег. Орні землі знаходилися у західній і південній окрузі, в напрямку сіл Обмачева, Пальчиків, Городища та Митченків. На

правому березі концентрувалися лісові масиви. Озера в основному знаходилися у широкій заплаві Сейму. Ці земельні угіддя були важливою складовою міської території, зважаючи на аграрний характер господарства його мешканців.

Далекі околиці

Значно більшу територію займали далекі околиці міста, під якими слід розуміти села, слободи й хутори, пов'язані з Батурином. Зв'язок цей полягає у тому, що ці населені пункти адміністративно входили до територіальних одиниць з центром у місті. Саме Батурин слугував для них місцем збуту сільськогосподарської продукції та, в свою чергу, залежав від безперервності її постачання. Місто й далекі околиці пов'язували також поземельно-власницькі відносини – окремими селами, хуторами володіли ратуша чи мешканці Батурина.

Адміністративне підпорядкування згаданих поселень визначалося розміщенням у місті правління Батуринської сотні Ніжинського полку. До складу сотні входили села Обмачів, Митченки, Красне, Ксьондзівка, Атюша, Пальчики, Мельня, Тростянка.

Далекі околиці міста охоплювали різні за статусом земельні володіння. Так, О.І. Гуржій на основі «Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр.» визначає такі їх категорії: приватні, монастирські, рангові, ратушні, спірні та вільні військові [4, с. 62].

Ратушні села й окремі земельні маєтності, розташовані в селах та хуторах, були підпорядковані міському урядові. У так званій «Мазепиній книзі» наведено перелік сіл та угідь, які належали Батуринській ратуші у часи І. Мазепи. Це села Митченки, Красне, Алтинівка, Краснопілля, млини у селах Подолове та Попівка, степ біля с. Тиниця. Після 1708 р. ці міські володіння відійшли до інших власників за універсалами І. Скоропадського, царськими грамотами або шляхом захоплення козацькою старшиною.

До двору І. Мазепи «на кухню і булаву» належали вже згаданий двір у с. Обмачів, села Велике Устя та Домашлин; у Бахмацькій сотні – села Городище, Бахмач і Курінь, хутори Поросючка і Острів; у Конотопській сотні – села Підлипне з хутором, Попівка, гребля на Сеймі у селі Озаричі, Фесівка, Дептівка; у Красноколядинській сотні – села Великий і Малий Самбір, Карабутове; у Коропській сотні – села Рождественне, Билка, Карильське; у Понорницькій сотні – села Оболоння, Городище, Савинки, Орлівка та млини у Новомлинській сотні. Ці маєтності були передані О. Меншикову, а після його заслання перейшли до інших власників.

Отже, передмістя і околиці Батурина разом з Фортецею створювали досить розгалужену міську агломерацію, яка успішно розвивалася та ефективно функціонувала протягом XVII–XVIII ст.

Джерела та література:

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / [редколегія: О.Б. Коваленко та ін.]; Вид. 2-е, доповн. Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2012. 882 с.
2. Василенко Н. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 гг. Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. IX, 417 с.
3. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа*: Збірник. Варшава, 1938. Т. I. С. 130–131.
4. Гуржій О. Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.). *Історія та історіографія України*: Зб. статей. Київ: Наукова думка, 1985. С. 58–66.
5. Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 356 с.
6. Коваленко В.П., Васюта О.О., Кондратьєв І.В. та інші. Науковий звіт про археологічні роботи 1997 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області. Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАН України. Ф. експ. 1997/130.
7. Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2003 р. НА ІА НАНУ. Ф. експ. 2003/195.

8. Коваленко В., Ситий Ю., Васюта О. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. НА ІА НАНУ. Ф. експ. 2004/196а.

9. Коваленко В., Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. НА ІА НАНУ. 2005/126.

10. Коваленко О.В. Полтава XVII-XVIII ст. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 231 с.

11. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. Чернівці, 2005. 524 с.

12. Мицик Ю. З нововиявлених документів Івана Мазепи та міста Батурина. *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 143–148.

13. Саєнко Н.А. Батуринська Гончарівка у XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 42–49.

14. Саєнко Н. Топоніміка Батурина XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2016. Випуск 9. С. 221–225.

Наталія Дробязко
Батурин

ПОХОВАННЯ КОЧУБЕЇВ У с. ЖУКИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Останнім часом історики звертають дедалі більше уваги на село Жуки, що на Полтавщині. Родину Кочубеїв з цим населеним пунктом пов'язала Любов Федорівна Жученко (? – бл. 1726 р.), дружина генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея (бл. 1640–1708 рр.). Її батько, Федір Іванович Жученко (? – 1709 р.) з 1682 р. володів селом та виділяв чимало коштів на церкву Покрови Пресвятої Богородиці (рис. 1). 8 червня 1709 р. він помер і з усіма почестями був похований у склепі Покровської церкви.

*Рис. 1. Церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Жуках.
Малюнок О. Чапиги. 1850-ті роки.*

Згідно з його заповітом село Жуки перейшло у власність дітей – доньки, Василя Васильовича та Федора Васильовича Кочубеїв. Як зазначив В.Л. Модзалевський, перший з них «по завещанню деда свого Федора Жученка получил (1709) с братом Федором с. Жуки и слободку Локов-

щину» [1, с. 529]. 11 березня 1710 р. гетьман Іван Скоропадський підтвердив право власності на с. Жуки Василю Васильовичу Кочубею (1680–1743 рр.).

За даними краєзнавця В. Бучневича, у с. Жуках в 1732 р. нараховувалось 260 дворів, у яких проживали 61 козак та 132 залежні від Кочубеїв селяни, було 2 церкви – Покровська та Георгіївська, 2 церковно-приходські школи та 2 церковні шинки [2, с. 31].

12 серпня 1743 р. Василь Васильович Кочубей у своєму будинку у селі Жуках «от приключившейся от Божияго посещения жестокой мне болезни всема на своем здоровьи ослабевши и видя приближавшуюся мне кончину составил testament» [1, с. 530]. Помер він 21 серпня 1743 р. і був похований у склепі Покровської церкви поряд з другою дружиною Марфою Іванівною Кочубей (в дівоцтві Янович) та двома їхніми дітьми.

Згідно із заповітом Василя Васильовича Кочубея маєток у с. Жуках перейшов до його сина Семена Васильовича (1725–1779 рр.). Це також засвідчив В.Л. Модзалевський: «Семен Васильевич имел отцовский двор в с. Жуках» [1, с. 532].

Саме Семен Васильович Кочубей з метою увічнення пам'яті своїх батьків, вирішив перебудувати дерев'яну церкву Покрови Пресвятої Богородиці. У 1763 р. з дозволу київського митрополита Арсенія Могилянського церкву розібрали та заклали фундамент нової, мурованої, будівництво якої було завершено у 1770 р. Свого часу В. Бучневич зазначив: «Здесь, среди села, на взгорье, у проезжей дороги, ютится маленькая, каменная, в виде корабля, одноглавая церковь во имя Покрова Пресвятой Богородицы, построенная в 1770 году» [2, с. 32].

У 1776 р. у церкві правив один священник Федір Гасвський, якому допомагали два церковнослужителі. На той час до церковної парафії належали 62 двори та 6 бездвірних хат.

Семен Васильович Кочубей помер 13 грудня 1779 р. у м. Глухові і був похований у кам'яній церкві Різдва Пресвятої Богородиці у с. Дубовичі на Сумщині [3, 330]. Маєток у с. Жуках перейшов до його сина Михайла (1751 – ? рр.), про якого стислу інформацію навів В.Л. Модзалевський: «У него в Жуках 1 174 душ..., жил в Трибах» [1, с. 535], де ймовірно і похований.

Син Михайла Семеновича – Семен Михайлович (1779–1835 рр.) став наступним власником с. Жуки. В. Бучневич зауважив: «Как о золотом веке сохранилась память о времени господства в Жуках действительного статского советника Семена Михайловича Кочубея» [2, с. 40]. Його дружиною була Параска Яківна Бакуринська (1784–1815 рр.), яка свій вічний спочинок знайшла біля Покровської церкви у с. Жуки.

В. Бучневич докладно описав її похорон: «Семен Михайлович Кочубей пригласил для погребения ее архимандрита полтавского монастыря Иосифа Ильицкого, городских протоиереев и множество священников. Дорога от его дома до самого собора (он жил тогда в Полтаве) и отсюда до села, в известных пунктах, где предполагалось чтение Евангелия, была устлана сосною. По совершении погребения, поминание в Жуках продолжалось более недели. На площади ежедневно в больших котлах варили для народа обед и ужин, а также выставлены были бочки водки и пива. За погребение, как значится в конторских, книгах, архимандриту Иосафу Ильицкому и протоиереям было выдано по 500 руб., а священникам по 900 руб. ассигнациями. Местному же священнику Федору Романовскому подарена была большая, более двух десятин, прекрасная усадьба» [2, с. 41].

Шануючи своїх предків, у 1824 р. Семен Михайлович Кочубей розпорядився щодо щорічного поминання Василя Леонтійовича Кочубея 15 липня у Покровській церкві: «Я, как потомок, поставляю себе и потомству моему священным долгом (вместо существовавшего до сего постановления – отправление молитв 1-го и 14-го октября), для незабвенной памяти дня совершившего страдальческую кончину предка Василия Леонтьевича, от сего времени впредь ежегодно, в день 15 июля установитъ приношение по обряду христианскому в Покровской церкви в

Жуках, где и прах сына его, полковника Василия Васильевича, почивает, молитв, на литургии приличных, и с отправлением панихиды о спасении страдальца и усопших предков фамилии моей. Для чего утвердил бумагу сию и печатью фамильного герба, полагаю для хранения оной при Покровской Жуковской церкви. Писана в селе Жуках июля 13, 1824 года» [2, с. 35].

Аркадій Кочубей у своїй «Сімейній хроніці» також згадував про Семена Михайловича: «Нельзя также не вспомнить о Семене Михайловиче Кочубее, который пышно и роскошно жил в Полтаве; он никогда не садился обедать иначе как в кругу гостей, не менее 30-ти человек. Семен Михайлович промотал 7 тысяч душ крестьян и умер в бедности; но к чести его надо сказать, что он первый положил основаные Полтавского института благородных девиц» [4, с. 13].

Помер Семен Михайлович 29 квітня 1835 року і був похований у с. Жуках біля Покровської церкви [1, с. 539]: «В 1816 г. он совершенно оставил всякую общественную деятельность и поселился в своем имении, с. Беликах Миргородского уезда, где и провел последние годы жизни в полнейшей бедности, так что священник с. Жуков Федор Романовский устроил по нем поминки за свой счет» [5, с. 136].

Наступні власники с. Жуки тут не проживали, але піклувалися про церкву Покрови Пресвятої Богородиці. У 1876 р. коштом княгині Єлизавети Василівни Кочубей (1821–1897 рр.) ліворуч від вівтаря Покровської церкви було облаштовано другий престол на честь святої Марії Магдалини [6, с. 238].

У 1914 р. Віктор Сергійович Кочубей (1860–1923 рр.) виділив кошти на ремонт цієї церкви, під час якого 30 травня 1914 р., коли почали міняти підлогу, робітники виявили чотири кам'яні

Рис. 2. Капличка Покрови Пресвятої Богородиці у с. Жуках на Полтавщині

склепи – поховання Кочубей. Як зазначив В. Бучневич, «о случившемся немедленно дано было знать владельцу имения в с. Жуках князю Виктору Сергеевичу Кочубею, который прибыл сюда, для освидетельствования могил. В этих могилах по данным, находящимся при церкви, покоятся: Василий Васильевич Кочубей, полтавский полковник, умерший 19 августа 1743 г., его вторая супруга – Марфа Ивановна, урожденная Янович, сестра Глуховского атамана Ивана Яновича, скончавшаяся 30 октября 1742 г., и двое детей. Рядом с могилой Василия Кочубея, с левой стороны, оказался еще один каменный склеп, необрушившийся, который оставлен нетронутым. По очистке могил от обрушившихся сводов и мусора, найдено – в первой из них – мало истлевшими: покрывало на покойнике, кафтан и рубаха (все шелковой материи); во второй – головной шелковый убор покойницы и чулки шелковые, тоже неистлевшие, платье же сохранилось только в поясе. По сторонам черепа две золотых серги, в виде не-

больших колечек. Скелеты в обеих могилах целы. В третьей – детской могиле – оказался неистлевшим костюмчик (рубашечка и панталоны) шелковой материи, золотой маленький нателный крестик и череп, остальной костяк истлел. Ручные деревянные кресты во всех трех могилах также сохранились довольно хорошо, хотя изображений на них нет. В четвертой могиле, кроме черепа, да и то неполного, не обнаружено никаких остатков. Серебряный газ, в виде тесьмы, которыми оббиты были крышки гробов, во всех могилах сохранился довольно хорошо, хотя и не в полном виде, так как, во время очистки могил от мусора, он был местами разобран. Гробы истлели. После панихиды, прах покойников был покрыт дубовыми гробовыми крышками, и склепы вновь заделаны каменными сводами и зацементированы на средства князя Виктора Сергеевича Кочубея» [2, с. 33].

Доля Покровського храму подібна до багатьох інших церковних споруд. У 1921 р. церква була закрита, а згодом зруйнована разом з похованнями. У 2009 р. на цьому місці побудували каплицю Покрови Пресвятої Богородиці (рис. 2).

Джерела та література

1. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К., 1910. Т. 2. Е-К. 629 с.
2. Бучневич В.Е. Село Жуки Полтавского уезда. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. 1916. Вып. 14. С. 31–43.
3. Дробязко Н. Місця, де знайшли вічний спокій представники родини Кочубеїв. *Сіверщина в історії України*. К., 2013. Вип. 6. С. 330–332.
4. Сімейна хроніка. Записки Аркадія Васильєвича Кочубея. 1790–1873. СПб., 1890. 314 с.
5. Полтавский губернский маршал С.М. Кочубей. *Киевская старина*. 1894. Т. I. С. 136.
6. Шевченко Л. Духовні фундації родини Кочубеїв на Полтавщині. *Науковий пошук*. К., 2011. № 18. С. 238.

*Руслана Огієвська
Батурич*

СТАРА ГУТА У ВОЛОДІННІ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ у XVII–XIX ст.

Село Стара Гута Новгород-Сіверський повіту Чернігівської губернії (нині Середино-Будського р-ну Сумської обл.) своєю появою на мапі України завдячує родині Кочубеїв, представники якої понад двісті років були його власниками.

Стара Гута була заснована генеральним писарем Василем Леонтійовичем Кочубеєм (1640–1708) наприкінці XVII ст. 10 квітня 1694 р. гетьман Іван Мазепа видав універсал, згідно з яким В.Л. Кочубей отримав «к потребе и выгоде господарской место в уезде Новгородсеверском, на реке Улице, на занятие хутора, а через время поселил на нем хутор Улицу и построил рядом с ним гуту» [1, с. 526]. У 1708 р. В.Л. Кочубей був страчений за подання доносу на гетьмана І. Мазепу. Після його реабілітації маєтки повернули родині. Це засвідчує грамота Петра I від 12 березня 1710 р.: «Умершего Василия Кочубея грунта, то есть мельницы, дворы и все хутора со семи в оных обретающимися пожитками в неперменное жене его вдове Любаве и детям ее Василию и Федору» [2, с. 51].

Після розподілу батьківського майна Стара Гута перейшла у спадок молодшому сину, значковому, пізніше бунчуковому товаришу Федору Васильовичу Кочубею (? – 1729): «За ним в Старой Гуте бобылей 30 хат» [1, с. 531]. Після смерті Федора Васильовича, який не залишив спадкоємців, усе його майно перейшло до старшого брата полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея (1680–1743). У 1743 р., згідно із його заповітом, Стару Гуту успадкував син Василь Васильович (1728–1791) – предводитель дворянства Глухівського повіту, статський рад-

ник. Це підтверджує В.Л. Модзалевський: «Підстарший сын по завещанию отца получил в Новгородсеверском уезде Старую и Новую Гуты с винничным и стекольным заводами» [1, с. 533].

На час проведення Румянцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр., йому у Старій Гуті належали 46 дворів і 52 бездвірні хати. 37 з них належали ремісникам – бондарям, ковалям, котлярам, колісникам, слюсарям, столярам і гутникам, а 26 винокурам. У Старій Гуті діяли чотири винокурні: «Одна на панском дворе, вторая – возле мельничной плотины, а третья и четвертая – рядом с усадьбой Кочубеев. Зимой винокурни работают на 24 котлах, а летом на шести и приносили от 120 до 150 бочек водки в год» [3, с. 139]. Натоді у Старій Гуті функціонувала «фабрика стекляная об одной печи, а о четырех дойницах. В оной делается стекло разного сорту простое в зимнем времени, а в летнем приостанавливается. Оное стекло продажею употребляется в разные места. Все работники имели пропитание от дому Кочубея» [4, с. 96]. В.В. Кочубей на околиці Старої Гуті осадив село, яке було назване на його честь Василівкою. В Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. зазначалося: «Васильевка находится в собственности В.В. Кочубея, который владеет в ней мельницей на реке Уличке о 2 колах и 11 хатами. В селе проживает 11 обывателей со своими семьями, которые земледелием занимаются мало из-за недостатка пахотных земель, а промышленяют изготовлением бондарных изделий. Продают их в Старой Гуте и Новой Гуте» [3, с. 43].

Наступним власником Старої Гуті став син Василя Васильовича Кочубея Василь Васильович-молодший (1750–1800 рр.): «26 мая 1781 г. отец записал ему Старую и Новую Гуты, слободку Васильевку» [1, с. 536]. В.В. Кочубей у 1796 р. перебував на посаді предводителя дворянства Глухівського повіту, а у 1798 р. – Новгород-Сіверського намісництва. Йому в Старій Гуті належало 65 дворів, 69 хат, 35 бездвірних хат і млин на річці Уличці на 2 кола. Після смерті В.В. Кочубея, згідно з його заповітом, протягом 25 років усім господарством керувала удова Олена Василівна Кочубей (Туманська). Її син Аркадій Васильович Кочубей згадував: «После смерти своего мужа мать неуспынно пеклась о нашем имении. Все части его она улучшила и покупкой приобрела еще много земель, строила новые дома, винокурные заводы» [5, с. 136]. У 1816 р. вона склала заповіт і розподілила маєтки між дітьми. За цих обставин Стару Гуту отримав Аркадій Васильович Кочубей (1790–1878 рр.), який згадував: «Я, имея в виду, что у моей жены было хо-рошее имение, принял Гуты, имение, которое давало весьма плохой доход до тех пор, пока я не устроил там стекольный и не увеличил существующий винокурный завод. Так как моя часть против других очевидно была весьма невыгодная, то братья согласились принять на себя долг мой за Гуты в Опекунском Совете в 35.000 рублей, исключая те 15.000 которые я считал моим собственным долгом и, разумеется, принял на себя» [5, с. 212].

А.В. Кочубей успадкував і поступово відродив занедбаний маєток. У 1855 р. він побудував цукровий завод з трьома гідравлічними пресами, у 1860 р. відновив роботу скляного заводу, який мав 2 печі, які обслуговували 42 робітники. Методом вільного дуття тут виробляли різноманітний скляний посуд: пляшки для вина, горілки, ліків, які мали стійкий попит на території України, Росії та деяких зарубіжних країн. На початку 1860-х рр. скляний завод був одним із найкращих на території Чернігівської губернії і за рік випускав 50 638 пляшок на суму 9 713 руб. На території маєтку знаходився будинок на декілька кімнат, який господарі називали «приїжджий дім», адже постійно в ньому не проживали. Маєток оточував великий масив соснового лісу. За часів господарювання А.В. Кочубея у Старій Гуті знаходилися 179 дворів, у яких проживали 754 мешканці, у тому числі 410 кріпаків, які належали родині Кочубеїв [3, с. 140].

Останнім власником маєтку в Старій Гуті був глухівський повітовий предводитель дворянства Василь Петрович Кочубей (1868–1940). У 1873 р. у Старій Гуті було відкрито однокласне початкове народне училище. На його утримання земство виділяло 226 руб. на рік, сільське това-

риство – 85 руб., а попечитель В.П. Кочубей – 190 руб. У селі функціонували три лісопильні заводи, на яких працювали 23 робітники і вироблялося продукції на 39 120 руб. на рік [3, с. 141].

Постійно у Старій Гуті В.П. Кочубей з родиною не проживав. Справами керував головний лісничий та управляючий П.О. Павлович. В.П. Кочубей клопотався про належну охорону маєтку. У 1905 р. він звернувся до справника Новгород-Сіверського повіту з проханням призначити до Старої Гуті трьох охоронців – двох молодших з окладом 200 рублів і одного старшого з окладом 240 руб. На озброєння він виділив 25 руб. на кожного. Був поданий список охоронців: П.В. Попелюха, А.В. Коверзун та І.М. Козаченко, причому власник маєтку запропонував, що старшим призначити П.В. Попелюху як людину відповідальну [6].

У 1916 р. В.П. Кочубей звернувся до чернігівського губернатора з проханням сформувати «для охраны имения казачью конно-полицейскую команду в составе 10 конных казаков-стражников и одного урядника при содержании вместе с лошадьми 460 рублей в год рядовому и 600 рублей уряднику». В.П. Кочубей також зазначив: «Сверх того команда не должна, не вправе требовать с меня другого высшего оклада деньгами. Команда должна явиться на службу с собственными лошадьми, сбруей, седлами, уздечкой, нагайкой и вооружены кинжалами и револьверами. Кроме того, они снабжаются за мой счет берданками казачьего или кавалерийского образца с патронами в них. Сформированная команда подчиняется во всем местной полицейской власти, но употребление для охраны имущества других владельцев или несение полицейской службы вне района моих имений быть не может без моего на то согласия. Местом постоянной стоянки сформированной команды будет экономия при Старой Гуте, где и должны дать квартиру уряднику и казарменное помещение с отоплением рядовым казакам. В случаях надобности я предоставил себе право переводить команду в другие места Черниговской и даже Полтавской губернии для временного усиления находящихся там за мой счет конно-полицейских команд. Буду переводить на имя Вашего превосходительства 2 688 рублей, а именно: 2 300 рублей на жалование и содержание стражников за шесть месяцев впредь, 300 рублей жалования и содержания уряднику. Также за шесть месяцев 44 рубля на приобретение 11 берданок и патронов к ним, 44 рубля на проезд с места формирования» [7].

1 травня 1906 р. 10 кінно-поліцейських охоронців та урядник були відправлені до маєтку В.П. Кочубея у Старій Гуті. 10 липня 1906 р. начальник поліції Глухівського повіту звернувся до губернатора: «Имея в виду 10 ингушей, зачисленных в сторожу, содержанную на счет В.П. Кочубея в Новгород-Северский уезд, прошу ... выслать на покрытие расходов 841 рублей 60 копеек. Всаднику 460 рублей и уряднику 520 рублей в год, а также долг за май 83 рубля 30 копеек». Отримавши цей рапорт, чернігівський губернатор наказав видати 841 рублів 60 копійок з коштів, внесених В.П. Кочубеєм для утримання кінно-поліцейських стражників [8].

На сьогодні у с. Стара Гута нараховується 274 двори, в яких проживають 766 осіб. На жаль, ні Кочубеївський маєток, ні заводи до нашого часу не збереглися, але жителі зберігають пам'ять про історію свого села.

Джерела та література:

1. Модзалевський В.Л. Малороссийский Родословник. 1910. Т. 2. 746 с.
2. Павлович П. Село Дубовичі. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховскаго уезда, Черниговской губ. С рисунками и планом дачи. К., 1903. С. 49–53.
3. Чухно В. История населенных пунктов Украины: Середино-Будский район Сумской области. К., 2013. 354 с.
4. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. К., 1926. С. 96–97.
5. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея 1790–1873. СПб.: Типография бр. Пантелеевих. 1890. 314 с.
6. Державний архів Чернігівської області. Ф. 127, Оп. 1. Спр. 10554.
7. Там само. Спр. 11021.
8. Там само.

**МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ЛЮБЕЧА
НА СТОРІНКАХ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ЧЕРНІГІВЩИНИ
другої половини XIX – початку XX ст.**

Вивчаючи історію Північного Лівобережжя, фахівці дедалі частіше звертаються до місцевих періодичних видань XIX – початку XX ст. Зокрема, на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» (1861–1911 рр.) та «Вера и жизнь» (1912–1917 рр.) було оприлюднено різно-манітні матеріали з історії стародавнього Любеча. Усю сукупність цих публікацій умовно мож-на розподілити на кілька тематичних груп.

Першу з них становлять матеріали з історії містечка. Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) у нарисі з історії Городницького повіту Чернігівської губернії, що згодом увійшов до «Историко-статистического описания Черниговской епархии», стисло схарактеризував історичну минувшину Любеча. Він зазначив, що містечко відоме з 882 р. і обґрунтував свою думку щодо місцезнаходження літописного Любеча. Архієпископ Філарет висловив припущення, що його мешканці були охрещені одночасно з киянами і згадав уродженців містечка Добриню Микитича і Антонія Печерського. Він також навів відомості з історії Любеча в IX–XVIII ст. і деякі статистичні дані [1].

«Черниговские епархиальные известия» сповістили своїх читачів про те, що 4 жовтня 1870 р. у Любечі було освячено барельєф, встановлений над входом до печери Антонія Печерського [2]. Часопис також детально схарактеризував урочисте відкриття пам'ятника імператору Олександру II, який було споруджено коштом графа Г. Милорадовича і селян Любецької волості, що відбулося 28 липня 1898 р. на центральній площі містечка [3].

Друга група представлена публікаціями з історії місцевих храмів Любеча. Зокрема, чернігівський архієпископ Філарет стверджував у своєму нарисі, що у 1567 р. на території Любецького замку знаходилися дві церкви – Параскеви П'ятниці та Різдва Богородиці, а в середині XIX ст. у містечку діяли 4 церкви – Покровська, Миколаївська, Воскресенська і Троїцька. Покровська церква була побудована коштом полковника П. Милорадовича у 1779 р., Миколаївська – у 1784 р., Воскресенська – 1694 р. У 1817 р. коштом Г. Милорадовича на Базарній площі була побудована мурована Преображенська церква. Філарет (Гумілевський) описав зовнішній та внутрішній вигляд храмів, схарактеризував церковні старожитності. Зокрема, він засвідчив, що у Покровській церкві зберігалося Євангеліє у срібному окладі і срібний потир, надані П. Милорадовичем. У Воскресенському храмі знаходилося кілька напрестольних Євангелій 1681 р., 1697 р. і 1717 р., три чаші 1625 р., 1761 р., 1765 р., хрест з мощами та інші святині [4].

Окрему розвідку Філарет (Гумілевський) присвятив Любецькому Антоніївському монастирю. Він стверджував, що монастир заснував Антоній Печерський, коли він ще мешкав у Любечі. Монголо-татарська навала спричинила занепад обителі, що була відновлена лише у 1692 р. Він також згадав про чудотворну ікону Любецької Божої Матері й монастирський синодик [5].

Г. Милорадович доповнив нарис архієпископа Філарета про Любецький Антоніївський монастир і детально зупинився на діяльності ігуменів у XVIII ст. [6]. Він також подав детальний опис і аналіз Синодика, що зберігався у церкві Воскресіння Господнього [7].

Г. Милорадович розширив коло відомостей і про Воскресенську церкву. Зокрема, він опублікував тексти двох грамот київського митрополита В. Ясинського за 1701 р., які мали відношення до цієї церкви, навів текст Любецького синодика і грамоти Л. Барановича про облаштування Антоніївського монастиря у 1693 р. [8].

До *третьої групи* слід віднести публікації про церковні старожитності, зокрема, про чудодійну Любецьку ікону Божої Матері. В одному зі своїх нарисів про цю святиню Г. Милорадович розмістив її чорно-біле зображення [9].

Четверту групу становить хроніка місцевого церковного, громадського і суспільного життя. На сторінках офіційної частини часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» систематично публікувалися розпорядження епархіального керівництва про призначення на посади священників, їх переміщення, нагородження, списки церковних старост [10].

Значний інтерес становлять матеріали про діяльність парафіяльних опікунств регіону, які відкривали і утримували церковно-приходські школи, будували та оздоблювали церкви. На сторінках офіційної частини часопису «Черниговские епархиальные известия» протягом 1865–1893 рр публікувалися списки членів опікунств. Так, у 1887 р. до парафіяльного опікунства Покровської церкви Любеча на три роки були обрані селяни В.О. Баглей (голова), Й.В. Федорченко, Д.М. Процько, Ф.О. Баглей, П.А. Коршун, С.Г. Вітер, П.В. Довженко, А.Л. Кудин, С.Я. Юшко, В.Г. Коломієць, П.Ф. Чириченко, І.А. Процько, К.А. Седляр, В.П. Мосан, Г.П. Мозговенко, І.О. Пригадій і міщанин М.В. Анищенко [11].

За даними часопису «Черниговские епархиальные известия», на початку ХХ ст. у містечку проживав підрядник К. Сідляр, який займався будівництвом і ремонтом церков [12].

Часопис оприлюднив цікаві відомості про благодійну справу в Любечі. Так, у 1893 р. громада козаки і селяни містечка пожертвували Кафедральному собору Чернігова ікону Антонія Печерського [13]. У 1900 р. єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній надав своє благословіння відомому меценату М. Терещенку за пожертву 400 крб. для облаштування у містечку церковно-приходської школи при Покровській церкві [14]. Того ж таки року чернігівський архієрей висловив подяку графу Г.О. Милорадовичу за пожертву 2 200 крб. на потреби Покровської та Преображенської церков містечка Любеча [15]. У 1912 р. часопис «Вера и жизнь» сповістив, що його вдова графиня О.К. Милорадович та її син, граф О.Г. Милорадович передали до Олександрівської церкви Чернігова іконостас ліквідованої Успенської церкви містечка Любеча [16].

У жовтні 1900 р. «Черниговские епархиальные известия» оприлюднили нарис про життя і обставини смерті колишнього чернігівського губернатора О. Анастас'єва, який помер 15 серпня того ж таки року у Любечі, де його і було поховано [17].

Таким чином, на сторінках місцевих епархіальних часописів наведено різнопланові матеріали з історії Любеча IX–XIX ст., які заслуговують на увагу дослідників.

Джерела та література:

1. Филарет (Гумилевский). Городничий уезд. *Черниговские епархиальные известия* (далі – *ЧЕИ*). 1872. № 22. Часть неофициальная. С. 461–472.
2. Освящение памятника над пещерою преподобного Антония Печерского в м. Любеч. *ЧЕИ*. 1870. № 20. Часть неофициальная. С. 414–416.
3. Терлецкий В. Открытие и освящение памятника императору Александру II в м. Любече. *ЧЕИ*. 1898. № 16. Часть неофициальная. С. 644–647.
4. Филарет (Гумилевский). Городничий уезд. *ЧЕИ*. 1872. № 22. Часть неофициальная. С. 461–472.
5. Филарет (Гумилевский). Закрытые монастыри в Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1864. 1 июня. Часть неофициальная. С. 338–352; 1 июля. Часть неофициальная. С. 401–408; 15 июля. Часть неофициальная. С. 445–448.
6. Милорадович Г. К истории Любецкого Антониевского мужского монастыря. *ЧЕИ*. 1888. № 4. Часть неофициальная. С. 104–106.
7. Милорадович Г. Описание Любецкого синодика. *ЧЕИ*. 1888. № 10. Часть неофициальная. С. 397–419.
8. Милорадович Г. Храм Воскресения Христова в Любече и чудотворная икона Любечской Божией Матери. *ЧЕИ*. 1883. № 20. Часть неофициальная. С. 1048–1074.
9. Милорадович Г. Чудотворная Любечская икона Божией Матери в Любече. *ЧЕИ*. 1884. № 23. Часть неофициальная. С. 941–951; *Його жс*. Древний Любеч *ЧЕИ*. 1889. № 3. Часть неофициальная. С. 47–56.
10. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1894. № 19. Часть официальная. С. 727–729.

11. Разные известия. *ЧЕИ*. 1887. № 6. Часть официальная. С. 294.
12. Объявления. *ЧЕИ*. 1901. № 12. Часть неофициальная. С. 440.
13. Разные известия. *ЧЕИ*. 1893. № 19. Часть официальная. С. 426.
14. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1900. № 8-9. Часть официальная. С. 200.
15. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1900. № 19. Часть официальная. С. 502.
16. Хроника местной жизни. *Вера и жизнь*. 1912. № 5. Часть неофициальная. С. 81.
17. Памяти А.К. Анастасьева. *ЧЕИ*. 1900. № 19. Часть неофициальная. С. 544–549.

Юрій Коваленко
Глухів

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.**

Археологічне вивчення Глухівщини у 70-х рр. ХІХ ст. започаткував Д.Я. Самоквасов [7, с. 42]. Саме тоді він провів першу археологічну розвідку у Глухові, але вона не дала бажаних результатів – культурний шар був зруйнований під час перебудови міста. Надалі він зосередив увагу на давньоруських городищах регіону і навів їх стислий опис.

Городище у с. Есмані знаходилося на лівому березі р. Есмані. Площа городища становила 213 м в окружності. На ньому було розташоване кладовище, а до 1738 р. стояла парафіяльна церква. По підвищеному на 1 м краю площі городища у місцях обвалів схилу проглядалися шари деревного вугілля та шматки цегли. Майданчик округлої форми. Зовнішні укріплення не простежувалися. Зі східного і західного боків до городища прилягали природні яри, що тягнулися від поля до річки. В'їзд до городища не зберігся.

Городище біля с. Пустогород. Знаходилося над болотом. Майданчик городища був оточений валом та глибоким ровом. На ньому розташовувалася церква Св. Георгія. Згідно з легендою, місцеві мешканці «захищалися против сильного неприятеля с твердостью. Для защиты своей они наносили бревна и пускали их под ноги осаждавшего врага. Это было в день Св. Георгия. С молитвами Победоносцу они отбили врага, и после того Пустогород долго был убежищем для окрестных жителей во время разорения татарских, но потом опустел и место стало называться Пустогород».

«*Городок-Звенигородок*» – єдине городище з відомих на Глухівщині, котре зберегло власну назву. Воно знаходилося в Улановській волості у дачах с. Уланове за 4 км від нього та на відстані 3 км від с. Ястребщини. Біля підніжжя городища була криниця, як засвідчив Д.Я. Самоквасов, «с хорошей ключевой водой» (збереглася до сьогодні (*прим. авт.*)). За переказами старожилів, тут жили «ляхи».

Городище у дачах с. Тулиголове (зараз Кролевецький район (*прим. авт.*)) розташовувалося за 2,4 км від Тулиголова, на високому місці над болотом р. Реті, з валом і вузьким перешийком, що з'єднувалися з напільного боку.

Городище у дачах с. Щебри (назване Д.Я. Самоквасовим як «городок», а с. Щебри записане як Щерби) знаходилося за 3,7 км від с. Щебри у напрямі с. Тулиголова в урочищі Вербоватиці, на підвищенні. Було обкопане ровом, котрий мав сліди обвалів.

Городище на околицях с. ебри було розташоване у напрямі с. Полошки над р. Реть. Знаходилося на високому місці, що омивається р. Реттю.

Городище у с. Ярославцеь (нині Кролевецький район (*прим. автора*)) знаходилося на березі озера Бичок, на місці, де стояла парафіяльна церква. Округлий майданчик на підвищенні був обнесений валом та глибоким ровом.

«Городок» у лісових дачах с. Ярославця знаходився за 5,3 км на схід від села, в урочищі «Камени», на підвищенні, обнесеному валом. Поряд знаходився рів глибиною до 4,3 м. Діаметр майданчика – 42,6 м. На майданчику була яма, котра, за переказами, залишилася від колодязя. Також за переказами обабіч входу до городища були вкопані два стовпи, один з яких, начебто, ще за років 40 до опису об'єкта Д.Я. Самоквасовим, добре пам'ятали старожили. На місці стовпів залишились невеликі заглибини.

Городище у дачах с. Воргол (нині Кролевецького району (*прим. автора*) [13, с. 112].

Д.Я. Самоквасов також провів розкопки курганных могильників біля с. Волокитине Глухівського повіту (зараз Путивльський район) [8, с. 341]. Він виявив 18 курганів в урочищі «Дорошівське кладовище», 9 з яких розкопано; 3 кургани біля слободи Городища, з яких розкопано 2; 10 курганів в урочищі «Старий цегельний завод», навпроти с. Ротівки (розкопано 8). Майже у всіх розкопаних курганах знаходились ліпні горщики із залишками трупоспалення [12, с. 69–71].

Дослідження поховальних старожитностей Д.Я. Самоквасовим були продовжені М.Ф. Біляшівським та П.М. Єременком. Перший з них розкопав 3 кургани на могильнику біля с. Богданове Глухівського повіту. Він відніс могильник до слов'янських старожитностей IX–X ст. [5, с. 48–49].

За програмою Підготовчого комітету XIV Археологічного з'їзду П.М. Єременко стисло сха-рактеризував шість городищ. Три з них раніше були досліджені Д.Я. Самоквасовим (біля с. Вікторове (Барвінкова гора), біля с. Будищі (Будищанське городище) та с. Ховзівки).

Городище, що знаходиться на правому березі р. Есмані, за 4–5 км на південь від с. Семенівки навпроти с. Холонкове (Перемога), розташоване на косі й відмежоване від напільного боку двома валами з ровом між ними. Висота зовнішнього валу у людський зріст, внутрішнього валу – два людських зрости. Зі східного боку валів, біля спуску в яр, прокладена дорога, що повертає одразу за внутрішнім валом до середини городища. Для захисту дороги по краю городища зроблено насип висотою у чверть людського зросту. У кінці городища також знаходиться невисокий вал заввишки у напівзріст людини. Довжина городища становить 101–105 м, ширина – близько 42 м. У кінці мису майданчик городища трохи звужується. Між поросллю, якою вкрита вся територія городища, помітні западини.

На правому березі р. Есмані знаходиться інше городище, розташоване за 1–2 км на північ від с. Вікторове на мису довжиною 770 м. З напільного боку на вході до городища знаходились вал і рів, які перетинала дорога. Довжина валу з дорогою – 26 м, ширина – 9 м, висота – півтора людських зрости від дна рову до вершини валу. На відстані 50 м від першого валу знаходився другий, західним кінцем завернутий всередину городища. Довжина другого валу – 49 м, висота – 4 людських зрости від дна рову до верхньої точки валу. Третій вал, розташований на відстані 168–182 м від другого. Він заходив своїм західним кінцем всередину городища. Довжина третього валу – 56 м, висота – майже у два людських зрости, якщо міряти із зовнішнього боку від дна рову до найвищої точки валу. Між завернутими кінцями валів проходила дорога, котра на території городища спостерігалася як невелике заглиблення. Площа городища сягає 154–168 м у довжину і 80 м у ширину. Всередині городища є курган та помітні кілька западин. За третім валом на виході з городища мис звужується до ширини від 28 до 6 м. На відстані 315 м від третього валу знаходився курганный насип висотою у три людських зрости із зовнішнього боку та півтора людських зрости з внутрішнього. В окружності основи його розміри сягають 90 м. За курганом розташоване друге городище розмірами 105 м у довжину та 60 м у ширину. На території городища також помітні заглиблення. З південно-східного боку городища скарбощукачами

викопана яма глибиною у два людських зрости. Територія другого городища поросла старими дубами.

Городище на правому березі р. Клевені розташоване за 4 км на північ від Петропавлівського монастиря. З напільного боку укріплене двома ровами та двома валами, які знаходяться за 42 м один від одного. Зовнішній вал висотою біля 0,7 м, і рів біля нього ледве помітний. Внутрішній вал всередині городища має висоту 3 людських зрости, а ззовні, якщо міряти від дна рову – 5 людських зростів. З південно-східного боку від внутрішнього валу проходила вузька дорога. Довжина городища 91–98 м, ширина 52–77 м.

Городище на правому березі р. Клевені на відстані 1 км на захід від с. Ховзівки. З напільного боку городище відмежоване валом. Чітких ознак залишків рову не простежено, хоча з напільного боку поряд з валом є западина, що утворилася внаслідок забору ґрунту для насипання валу. Висота валу від дна западини до верхньої точки насипу – 5 людських зростів, ширина валу – 21 м. На поверхні городища помітні 17 западин.

Городище на відстані 1 км на північ від с. Уздиці влаштоване таким чином, що схили до заболоченої низини спускаються на три боки, з четвертого боку знаходяться два вали з ровом між ними і підвищення, схоже на третій вал. Внутрішній вал від дна рову при куті схилу 45° до вершини валу мав відстань 4 м, з іншого боку – 7 м. Два вали знаходилися і в кінці виступу, між ними був рів. Висота валів не більше 0,7 м. Довжина городища – 95 м, ширина – 17–21 м. Територія городища густо вкрита напівзасипаними ямами. Біля городища знаходяться 36 напіврозкопаних курганів, розкиданих на відстані однієї версти.

Городище на відстані 1 км від Дунаєцької слобідки у напрямі с. Семенівки в урочищі Недільчиному. Довжина городища – 161 м, ширина – 63 м. Вал мав 2 проходи, один був прорізаний посередині валу, другий знаходився із західного краю валу. Через городище проходила дорога. На території городища були помітні 10 западин [6, с. 97–99].

Продовженням робіт за програмою Підготовчого комітету по проведенню XIV Археологічного з'їзду стали дослідження археолога і етнографа І.С. Абрамова. Так, у 1907 р. він розкопав 2 кургани під Глуховом: курган № 17, що знаходився на роздоріжжі між великим Києво-Московським трактом і дорогою у с. Чорторики (сучасне с. Шевченкове), та курган № 18, розташований за 6 верст від Глухова по дорозі на с. Годунівку.

Курган № 17. Насип мав форму чотиригранної піраміди зі зрізаним верхом. Дещо витягнутий з півночі на південь. Його розміри: довжина – 11 м з півночі на південь і 9 м із заходу на схід. Під час розкопок кургану на глибині близько 2 м виявлений людський череп, відокремлений від інших кісток скелета поганої збереженості. За висновками І.С. Абрамова, кістяк знаходився у сидячому положенні. На черепі збереглися залишки волосся рудого кольору. У ході подальших розкопок була виявлена велика кількість кісток та черепів, що лежали безладно. Серед хаотично накиданих кісток тільки один скелет мав добру збереженість. За визначенням І.С. Абрамова, у похованні знаходилося щонайменше 50 кістяків, розміщених у три ряди. Всі рештки мали погану збереженість, на багатьох черепках збереглися залишки рудого волосся. Речей у похованні не виявлено. Поховання було здійснене на поверхні без могильної ями, з наступним насипанням кургану над людськими тілами. Майданчик, на якому знаходилися кістки, був щільно утрамбований.

Курган № 18 мав напівсферичну форму висотою приблизно 1,54 м, діаметр – 7,8 м. Насип був розташований на височині біля дороги на Годунівку за півкілометра від двох інших курганів (не розкопувалися). Усі три кургани розміщені у одну лінію по осі північ – південь від Глухова до Годунівки.

Кістяк знаходився на глибині 2,6 м, тобто нижче рівня похованого шару, головою на захід, обличчям на північ. Кістки поганій збереженості. Збереглися лише кістки рук, ніг та череп. На лобній кістці черепа над лівою очною западиною помітна кругла вм'ятинка – слід від удару [1, арк. 19].

Загалом І.С. Абрамов влітку 1907 р. розкопав у Глухівському повіті 18 курганів: 16 біля містечка Воронежа (зараз Шосткинський район), 2 біля Глухова. Кургани, розкопані біля Воронежа в урочищах «Кругле Болотце», «Гуків хутір» та «Чорні Лози», являли собою поховання за обрядом кремації. Кілька з них були віднесені до типових поховань радимичів XI ст. За визначенням І.С. Абрамова, з поховань під Глуховом курган № 17 виявився братською могилою досить пізнього часу, а курган № 18 відносився до давньоруських старожитностей [2, арк. 8 зв.].

Наступний етап у дослідженні археологічних старожитностей Глухівщини припадає на 20-і рр. XX ст. і пов'язаний з діяльністю директора Глухівського краєзнавчого музею Я.М. Морачевського [14, с.186].

Так, у 1928 р. він дослідив курган, що знаходився по дорозі від с. Вікторове до с. Уздиці. До цього дослідника спонукала розповідь місцевого селянина, який під час оранки напівзруйнованого кургану натрапив на кістки і вирішив розкопати «могілу», аби «щось там знайти». Під час розкопування селянин натрапив на крем'яну сокирку, яку забрав собі, та на «якісь череп'я з горщиків», які були викинуті там же. Я.М. Морачевський, оглянувши курган, знайшов скребачку з жовтуватого напівпрозорого кварциту зі слідами обробки (ретушованим краєм) [9, с. 77–78]. Того таки ж року Я.М. Морачевський встановив, що на так званих Сварківських дачах, особливо в урочищах «Ближній ліс» та «Окуп», було багато невисоких курганних насипів (висота 0,5 м), котрі інтенсивно розорювалися. «Ближній ліс» знаходився поряд з дорогою, що йшла від с. Сваркове до с. Заруцьке, на відстані 0,5 км від с. Сваркового. Вже на час досліджень Я.М. Морачевського ліс з віковими дубами майже повністю був вирубаний. Урочище «Окуп» знаходилося за 640 м від «Ближнього лісу». Курганів там було менше. При їх розкопуванні, за розповідями місцевих селян, знаходили «шаблі та гроші», але жодного підтвердження цього досліднику отримати не вдалося [11, арк. 8–9]. Крім того, Я.М. Морачевський провів рекогносцировочні роботи на півдні Глухівщини, обстеживши здебільшого пам'ятки кам'яного віку. У 1929 р. неподалік передмістя Глухова Родіонівки в урочищі Кудрин Яр учні Білополівської школи знайшли крем'яний наконечник списа. Я.М. Морачевський оглянув і зафіксував місце знахідки [9, с. 78].

У травні 1931 р. дослідник під час розвідок, організованих Глухівським музеєм, на передмісті Нова Гребля на південній околиці урочища Борок виявив у видувинах піщаних дюн фрагменти ліпної кераміки. Серед них було кілька орнаментованих, котрі були інтерпретовані як схожі на мар'янівську археологічну культуру (єнеоліт) [10, арк. 75]. Під час Розвідок Я.М. Морачевського 1932 р. біля греблі Родіонівського озера були виявлені кам'яне пряслице та кераміка, яку він визначив як праслов'янську [10, арк. 75 зв.].

Звернув увагу Я.М. Морачевський і на давньоруські старожитності. Так, він зареєстрував могили уздовж р. Есмані до впадіння її у р. Клевень, далі по Клеvení до впадіння її в Сейм, потім по Сейму до м. Путивль. Влітку 1928 р. Я.М. Морачевський оглянув городища неподалік с. Вікторове (Глухівський район), с. Кочерги, «Городок», «Мазепин городок» і місцезнаходження «керамічного бою» поряд з с. Ротівкою, у с. Волокитине (зараз Путивльський район), с. Воргол та с. Литвиновичі (зараз Кролевецький р-н), с. Сваркове та неподалік с. Обложки (Глухівський район), курган на околиці хутора Чернобрівці (Глухівський р-н). У 1930 р. він продовжив розвідки на околицях Глухова, під час яких виявив багаточисельні археологічні об'єкти біля с. Нова Гребля, поселення в с. Некрасове та с. Слоут Глухівського району.

З листа директора Глухівського краєзнавчого музею Н.П. Уварової, датованого 1945 р., дізнаємося, що в археологічному відділі переважали матеріали, зібрані Я.М. Морачевським під час експедицій 1928–1931 рр. Тут знаходився і його щоденник, що містив легенди про городища регіону та розробки щодо частини зібраних матеріалів [14, с. 185–186]. Матеріали його розвідок наразі зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею, а серед них – 4 щоденники експедицій Я.М. Морачевського 1928–1931 рр. [7, с. 42–43].

Джерела та література:

1. Архів Інституту історії матеріальної культури (далі – АІМК) РАН, ф. 1, 1907, спр. 54, 27 арк.
2. АІМК РН, ф. 3, 1907, спр. 414, 20 арк.
3. АІМК РН, ф. 4, 1873, спр. 218, 7 арк.
4. *Белашов В.І.* Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872–2000 рр.). *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали першої науково-практичної конференції.* Глухів, 2002. С. 7–16.
5. *Белашов В.І.* До питання локалізації місця курганного могильника у селі Полошки Глухівського району Сумської області. *Сіверщина в контексті історії України.* Суми, 2007. С. 48–49.
6. *Еременко П.М.* Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов. *Труды Московского Предварительного комитета по устройству Четырнадцатого археологического съезда* / [под ред. В.К. Трутовского]. М., 1906. Вып. 1. 105 с.
7. *Коваленко Ю.О.* Меценати і колекціонери в історії становлення глухівського музейництва (до 100-річчя Глухівського краєзнавчого музею). *Археологічний літопис Лівобережної України.* Полтава, 2002. № 1. С. 42–43.
8. *Коваленко Ю.О.* У пошуках давньоруського Глухова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 110-літтю першої літописної згадки про Чернігів.* Чернігів, 2007. С. 339–355.
9. *Морачевський М.Я.* Випадкові знахідки крем'яного знаряддя на Глухівщині. *Хроніка археології та мистецтва.* К., 1930. Ч. 2. С. 77–78.
10. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 30 (М.Я. Рудинського), спр. 68, 205 арк.
11. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 202/40, 14 арк.
12. *Самоковасов Д.Я.* Могильные древности Северянской Черниговщины. М., 1916. 101 с.
13. *Самоковасов Д.Я.* Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. М., 1908. 119 с.
14. *Яненко А.С.* Археологічні колекції музеїв Північного Лівобережжя України в 1945–1946 роках у контексті історії музейної археології міжвоєнного періоду. *Ніжинська старовина.* К., 2014. Вип. 18 (21). С. 179–194.

Volodymyr Mezentsev
Toronto,
Yurii Sytyi
Chernihiv

BRIEF REPORT ON THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF BATURYN IN 2017

In 1995, the expedition of the Chernihiv Collegium National University and the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine led by late Candidate of History Volodymyr Petrovych Kovalenko of this university began the annual large-scale excavations in Baturyn. For eleven years, this prominent researcher of the antiquities of Chernihiv-Siversk land headed the Ukraine-Canada Archaeological Expedition which has conducted field investigations at Baturyn from 2001 to the present.

The Baturyn Archaeological Expedition is based at the Institute of History, Ethnology, and Law of Chernihiv University. We wish to acknowledge Professor Oleksandr Kovalenko, Director of this institute and renowned historian of modern Left-Bank Ukraine, for his important assistance in the adminis-

tration, organization, and logistics of the expedition and the publication of its materials in Ukraine. Since 2012, the expedition has been overseen by Candidate of History Viacheslav Skorohod and archaeologist Yurii Sytyi, both senior fellows at the Centre of Archaeology and Early History of Northern Left-Bank Ukraine at Chernihiv University. They are former students and research assistants of V. Kovalenko. Yu. Sytyi acts as the scholarly leader of the Baturyn expedition. The Chernihiv Oblast State Administration contributes annual subsidies for the excavations in this town.

Professor Zenon Kohut, the former director of the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta, Edmonton, Canada, and the eminent historian of the Hetman state, was the head of the project of archaeological and historical research of Baturyn of the Cossack period in 2001–2015. Presently he serves as academic adviser for this undertaking. Candidate of History (Ph. D.) Volodymyr Mezentsev, research associate of CIUS Toronto Office, is the executive director of the Baturyn project from the Canadian side. Professor Martin Dimnik, ex-president of the Pontifical Institute of Mediaeval Studies at the University of Toronto and the leading Canadian historian of medieval Chernihiv principality has also participated in this research and the publication of its results in North America. The Canadian Institute of Ukrainian Studies, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies, and the Ucrainica Research Institute in Toronto sponsor the Baturyn project from Canada. The Wiacheslav K. Lypynsky East European Research Institute, Inc. in Philadelphia and the Ukrainian Studies Fund at Harvard University in Boston, the United States, also supported the historical and archaeological investigations of early modern Baturyn with grants in 2016–2017.

In August, about 50 students and scholars from the Chernihiv University, Chernihiv Regional Historical Museum, Hlukhiv National Pedagogical University, and the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine took part in the Baturyn archaeological expedition. Yurii Kovalenko, M.A., of Hlukhiv National Preserve, the instructor of archaeology of Ukraine at Hlukhiv University, engaged in these excavations and the examination of its findings.

* * *

Based on his archaeological research, V. Kovalenko maintained that Baturyn emerged in the late eleventh century as a fortress on the south eastern border of Chernihiv principality. He also asserted that after its ravaging by the Mongols in 1239, the Baturyn area remained depopulated until early seventeenth century. However, the 2017 excavations, for the first time, have revealed that this settlement recovered in the fourteenth and fifteenth centuries and the lacuna in its development was limited to the sixteenth and early seventeenth centuries. Between 1625 and 1648, when the Chernihiv-Siversk land was under Polish domination, the royal administration constructed the castle and adjacent fortress of Baturyn to protect the eastern frontier of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

In 1669–1708, Baturyn was the capital of the Cossack state and benefited from its extensive economic and cultural ties with Western, Central, and Eastern Europe. The town prospered most under the reign of the distinguished Hetman Ivan Mazepa (1687–1709). In 1708, in the course of suppressing I. Mazepa's anti-Moscow revolt, the tsarist army completely destroyed the hetman capital. Baturyn was rebuilt and repopulated and experienced its last upsurge under the rule of the progressively-minded Hetman Kyrylo Rozumovsky (1750–1764) prior to his death in 1803.

Last summer, the expedition resumed its excavations in the Baturyn suburb of Honcharivka. Before 1700, I. Mazepa constructed there his principal residence with three stories and a mansard (20 m by 14.5 m in size). This brick palace was plundered and burned by Russian troops in 1708.

Analysis of the excavated palace's foundations, written sources, and a unique 1744 drawing of this structure's ruins, preserved at the National Museum in Stockholm, has enabled researchers to recreate its ground plan, dimensions, architectural design, and decoration. V. Mezentsev and Serhii Dmytriiien-

ko (Chernihiv), the Baturyn archaeological expedition graphic artist, have prepared hypothetical computer reconstructions of this building. In their view, I. Mazepa's main residence was constructed and adorned primarily in the Central European baroque style. But the embellishment of its fasades with glazed ceramic rosettes represents a distinctive attribute of Hetmanate architecture.

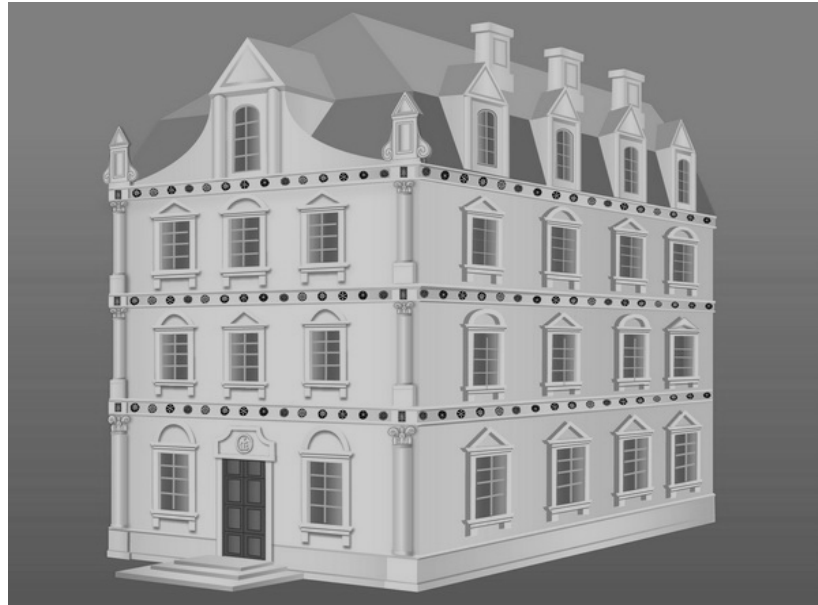

Fig. 1. I. Mazepa's palace in Honcharivka, the suburb of Baturyn before 1708. Hypothetical reconstruction by V. Mezentsev, computer graphic by S. Dmytriienko. 2017.

While excavating the remnants of Honcharivka's villa in 1995–2013, many fragments of such rosettes were found. These round plate-like ceramic details are ornamented with relief stylized flowers of various patterns and covered by white, yellow, green, turquoise, and light or dark blue enamel. In 2017, on the basis of a detailed examination of numerous rosette fragments and using computer graphic techniques, V. Mezentsev and S. Dmytriienko prepared hypothetical colour reconstructions of six types of intact rosettes. Each type has its own specific flower or geometric relief ornament and predominantly three or four subtypes with variations of colour glazing, up to 21 subtypes altogether. These tiles were nailed to the frieze of the entablature in a row alternating different types or subtypes. According to V. Mezentsev's graphic reconstruction of the Honcharivka palace's exterior, these friezes on each of its three stories were decorated with rosettes of various diameters, ranging from 30 cm to 40 cm.

Rosettes, heating stove tiles or kakhli, and slabs bearing I. Mazepa's coat of arms from the Honcharivka palace have been recognized as valuable pieces of Ukrainian baroque architectural majolica. The rosettes represent one of the most numerous and typologically diverse categories of ceramic embellishments of this edifice. V. Mezentsev's conclusions regarding the ornamentation of the Honcharivka palace by six types and 16–21 subtypes of rosettes with a palette of six colours of enamel complement the results of earlier research on the application there of seven to nine patterns of floor pavements or inlays with glazed and terracotta tiles, about 30 kinds of fine glazed multicoloured stove tiles, and two versions of terracotta and glazed heraldic plaques. These findings attest to the exceptionally costly, refined, and diversified ceramic adornments of I. Mazepa's main residence in Baturyn.

V. Mezentsev contends that the method of decorating the fasades of this structure with ceramic rosettes was borrowed from Kyivan baroque ecclesiastical architecture. This corresponds with Yu. Sytyi's assertion about the production of all the ceramic ornamental details of the Honcharivka palace, including the rosettes, stove and floor tiles, and heraldic slabs, by experienced tile-makers or kakhliari, whom the hetman summoned from Kyiv. Undoubtedly, they made these ware from local clay while in Baturyn. Yet these masters have brought with them the carved wooden molds which they employed to fashion rosettes for some contemporaneous Kyivan churches. V. Mezentsev has suggested that it was the decorators of St. Nicholas Cathedral (1690–1696) in Kyiv who finished the Honcharivka palace with rosettes and other ceramic details between 1696 and 1700 (Fig. 1.).

In the seventeenth and eighteenth centuries, in keeping with the Kyivan model, and possibly with the involvement of Kyivan craftsmen, several monastic churches in the Kyiv, Chernihiv, and Poltava regions were also embellished with ceramic rosettes. In fact, the Honcharivka palace is the only known residential building in Ukraine ornamented with ceramic rosettes (excluding later imitations on dwellings or kam'ianytsi of the Cossack era).

Thus, the exclusive application of this specific method of adorning churches of the leading Kyivan architectural school for finishing I. Mazepa's palace in Baturyn shows the unique nature and national flavour of the structure. By its three-story design, artistic polychrome glazed ceramic revetments, and unusual combination of Western and Ukrainian baroque decorations, the principal hetman residence stood out among the secular buildings of the Cossack realm.

This year, archaeologists partly excavated the foundation of a hitherto unknown destroyed brick structure at I. Mazepa's estate in Honcharivka. Its investigation and identification will be continued next summer. Research on the design and polygonal layout of the ramparts with earthen flanking bastions protecting this manor by Candidate of History Oleksandr Bondar (Chernihiv Historical Museum) allows him to propose that they were modelled on advanced contemporaneous Dutch fortifications.

In 2017, the expedition continued excavating the site of the household of Judge General Vasyl Kochubei (after 1700) in Baturyn's western end. Yu. Sytyi posits that after 1750 K. Rozumovsky owned this estate and commissioned three buildings for the hetman's administration there. They were demolished in the nineteenth century.

Archaeologists have uncovered portions of brick foundations that supported the wooden walls of two of K. Rozumovsky's buildings of the second half of the eighteenth century. Yu. Sytyi has determined that the larger structure had one story, approximately 20 m by 13 m in size, and at least two heating stoves. One of them was revetted with ornate Delft blue and white enamel ceramic tiles, which were probably imported from Holland. The other stove was faced with plain flat tiles glazed apple-green without images or ornaments. They presumably were produced in Baturyn in the second part of the eighteenth century. Fragments of both kinds of these tiles have been unearthed amidst the debris of the larger administrative premise last summer.

At the court of Judge General, Yu. Kovalenko has discovered a tiny seventeenth- or eighteenth-century silver neck cross. He conjectures that it belonged to a child from Kochubei's family or some other Cossack elite family. The shape and relief decoration of this artefact resemble Cossack crosses of local manufacture. It features a three-barred Golgotha cross inscribed on the front and some ornamental engravings on its back.

According to V. Mezentsev's interpretation, on the cross arms, the initials of Jesus Christ, the King, are inscribed in keeping with mixed Byzantine and modern Slavic iconographic traditions. The Greek letters IC and X represent the canonical abbreviations of Christ's name, while the Cyrillic letter II seemingly refers to His title in Slavic: Царь. Such a brief monogram for Christ's name and title, with

only four characters (IC, X, II), is very rare among modern Orthodox crosses with Cyrillic inscriptions. It could be due to the small size of this child's cross.

Within the former Baturyn fortress, near the Resurrection Church (1803), a larger bronze neck cross was unearthed. In the centre, it bears the miniature relief of a cross set above a crescent moon. Yu. Kovalenko states that this less expensive cross was cast in Muscovy and exported to Baturyn in the seventeenth century.

During excavations near the Resurrection Church, this researcher discovered a remarkable bronze ring with a seal on the octagonal glass insert of the late seventeenth or early eighteenth centuries. S. Dmytriienko closely examined the seal and made a sample wax impression and a graphic outline of its miniature relief image. The seal depicts a stylized masonry fortress wall flanked by two towers with steep conical roofs. Above the towers is an image of an eagle fighting a serpent or a dragon in the sky.

Both V. Mezentsev and Yu. Kovalenko agree that the fortress symbolizes the fortifications of Constantinople. The seal presents the legendary combat of two creatures, flying above the city as described in the tale about the foundation and fall of the Byzantine capital to the Turks in 1453 by the Russian author Nestor Iskander in the late fifteenth or early sixteenth centuries.

Illustrations of this legend were popular in applied arts of seventeenth-century Muscovy. Gold and silver signet rings of this time with a similar composition were found in Tula Oblast and Mordovia in the Russian Federation. No early modern seals with this motif are known to us in Ukraine. It is also absent from the coat of arms of Ukrainian gentry and baroque engravings. This allows V. Mezentsev and Yu. Kovalenko to believe that the signet ring discovered in Baturyn was brought there from Muscovy during I. Mazepa's reign. It could have belonged to an educated Cossack officer, state official, scribe, or cleric who was familiar with N. Iskander's account about the origins of Constantinople.

In Baturyn's northern suburb, the expedition uncovered a portion of brick foundation of the early eighteenth-century residence of Chancellor General Pylyp Orlyk, the celebrated author of the first Ukrainian constitution (1710). This structure was burned during the conflagration of Baturyn in 1708. It had timber walls and at least two heating stoves. The first was faced with multicoloured glazed ceramic tiles, while the second one had less costly terracotta tiles without enamel. Several shards of both types of these stove tiles of Ukrainian production were unearthed in 2016–2017.

Yu. Sytyi highly praised the artistic and technical standards of the polychrome glazed kakhli found at P. Orlyk's residence. He considers them equal in quality to the best stove tiles from Mazepa's palace. And, they are original in design, not copies of the latter.

During the last excavations, Yu. Kovalenko discovered one terracotta tile fragment featuring the reliefs of a stylized banner on a wooden shaft, a flanged mace (the insignia of a Cossack colonel's rank), and possibly a decorative acanthus leaf in baroque style at the bottom. He surmises that these images form part of P. Orlyk's ceramic armorial bearings. Several fragments of ceramic stove tiles with various elements of his noble heraldic emblem were found on this site in 2014 and 2016. Using these finds, S. Dmytriienko has graphically reconstructed in part the possible design of this rare ceramic coat of arms. Archaeological explorations of P. Orlyk's household will be renewed next summer.

While excavating the fortress, town's suburbs, and Kochubei's estate, were also unearthed: two glazed ceramic children's toys fashioned in a folk style (a tiny cup and a whistle shaped as a stylized bird), three fragments of ornamented terracotta Cossack tobacco pipes, two iron belt clasps, two copper buttons, three lead musket bullets, and various iron tools, all of local manufacture, nine silver Polish-Lithuanian and three copper Russian coins from the seventeenth and eighteenth centuries, as well as two silver shillings of Queen Christina Vasa of Sweden (1632–1654) minted in Riga, Livonia, and one seventeenth-century silver solidus from Swedish Livonia. The identification of Polish and Livonian coins was provided by Yu. Kovalenko.

In Honcharivka, archaeologists have investigated the remnants of a wooden dwelling, which was burned together with the neighbouring I. Mazepa villa in 1708. Inside this structure, an iron cannon ball from the shelling of the town that year has been found.

To summarise, the brick foundations of three heretofore unknown buildings and the ceramic tile adornments of the I. Mazepa and K. Rozumovsky periods were discovered at Baturyn in 2017. The latest archaeological findings have reconfirmed the dynamics of masonry construction, local urban crafts, Ukrainian baroque applied arts, and the broad commercial and cultural relations of the hetman capital with the Netherlands, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Swedish empire, and Muscovy. Thanks to the annual systematic excavations at Baturyn for two decades, this town has become the most extensively archaeologically studied settlement of the Cossack realm. Further field investigations in Baturyn are scheduled for August 2018.

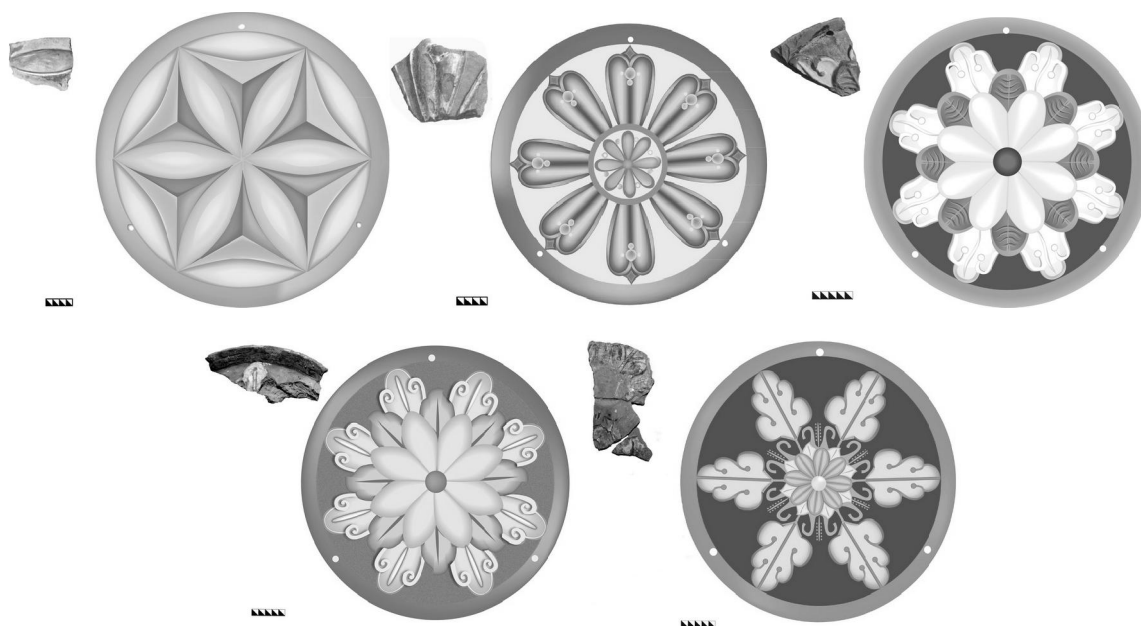

Fig. 2. Some of the glazed ceramic rosettes from the facade decoration of the Honcharivka palace prior to 1700. Hypothetical reconstructions by V. Mezentsev and S. Dmytriienko, computer graphics by S. Dmytriienko, 2017.

Fig. 3. Two 17th-18th-century patterned neck crosses unearthed at Baturyn in 2017. Bronze and silver (centre and right). Photos by Yu. Sytyi.

Fig. 4. Bronze signet ring of the 17th-early 18th century, graphic outline of the images on the glass seal, and its wax impression. Photos by Yu. Sytyi and S. Dmytriienko, computer graphic by S. Dmytriienko, 2017.

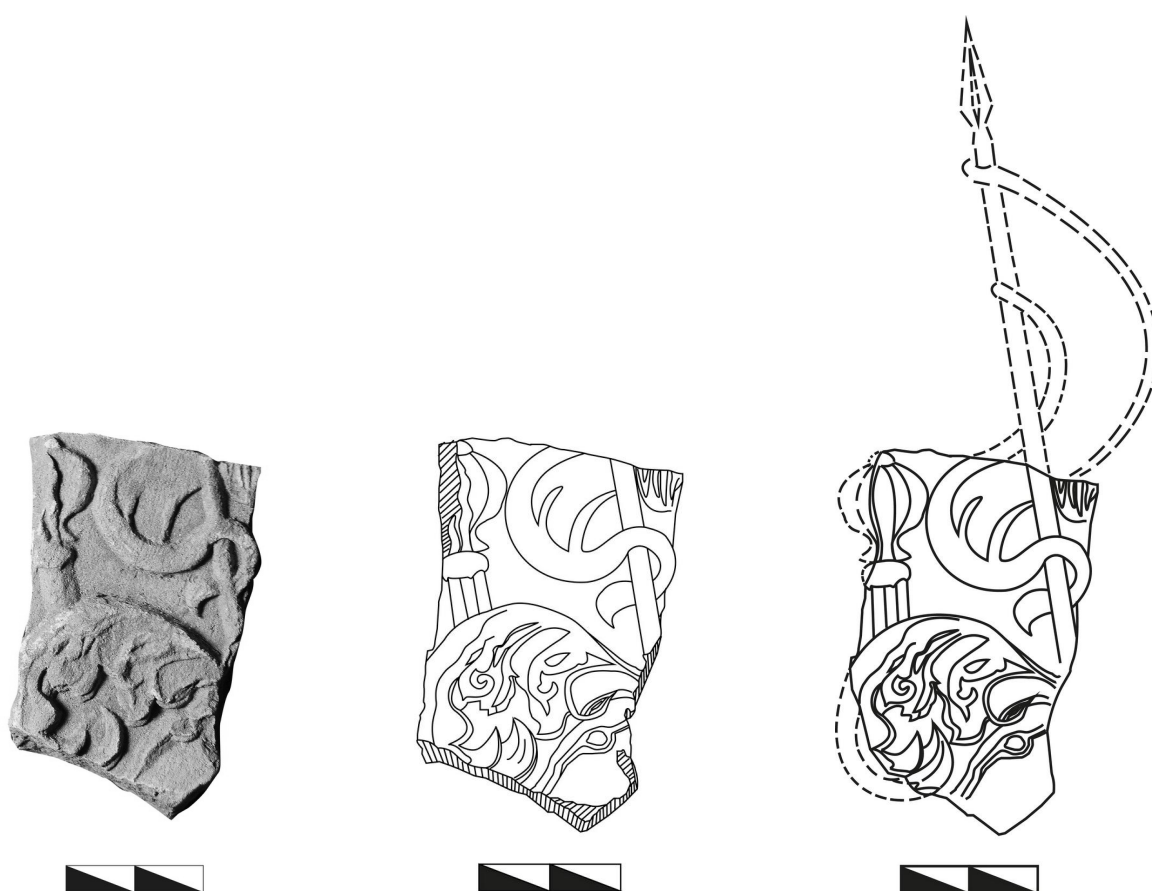

Fig. 5. Fragment of the early 18th-century terracotta stove tile and a graphic reconstruction of its reliefs of a Cossack flanged mace, banner, and acanthus leaf. Photo by Yu. Sytyi, computer graphic by S. Dmytriienko, 2017.

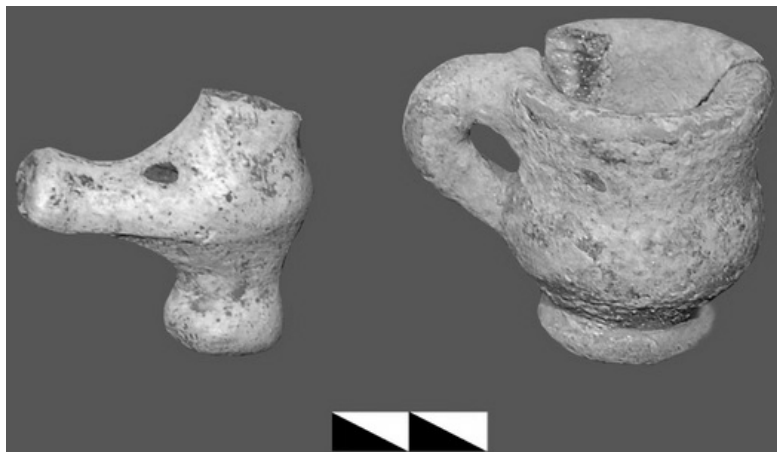

Fig. 6. The 17th-18th century glazed ceramic toys discovered in Baturyn in 2017. This and next photo by Yu. Sytyi

*Fig. 7. Silver coins from Swedish Livonia, 17th century.
2017 excavations at Baturyn*

Відомості про авторів

Блакитний Максим Михайлович, вчений секретар Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського.

Бондар Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу туризму та промоції міста Управління культури та туризму Чернігівської міської ради.

Веремейчик Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Возний Ігор Петрович, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культурології Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Гейда Ольга Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент.

Готун Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, керівник Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України.

Гребень Петро Миколайович, заступник начальника управління архітектури та містобудування Чернігівської міської ради – заступник головного архітектора міста.

Гурьянов Валерій Миколайович, начальник відділу організації наукових досліджень Брянського державного університету імені І.Г. Петровського.

Дробязко Наталія Миколаївна, старший науковий співробітник відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Жигола Віталій Сергійович, молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України.

Звагельський Віктор Борисович, кандидат філологічних наук, доцент.

Ігнатенко Ігор Михайлович, науковий співробітник Державного підприємства РДЦ «Старожитності Полісся» Охоронної археологічної служби Інституту археології НАН України.

Ілляшенко Ельвіра Михайлівна, заступник директора комунального закладу «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради, завідувач відділу по підготовці Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України».

Кедун Іван Станіславович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кириченко Максим Іванович, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Коваленко Олександр Борисович, кандидат історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, голова Правління Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Коваленко Юрій Олександрович, завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Кондратьєв Ігор Вікторович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Кравченко Олександр Миколайович, кандидат історичних наук.

Ласєвський Сергій Лазаревич, директор Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського.

Лось Вадим Степанович, історик, член президії Гомельської обласної організації громадського об'єднання «Білоруське добровільне товариство охорони пам'яток історії та культури».

Марченко Володимир Миколайович, археолог.

Мезенцев Володимир Ігоревич, кандидат історичних наук, професор Славистичного відділення Торонтського університету.

Новик Тетяна Григорівна, старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ногін Євген Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського.

Огієвська Руслана Іванівна, старший науковий співробітник відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Осадчий Євген Миколайович, кандидат історичних наук, керівник групи Охорони історико-культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації.

Потапенко Олена Михайлівна, директорка комунального закладу «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради.

Сасенко Наталія Анатоліївна, завідувач археологічного відділу Національного культурно-історичного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин).

Скирда Валерій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Скороход В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Солобай Павло Володимирович, реставратор Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Сорокін Сергій Олексійович, археолог.

Студьонова Людмила Валентинівна, бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка.

Сита Людмила Федорівна, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського.

Ситий Юрій Миколайович, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Терещенко Олександр Вікторович, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Чеховская (Савченко) Світлана Анатоліївна, керівник музею «Музейная набережная» Калінінградської гімназії № 40 (Російська Федерація).

Чубур Артур Артурович, кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної історії Брянського державного університету імені І.Г. Петровського.

Чугаєва Ірина Костянтинівна, кандидат історичних наук.

Шінаков Євген Олександрович, доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної історії Брянського державного університету імені І.Г. Петровського.

Щавельов Сергій Павлович, доктор філософських наук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії Курського державного медичного університету.

Яснівська Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Наукове видання

ЗА ПОКЛИКОМ ПРЕДКІВ

Матеріали П'ятих Самоквасівських читань,
присвячених пам'яті Володимира Петровича Коваленка

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова редколегії),
П.М. Гребень, С.Л. Лаєвський, О.П. Моця, О.Я. Рахно, В.М. Скороход, Ю.М. Ситий,
Л.В. Ясновська (відповідальний секретар).

*На першій сторінці обкладинки розміщено світлину дослідження В.П. Коваленком
храму-усипальниці на чернігівському Дитинці у 1986 р.*

Відповідальний редактор:	Шуміло В.В.
Технічний редактор:	Гладченко О.О.
Комп'ютерний набір:	Морозова А.Г., Ясновська Л.В.
Комп'ютерна верстка:	Гладченко О.О.
Обкладинка:	Лобас М.С.

Набір комп'ютерний.
Підписано до друку 25.12.2019 р.
Формат 84х108/32. Папір офсетний № 1. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 18,55. Облік.-вид. арк. 13,87.
Наклад 100 прим.

Редагування тексту та макетування здійснено на базі
Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви
імені архієпископа Лазаря Барановича Національного університету
«Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка, видавнича група

«**SCRIPTORIUM**»

Тел.: 097-7523316, 063-2558821
E-mail: veraizhizn@gmail.com

Видавничий центр приймає замовлення на виготовлення друкованої
продукції: монографій, авторефератів, методичних посібників,
збірників наукових конференцій, книг, брошур, журналів та ін.

Виготовлено ФОП Ромашов Д.А.
Свідцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої діяльності:
Серія ДК № 6356 від 16.08.2018 р.